

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 39

**ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ФІЛІНЮКА**

Кам'янець-Подільський
2023

Н16

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ІПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 30 березня 2023 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

О. Коляструк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Л. Могильний – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табака**, доктор габлітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 39: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Філінюка. 268 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 39

**TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR ANATOLII FILINIUK**

Kamianets-Podilskyi
2023

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Reviewers:

O. Kolyastruk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of culture, methods of teaching history and special historical disciplines, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

L. Mohylnyi – Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filiniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2023. Vol. 39: To the 70th anniversary of the birth of Professor Anatolii Filiniuk. 268 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32301*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ФІЛІНЮКА

Олександр Завальнюк, Сергій Сидорук. ПРОФЕСОР АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК У СУЗІР'І ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (до 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності).....	9
---	---

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр Мацьков. ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 РОКУ НА СТОРІНКАХ РУКОПІСУ К. ГОФФМАНА «ІСТОРІЯ ЯНА КАЗИМИРА».....	44
---	----

Олександр Комарніцький. ДОКУМЕНТИ Ф. П. 4 ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ОСВІТНЮ ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ».....	58
---	----

Людмила Левандовська. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО ТИЖНЕВИКА «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС» В 1919-1932 рр.	68
---	----

Ігор Якубовський. ПАСИВНИЙ ОПІР РЯДОВИХ СЕЛЯН ХЛІБЗАГОТІВЛЯМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. НА ШПАЛЬТАХ РАЙОННОЇ ПРЕСИ КИЇВЩИНИ	79
--	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Марина Антощак. ГЕРЦЕГОВИНСЬКІ ТА ЧОРНОГОРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА ТАВРІЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	91
--	----

Катерина Діденко. СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ БУДИНКІВ ВЧЕНИХ У РРФСР У 20-х рр. ХХ ст.	104
--	-----

Інна Нерода. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ УНІЇ В СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ ПОЛЬЩІ (1923-1937 рр.)	117
--	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Валерій Левченко, Галина Левченко. З ІСТОРІЇ СУДНОБУДУВАННЯ: «ОДЕСЬКИЙ» ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА ЧАРЛЬЗА КЛАРКА	134
Олексій Короткий. ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ УВ'ЯЗНЕННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	144
Ігор Коляда, Тимофій Герасимов, Іван Романюк. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІ.....	159
Андрій Чуткий. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗМІНИ В КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ ТА МАТЕРІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ	175
Юрій Федорик. РЕЛІГІЙНІ ФАКТОРИ В ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ ХХ ст.: РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА.....	195
Сергій Олійник. САНІТАРНО-ДЕЗІНФЕКЦІЙНІ ЗАГОНИ ЯК СКЛАДОВА ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ДРУГОЇ УНР	208
Соломія Кулик. ПІДГОТОВКА КАДРІВ МИТНОЇ СЛУЖБИ ДИРЕКЦІЄЮ МИТ У ЛЬВОВІ (1920-ті рр.)	217
Артур Михайлик. ВІННИЦЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО АКАДЕМІЧНОГО МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО (1934-1937 рр.)	231
Олександр Безаров. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА В ЧЕРНІВЦЯХ У 1945 РОЦІ.....	244
Галина Буяк. ЕКСЛІБРИС У ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (1990-ті рр.).....	256

CONTENTS

TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR ANATOLY FILINYUK

Oleksandr Zavalniuk, Sergiy Sydoruk. PROFESSOR ANATOLII FILINIUK IN THE CONSTELLATION OF LEADING UKRAINIAN HISTORIANS (for the 70th birth anniversary and the 45th anniversary of scientific and pedagogical activity)	9
--	---

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Oleksandr Matskov. THE CHUDNIV CAMPAIGN OF 1660 ON THE PAGES OF K. HOFFMANN'S MANUSCRIPT "THE HISTORY OF JAN CASIMIR"	44
--	----

Oleksandr Komarnitskyi. F.P4 DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES OF THE KHMELNYTSKYI OBLAST ON THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE KAMIANETS-PODILSKYI PEDAGOGICAL INSTITUTE DURING THE YEARS OF THE KHRUSHSHOV "THAW"	58
--	----

Liudmyla Levandovska. THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES THROUGH THE PRISM OF THE PUBLICATIONS OF THE PRZEMYŚL WEEKLY "UKRAINIAN VOICE" IN 1919-1932	68
--	----

Ihor Yakubovskyy. THE PASSIVE RESISTANCE OF ORDINARY PEASANTS TO GRAIN PROCUREMENT DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN THE LOCAL MEDIA OF KYIV REGION	79
---	----

WORLD HISTORY

Maryna Antoshchak. HERZEGOVINA AND MONTENEGRO SETTLERS ON THE TAVRIAN LANDS	91
---	----

Kateryna Didenko. THE CREATION AND THE FIRST YEARS OF ACTIVITY OF THE HOUSES OF SCIENTISTS IN THE SOVIET UNION IN THE 1920s.	104
--	-----

Inna Neroda. THE FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE NEW UNION IN THE EASTERN PROVIDENCES OF POLAND (1923-1937)	117
--	-----

HISTORY OF UKRAINE

Valery Levchenko, Halyna Levchenko. FROM THE HISTORY OF SHIPBUILDING: THE «ODESA» PERIOD OF ACTIVITY OF PROFESSOR CHARLES CLARK.....	134
Oleksiy Korotky. FACTORS OF THE TRANSFORMATION OF THE PRISON INSTITUTE IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY	144
Ihor Kolyada, Tymofiy Gerasymov, Ivan Romaniuk. WORLD WAR I AND UKRAINIAN SOCIETY: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MONDERN REFLECTIONS.....	159
Andrii Chutkyi. DAILY LIFE OF KYIV HIGHER SCHOOL DURING THE FIRST WORLD WAR: CHANGES IN PERSONNEL POLICY AND THE MATERIAL SITUATION OF STUDENTS AND TEACHERS	175
Yuriy Fedoryk. RELIGIOUS FACTORS IN THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT AT THE END OF THE XIX – IN THE FIRST DECADES OF THE XX CENTURY: THE ROLE OF THE ORTHODOX AND GREEK-CATHOLIC CLERGY.....	195
Serhiy Oliinyk. SANITARY AND DISINFECTION UNITS AS A COMPONENT OF THE MILITARY MEDICAL SERVICE OF THE SECOND UPR.....	208
Solomiia Kulyk. TRAINING OF CUSTOMS SERVICE PERSONNEL BY THE DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV (1920s)	217
Arthur Mykhailyk. VINNYTSIA PERIOD OF THE KHMELNYTSKYI REGIONAL ACADEMIC MUSIC AND DRAMA THEATER NAMED AFTER MYKHAILO STARYTSKYI (1934-1937)	231
Oleksandr Bezarov. THE ESTABLISHMENT OF THE SHOLEM ALEICHEM JEWISH THEATER IN CHERNIVTSI IN 1945.....	244
Halyna Buyak. BOOKPLATE IN THE WORKS OF BOHDAN KHAVARIVSKYI (the 1990s)	256

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ФІЛІНЮКА

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.9-43
УДК 930(477)Філінюк

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік УАІН, НАНВО України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>
Researcher ID 1-7817-2018

ZAVALNIUK Olexandr – UAIN Academician, NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, the Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

СИДОРУК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (s_sydoruk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3055-3277>
Researcher ID HZI-9032-2023

SYDORUK Sergiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (s_sydoruk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Завальнюк, О., Сидорук, С. (2023). Професор Анатолій Філінюк у сузір'ї провідних українських істориків (до 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 9–43.

**ПРОФЕСОР АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК У СУЗІР'І ПРОВІДНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (до 70-річчя від дня народження
та 45-річчя науково-педагогічної діяльності)**

Анотація. Аналіз досягнень сучасної історичної науки та української вищої освіти не можливий без з'ясування їхньої особистісної складової, визначення найбільш талановитої і продуктивної частини вчених, без яких не можливі серйозні зрушення в галузі як у минулому, так і сьогодні та майбутньому. До цього кола належить доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України Анатолій Григорович Філінюк. **Метою статті** є висвітлення на основі наявних наукових праць, а також частково архівного і свіжого інформаційного, неопублікованого матеріалу основних віх життєвого та творчого шляху, професійного становлення як вченого-історика, внеску в розвиток науки і рідного вишу професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Філінюка Анатолія Григоровича. **Методологічною основою дослідження** слугують принципи історизму, об'єктивності та системності. З-поміж методів найширше використано просопографічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, історико-порівняльний, синхронний та діахронний. **Наукова новизна** полягає в залученні до біографічного нарису нового матеріалу, який ще не був предметом уваги попередників і дає змогу представити науково-педагогічний портрет вченого найповніше і змістовніше. **Висновки.** Анатолій Григорович Філінюк за 70 років свого життєвого шляху і 45-річчя професійної діяльності сформувався як добропорядна, гуманістична, колоритна, цілісна і відповідальна людина, порядний громадянин і невтомний працівник вищої школи, який на усіх пройдених етапах реалізувався за найвищими критеріями, досягнувши вражаючих висот на різних управлінських і викладацьких посадах, реалізуючи тим самим свій потенціал керівника, вченого, освітянина, громадського діяча. Як талановитий історик, педагог, інтелектуал, гуманіст і патріот, сильна, цілеспрямована, високоорганізована, потужна в організаторському, науковому, освітньому, громадському і людському вимірі особистість, він творить нові наукові ідеї, задуми, проекти, дбає про високий якісний рівень майбутніх кадрів істориків, душею і серцем вболіває за Україну, її теперішній і завтрашній день, черпає із своєї любові до рідного краю непохитну віру в країні прийдешні часи, як для науки, вищої школи, так і всього суспільства. Серйозний внесок в розвиток історії України, історичного краєзнавства, підготовку наукових і учительських кадрів свідчить про великі, невичерпні можливості вченого і керівника, якому під силу розв'язання найскладніших завдань, творити майбутнє. Представлений життєвий і професійний досвід ювіляра цікавий і корисний для студентської молоді, вчених-початківців, представників освітянської сфери, усіх, хто любить і шанує Україну, дбає про її процвітання.

Ключові слова: Філінюк Анатолій, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, педагог, вчений, керівник.

**PROFESSOR ANATOLII FILINIUK IN THE CONSTELLATION
OF LEADING UKRAINIAN HISTORIANS (for the 70th birth anniversary
and the 45th anniversary of scientific and pedagogical activity)**

Abstract. It is impossible to give a true analysis of modern historical science and Ukrainian higher education achievements without clarifying their personal component, determining the most talented and productive part of scientists; serious shifts in the mentioned fields are thought to be possible in the past, present and future only with such personalities whose heritage determine the way of history. Doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of Higher Education of Ukraine Anatolii Hryhorovych Filiniuk belongs to this circle. **The purpose of the article** is to highlight the main milestones of the Professor Filiniuk Anatolii Hryhorovych's life and his creative path, his professional development as a scientist-historian, professor of History of Ukraine Department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, doctor of historical sciences, his contribution to the development of science and the prosperity of his native university. The research is based on available scientific works, as well as partly archival and fresh informational, unpublished materials. **The methodological basis** of the research is the principles of historicism, objectivity and systematicity. Prosopographic, historical-genetic, problem-chronological, retrospective, historical-comparative, synchronic and diachronic methods are the most widely used. **Scientific novelty** consists of new material in the Professor's biographical sketch, which has not been the subject of attention of predecessors yet and the gained information allows to present the scientific and pedagogical portrait of the scientist in the most complete and meaningful way. **Conclusions.** Anatolii Hryhorovych Filiniuk, within the course of 70 years of his life and professional career, has developed as a decent, humanistic, colourful, integral and well-organized person, a decent citizen and a tireless employee of a higher education institution, who has achieved high standards results in various management and teaching positions, thereby realizing his impressive potential as a manager, scientist, educator, public figure. As a talented historian, teacher, intellectual, humanist and patriot, a strong, goal-oriented, highly organized, powerful personality in organizational, scientific, educational, public and human dimensions, he has constantly been creating new scientific ideas, projects. Professor is believed to have taken care of the high quality level of future historians. Being totally rooted for Ukraine its present and future with his soul and heart, Filiniuk A.H. strives for his native land an unshakable faith in better times to come for science, higher education, and the entire society. His serious contribution to the development of Ukraine history, historical local studies, training of scientific and teaching personnel testify to the great talent of a scientist and leader who is capable of solving the most difficult tasks. The presented life and professional experience of the jubilee is considered to be interesting and useful for academic youth, developing scientists, representatives of the educational sphere, and everyone who loves and respects Ukraine.

Key words: Filiniuk Anatolii, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, teacher, scientist, manager.

Постановка проблеми. Історія української науки і вищої освіти наповнена іменами багатьох вчених, які упродовж свого життя досягли високих, проривних результатів у науково-дослідній, освітній, громадській сферах, збагатили різні галузі науки й вищу школу своїми визнаними творчими досягненнями, самовіддачею, формуванням у студентів багатого наукового світогляду, різноманітних загальних і фахових компетентностей, що забезпечують високий професійний рівень підготовки молоді. Про них уже створе-

но чималу літературу, розповідають різні енциклопедично-довідкові видання, які із зрозумілих причин відстають від темпів життя, не встигають фіксувати нові досягнення, часто «запізнюються» із вчасним і цілісним висвітленням творчого поступу особистостей. Тож на часі творення повних і змістовних розповідей про тих, кого справедливо відносять до сузір'я українських вчених і рушіїв університетської освіти, хто заслужено входить до наукової та науково-педагогічної еліти і викликає в українській спільноті справедливу гордість за зразкове служіння професії, народові й країні загалом.

До кола відомих українських вчених, здобутки яких оцінюються за високою шкалою, належить доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України 70-річний Анатолій Філінюк. 45 років свого життя і праці він присвятив улюбленій науці та рідному університету, напрацювавши цінний досвід на різних науково-педагогічних посадах – від асистента до професора, а також проректора з наукової роботи та завідувача кафедри історії України. Загалом життєвий і професійний шлях вченого заслуговує глибокого висвітлення, щоб осмислити його цілеспрямований рух до науково-педагогічних висот і оцінити отримані високі результати.

Аналіз джерел та останні дослідження. Зауважимо, що А. Філінюку присвячено кілька довідкових матеріалів (Баженов, 1993; Грубляк, 2011; Дубінський, 2017; Конет, 2009, 2013; Савчук, Сушко, 2003), чимало ґрунтовних розвідок (Баженов, Дубінський, Завальнюк, 2013; Григоренко, 2013, 2015; Завальнюк, 2005, 2013, 2013, 2013, 2016, 2018, 2018; Завальнюк, Петров, 2008). Утім до більшості з них не уведено дані про діяльність професора за останні 5 і більше років, що не заслужено збіднює його професійний портрет, робить його неповним. Для усунення цього упущення використано щорічні звіти вченого, окремі архівні джерела (Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ф. 10, оп. 26-п, спр. 68; ф. р. 302, оп. 12, спр. 8292). Автори опрацювали невеличкі спогади колег і співробітників вишу, присвячені вченому (Атаманчук, 2013; Бахмат, 2013; Григоренко, 2013; Гуцал, 2013; Дмитрецька, Карпович, 2013; Каньоса, Каньоса, 2013; Колесник, 2013; Олійник, 2013; Плахтій, 2013; Прокопчук, 2013; Пулатова, Маркова, 2018; Рокачук, 2013; Сохацька, Є. 2013; Степанков, 2013; Суровий, 2013; Теленько, Маркова, 2013; Тимофійшин, 2013; Федорчук, 2013; Хоптяр, 2013), учні (Боднар, 2013; Ігнат'єва, 2013; Коваль, 2013; Ковальчук, 2013; Комарницький, 2018; Кримська, 2013; Кушнір, 2013; Міщенко, 2013; Сидорук, 2013), однокласники, однокурсники і товариші (Афіцький, 2013; Блажевич, 2013; Вонсович, 2013; Григоренко, 2018; Кундельський, 2013; Пасічник, 2013; Пуравець, 2013; Скоб'як, 2013; Фурман, 2013). Вони додали до сприймання цієї постаті рідкісні змістовні спостереження і враження.

Метою статті є якнайповніше висвітлення основних віх життєвого та творчого шляху, професійного становлення як дослідника історії України

нового часу, професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Філінюка Анатолія Григоровича.

Виклад основного матеріалу. Авторитетний вчений, засновник та очільник наукової школи, успішний освітній менеджер, педагог, наставник молодих науковців та здобувачів вищої освіти розпочав свій життєвий шлях у с. Шекеринці Ізяславського району Хмельницької області. Він народився 15 травня 1953 р. у працьовитій та дружній родині хліборобів. Батько, Григорій Іванович, працював у місцевій сільській раді економістом, бухгалтером, а мати, Ольга Захарівна, – ланковою рільничої бригади у колективному господарстві. Родину Філінюків, де зростало четверо дітей, шанували односельці за працьовитість, щирість та гостинність. А ще діти перейняли від батьків наполегливість у справах, завдяки чому радували їх незмінно високими результатами у навчанні.

Для Анатолія навчання у школі виявилось, перш за все, цікавою подорожжю непізнаним світом, до якого спершу вузькою стежиною провела його перша вчителька Любов Бойко. І сьогодні Анатолій Григорович згадує її із теплотою у серці. Саме вона знайомила найменших школярів з навколишнім світом, вчила бачити і робити у ньому добро, навчила читати, спілкуватися з книгою та каліграфічно писати. До речі, цей хист, закладений першою вчителькою, і досі зауважують усі, хто має нагоду читати рукописні записи Анатолія Григоровича.

Не менш теплі та щирі почуття у ювіляра викликають спогади про вчителів базових предметів: Ганну Токарчук (вчительку математики), Катерину Котович (географії), Ганну Близнюк (біології та хімії), Лідію Тернавську (української мови і літератури), Ніну Охрімчук (російської мови і літератури), Любов Білик (фізики), Дмитра Карпенка (історії), Олександра Тернавського (праці) і Володимира Бригаренка (фізвиховання). Суворим та вимогливим для учнів тоді видавався майстер своєї справи, чудовий педагог, вчитель німецької мови і директор школи Іван Білик (Завальнюк, 2013, с. 4; 2018, с. 15).

Шкільні роки Анатолія – це життя, що вирувало в ритмі пульсу школи. Разом із друзями спершу чекав, а згодом і сам організовував шкільні навчальні, спортивні та святкові заходи, у яких брав найактивнішу участь. Захищав честь школи у спортивних змаганнях та предметних олімпіадах районного рівня. Завдяки наполегливій праці мав незмінно відмінні результати в навчанні, що й зумовлювало високі рейтингові місця на олімпіадах. Найбільше приваблювали Анатолія гуманітарні дисципліни, тому вже в старших класах він здійснив свою першу «пробу пера» – писав невеличкі замітки про життя сільської громади для районної газети «Колгоспне життя» (згодом цей орган отримав іншу назву – «Зоря Надгориння»). Це додало Анатолію авторитету серед друзів та шкільного колективу загалом, але не спровокувало «зіркової

хвороби». Навчання, спорт, тепер уже і творчість, він поєднував зі щоденною працею, допомагаючи разом з братами та сестрою батькам у підсобному господарстві. А навесні, влітку та восени він з друзями та однолітками часто працював на колгоспному току. В той час уже в старших класах молодь допомагала дорослим заготовляти корма, обробляти і збирати буряки, кукурудзу, картоплю (Завальнюк, 2013, с. 11). Тож зі шкільних років Анатолій виявляв себе активним, старанним та успішним у навчальній, громадській та трудовій діяльності й був у всьому прикладом для своїх однолітків, чим пишалися його батьки та вся велика родина.

Завершивши навчання у десятирічці, здібний та талановитий випускник найпершим своїм обов'язком бачив допомогу батькам та родині. Тому навчання у виші відкладає на перспективу і йде працювати у колгоспну будівельну бригаду. Продовжив вчитися і тут. Тільки тепер здобував нове ремесло й досвід спілкування в трудовому колективі. Добросовісність та відповідальність юного Анатолія й тут вивели його в число кращих працівників бригади. Щоб не гаяти час у сезон, коли у будівельників роботи не багато, Анатолій вступає до Білогірської школи ДТСААФ, щоб здобути шановану на селі професію водія. На той час навчання передбачало певні незручності, адже учням тієї школи із Шекеренець частенько доводилося долати пішки чималу відстань, ідучи на заняття чи повертаючись з них. Не спиняли Анатолія та його товаришів навіть зимові перемети та хуртовини, що тоді долалися дружною компанією з молодечим запалом.

Вивчаючи теорію і матеріальну частину вантажівок, правила руху, а згодом набуваючи практичних навичок, він виділявся цілеспрямованістю, наполегливістю працьовитістю і також був серед кращих, про що не раз заявляли його наставники й що засвідчив результат навчання – отримання у січні 1971 р. водійських прав. Однак перейти з будівельної бригади до автопарку судилося лише після служби в армії. А тому ще кілька місяців, до травня, коли отримав повістку до війська, Анатолій продовжував працювати у будівельній бригаді (Завальнюк, 2016, с. 519).

Строкову військову службу Анатолій проходив на Балтійському морі, в бригаді ракетних катерів. Його кращі риси характеру, бажання вчитися зробили його лідером спершу серед матросів весняного призову першого року служби, а згодом і всього підрозділу. Під час служби зростала майстерність з військової спеціальності. Раптово оголошені навчальні тривоги і планові флотські навчання давали змогу перевірити підготовку та бойові вміння підрозділу загалом і кожного його члена, зокрема, фізичну витривалість тощо. За цими якостями Анатолій був попереду, його ставили у приклад. Не випадково тричі отримував відпустки для поїздки до рідних. У спілкуванні з друзями по службі завжди підтримував їх і словом, і ділом. Не раз під час навчальних, але виснажливих для екіпажу, виходів у море заміняв на посту своїх втомлених товаришів, забезпечуючи виконання поставлених командуванням завдань. Тому батьки Анатолія часто мали нагоду порадіти за нього, чи-

таючи численні подяки від командування за виховання сина. Лідерські якості Анатолія під час служби засвідчили звання старшини і нагородні нагрудні знаки. Збільшення їх кількості на парадній уніформі моряка постійно помічали друзі й односельці під час його короткотривалих відпусток. До рідкісних на той час армійських та флотських відзнак належали цільові направлення від командування на вступ до закладів вищої освіти. Анатолій отримав таке направлення на юридичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Тоді про таке могли хіба що мріяти тисячі молодих людей по всій країні. Згадуючи роки служби, Анатолій Григорович не раз наголошував, що флот для нього став школою мужності, загартування, випробування. Добре і тепле слово він адресує своїм командирам, які стали для нього і його флотських побратимів другими батьками, вчили знаходити вихід з будь-якої нештатної ситуації, за різних обставин знаходити рішення для забезпечення успіху. Крім того, служба дала Анатолію цінний досвід спілкування в новому соціальному середовищі, який йому ще не раз знадобиться в майбутньому. Із захопленням згадує Анатолій Григорович випадок, коли під час шиккування до них, новоприбулих в підрозділ матросів, на ім'я та по батькові звертався сивочолий капітан першого рангу, що, займаючи високу посаду в бригаді, прибув інспектувати підрозділ. Ці уроки, тоді ще юний матрос, засвоїв на усе життя і послуговується ними й досі, намагається привити їх своїй багаточисельній армії послідовників (студенти, магістранти, аспіранти) (Завальнюк, 2013, с. 6).

Демобілізувавшись, у червні 1973 р. Анатолій повернувся до рідного села та не зволікаючи подав документи на вступ до вишу. Однак він обрав не престижний столичний ЗВО, до якого уже мав цільове направлення, а Кам'янець-Подільський педінститут. Між юриспруденцією та педагогічною діяльністю Анатолій обрав для себе те, що було ближче до серця. Попри добре складені вступні іспити абітурієнту не вистачило 0,5 бала, щоби подолати поріг конкурсу. Два роки військової служби та відсутність можливості готуватись до вступу далися взнаки. Ця тимчасова обставина не зупинила юнака. Він одразу продовжив роботу в колективному господарстві, тепер уже шофером. Та вже в серпні того ж року, знаючи відповідальність та добросовісність, йому запропонували посаду обліковця тракторної бригади (Завальнюк, 2013, с. 13).

Працюючи у сільському господарстві, Анатолій відновив підготовку до вступу на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. І уже у липні наступного, 1974 року Анатолій успішно склав вступні іспити та був зарахований до вишу. Ставши студентом історичного факультету, Анатолій відразу потрапив до категорії авторитетних студентів-«стажників», що, на відміну від випускників шкіл, вже мали певний життєвий досвід. На його допомогу у становленні колективу першокурсників небезпідставно сподівався декан факультету, доцент Анатолій Копилов. Сподівання очільника факультету виправдав у повній мірі. Він став прикладом для однокурсників у навчанні, громадській, науково-дослідній роботі та

навіть у побуті. Згадуючи студентські часи, Анатолій Григорович з посмішкою розповідає як він на прохання друзів, з якими жив на квартирі, щоранку готував спільний сніданок, оскільки за роки служби та роботи в колгоспі звик прокидатися зранку. Тим заощаджував собі час на роботу в читальному залі, готуючись до занять в обідню та вечірню пору. Його добре знали працівники читальних залів і навчальних кабінетів, бо покидав приміщення за кілька хвилин до їх офіційного закриття. Працюючи з науковою літературою, зокрема й з періодикою, часто засиджувався допізна. Тому його доповіді на семінарських заняттях, засіданнях наукового гуртка виділялися логічністю, змістовністю, науковістю. Як наслідок, перша ж екзаменаційна сесія була складена блискуче. З такими ж результатами складено й усі наступні сесії впродовж навчання на істаці, за що отримував найвищі відзнаки та підвищені стипендії (Завальнюк, 2005, с. 531).

Навчання Анатолій поєднував із активною громадською роботою. Він був комсоргом групи, членом комсомольського бюро історичного факультету, заступником секретаря комітету комсомолу. Знадобився Анатолію й досвід, здобутий у будівельній бригаді колективного господарства. Тричі, під час літніх канікул, він працював у студентських будівельних загонах, самостійно заробляючи кошти на життя. І у цій справі товариші довіряли йому керівництво. Він був серед очільників не тільки інститутського, а й об'єданого студентського міського будзагону. Загони, де працював Анатолій, незмінно перевиконували доведені плани та взяті зобов'язання (Завальнюк, 2005, с. 533).

Його ім'я було на устах студентів різних курсів, викладачів-наставників. І коли постало питання про делегування кращого з кращих на зліт відмінників вишів і середніх спеціальних закладів до Москви (1977), то ні в керівництва закладу, ні в студентських молодіжних структурах не було сумніву, хто матиме таку честь – одноставно обрали Анатолія Філінюка (Завальнюк, 2013, с. 15).

Навчаючись на випускному курсі, у 1977-1978 навчальному році, як один із найкращих студентів-випускників, який вмilo поєднував навчальну, науково-дослідну і громадську роботу, став лауреатом найвищої в країні Ленінської стипендії. Викладачі й наставники талановитого студента вже тоді розглядали в ньому потенціал до науково-дослідної роботи. Анатолій був одним із небагатьох студентів вишу, що з року в рік брав участь у всесоюзних і всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт із суспільних, гуманітарних і природничо-математичних наук. Закономірним результатом його участі в цих конкурсах були високі нагороди – дипломи III, II і I ступенів (Завальнюк, 2016, с. 521).

Долучившись до науково-дослідної роботи ще з першого курсу в науковому гуртку під керівництвом досвідченого доцента Олександра Степенка, вперше взяв до рук архівні документи. В результаті його курсова робота про колективізацію сільського господарства на Поділлі виявилася єдиною на курсі, в якій були використані архівні матеріали. Дослідницький характер студентської роботи, подальша робота з архівними джерелами та наукови-

ми виданнями звернули на себе увагу викладачів факультету і перспективного студента запросили до авторського колективу під керівництвом доцента Володимира Кулаєва з написання праці, присвяченій історії молоді в контексті колективізації сільського господарства регіону. Нагородою і вагомим кроком в наукове майбутнє стала перша в житті молодого автора наукова публікація у вигляді брошури, яка була поширена на території Хмельниччини і принесла йому визнання (Завальнюк, 2005, с. 531–532).

Справжньою науковою школою для Анатолія стала робота над виконанням дипломного проекту. Тоді дипломні роботи виконували тільки кращі студенти-випускники, які виявляли таке бажання, адже її виконання не було обов'язковим. У справі вибору теми дослідження він заручився підтримкою улюбленця усієї факультетської молоді, визнаного метра – завідувача кафедри всесвітньої історії, професора Леоніда Коваленка. За його порадою тема дипломної роботи була присвячена дослідженню загарбницьких планів гітлерівської Німеччини на Сході Європи (Завальнюк, 2005, с. 531–532; Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ф. 10, оп. 26-п, спр. 68, арк. 1).

Керувати дипломною роботою погодився доцент Володимир Газін, який якраз у той час виходив на захист кандидатської дисертації, присвяченої боротьбі німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919–1933 рр.). Отож кращого фахівця у цій проблематиці годі було й шукати. Працюючи над темою, дипломник, використав не лише опубліковані документальні джерела, але й німецькомовні матеріали. Під час захисту дипломної роботи рецензенти та екзаменаційна комісія одноставно відзначили її високий теоретичний рівень та дослідницький характер. Виконана робота відповідала високим стандартам і мала низку характеристик, які свідчили про її часткове входження у дисертаційне поле (Завальнюк, 2018, с. 10). Результатом захисту дипломного дослідження стали найвищий бал і рекомендація до вступу в аспірантуру.

Однак здобуття наукового ступеня довелося відкласти на кілька років. Річ у тому, що саме тоді в інституті звільнилася вакансія секретаря комітету комсомолу і 0,5 ставки асистента загальноуніверситетської кафедри історії партії, які й запропонували Анатолію Григоровичу. Обіймаючи ці посади, він продовжив підготовку до вступу в аспірантуру при Київському педагогічному інституті ім. М. Горького, самотужки опанував програми трьох кандидатських іспитів, які згодом успішно склав. Хист молодого кам'янецького науковця помітив професор, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР Микола Беззовчук і запропонував співпрацю (Завальнюк, 2005, с. 533).

Однак й цього разу вступити до аспірантури, коли усі двері перед Анатолієм Григоровичем були відкриті, не судилося. У червні 1981 р. йому вдруге довелося проходити двохрічну військову службу, тепер уже на офіцерській посаді замполіта роти, а згодом і батальйону понтонного полку Прикарпатського військового округу. Служба виявилася складною. Більшу

її половину довелося провести на полігонах, оскільки тоді вже в самому розпалі була афганська війна, і бойовій виучці особового складу приділялося багато уваги. І тут молодий офіцер пригадав уроки спілкування зі своїми командирами на флоті – людяність та повага до людей мають бути понад усе! Зрозумілою є роль і завдання заступника командира військової частини з політичної роботи в державі, котра веде агресивну війну. Однак чимало молодих солдатів, які поривалися до Афганістану виконати свій «інтернаціональний обов'язок», змінили своє бачення і плани подальшої служби після приватних бесід з Анатолієм Григоровичем. Не одна мати завдячує йому тим, що її синові не довелося тоді воювати.

Попри непрості армійські будні, загалом тривалу у часі службу, інтерес до науки лише посилювався. В його офіцерській сумці завжди була дослідницька література. І жодні вмовляння командирів та колег-офіцерів продовжувати військову службу, пророкування успішної кар'єри, не відволікали від уже зробленого життєвого вибору. Тому, більш ніж за півроку до завершення служби, у вересні 1982 р., подав документи, а згодом вступив до аспірантури Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (Завальнюк, 2005, с. 533–534).

Повернувшись на початку червня 1983 року до цивільного життя, Анатолій поринув у науково-педагогічну працю. Під керівництвом спершу доцента, а згодом – доктора історичних наук, професора Леоніда Гайдукова працював над темою дисертації, присвяченої реалізації принципу єдності політичної і господарської роботи в управлінні економікою України в роки десятиї п'ятирічки. Надзвичайна організованість, відповідальність та копітка праця аспіранта над науковою літературою, матеріалами центральних та десяти обласних архівів України дозволили йому за два роки покласти завершену роботу на стіл керівника та опублікувати її основні положення у шести наукових працях. Після блискучої доповіді про результати дослідження на семінарі аспірантів, робота Анатолія отримала високу оцінку на засіданні кафедри та була рекомендована до захисту. Не випадково, у 1984 р., коли Київський університет імені Тараса Шевченка відзначав своє 150-ліття, про аспіранта Анатолія Філінюка і ще чотирьох його колег по кафедрі розповів друкований університетський орган в рубриці «Кращі з кращих» (Завальнюк, 2013, с. 12).

Захист дисертації відбувся 21 червня 1985 р. Усі учасники засідання спеціалізованої вченої ради одноголосно підтримали рішення про присудження А. Філінюку наукового ступеня кандидата історичних наук. Крім того, було ухвалено рішення про опублікування тексту захищеної роботи у вигляді монографії, що на той час було свідченням великої наукової ваги виконаної дисертації. Завідувач кафедри професор Василь Шевчук, який бачив перспективи розвитку молодого науковця, запропонував йому залишитися на кафедрі університету, обіцяючи своє сприяння та підтримку у подальшій науково-дослідницькій праці та професійному зростанні. Попри велику спокусу, випускник намагався повернутися до Кам'янця-Подільського, де були друзі, ко-

леги та найдорожче – сім'я, заради якої жив без вихідних, що незмінно минали у постійних поїздках до дому та до столиці. Шальки терезів на користь Кам'янця схилило звернення керівництва інституту до Міністерства освіти з проханням розподілити випускника аспірантури для науково-педагогічної діяльності у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті (Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ф. 10, оп. 26-п, спр. 68, арк. 1).

Так молодий кандидат наук повернувся до рідного вишу, посприявши тим самим зростанню інституту у рейтингах, на які впливала кількість працівників з науковими ступенями. За час навчання в аспірантурі, набув чимало науково-теоретичного і викладацького досвіду, адже практична складова науково-педагогічної підготовки передбачала роботу зі студентами. В аспірантські роки Анатолій, за дорученням кафедри, провів чимало занять з вітчизняними і зарубіжними студентами, читав лекції на теоретичному семінарі для слухачів з вищою освітою, тож був готовий відразу приступити до праці. Знаючи про працездатність та науково-педагогічні здібності, виявлені в попередній період роботи, кафедра відразу доручила йому повне академічне навантаження (Завальнюк, 2005, с. 535).

Роботу Анатолій Григорович розпочав з розробки лекційних курсів, роботи з навчально-методичною літературою, що дало можливість сформува-ти змістовні та інформативні тексти лекцій, на високому методичному рівні проводити семінарські заняття. Знову долучився до громадської та виховної роботи, яку високо оцінювали студенти, колеги та адміністрація інституту. Тож коли у 1986 р. проходила звітно-виборна профспілкова конференція викладачів і працівників, то частина делегатів виступила з ініціативою ввести А. Філінюка до керівництва профспілкової організації. Після цього його обрали одногосно керівником профкому, відкривши шлях до ще більшого визнання (Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ф. 10, оп. 26-п, спр. 68, арк. 1). Так розпочалася нова, цікава та результативна сторінка його трудової біографії.

Новий голова профкому інституту взявся за вирішення комплексу питань, що формувалася з різних проблем життя спілчан. В роботі, як і раніше, керувався, перш за все, принципами поваги до людей та інтересами колективу, за що користувався заслуженим авторитетом. За сприяння ректора інституту, професора А. Копилова лідером профспілкової організації було чимало зроблено для поліпшення житлово-побутових умов викладачів та співробітників, вирішувалися також проблеми їх оздоровлення, відпочинку, забезпечення продуктами харчування тощо. Приймаючи десятки відвідувачів, дослухаючись до їх звернень та прохань, він завжди намагався вибудовувати конкретний механізм їх вирішення, не відкладаючи справу на невизначену перспективу, про що з вдячністю згадують в колективі й нині. Гарною пам'яттю про рік праці разом з ректором стало вирішення питання в об'їзді конкомі про надання біля Дністра землі під майбутні дачі для співробітників

інституту, приведення її в порядок та виділення більш як 80 садово-городніх ділянок спілчанам (Завальнюк, 2013, с. 19).

Тим часом у країні розгорталися перебудовчі процеси, які передбачали залучення молодшої ініціативної генерації керівників на всіх рівнях адміністрування. І у 1987 р. А. Філінюка запросили на роботу до Хмельницького обкому Компартії України. В той час ігнорувати таке запрошення було не можна. Тож спершу він обійняв посаду інструктора, а через деякий час, як єдиний серед усіх працівників кандидат історичних наук, очолив сектор науки і освіти (Завальнюк, 2013, с. 14).

До його обов'язків належало опікування усіма вищими, середніми спеціальними, професійно-технічними і загальноосвітніми навчальними закладами регіону, яких нараховувалося загалом більше тисячі. Пріоритетною у цій справі була координація роботи ради ректорів вишів, рад директорів технікумів і профтехучилищ. Не менше доводилося працювати з керівництвом обласного, міських і районних відділів освіти, а при потребі – і з керівниками навчальних закладів. Сектору науки і освіти, крім того, підпорядковувалися ще й лікувальні та оздоровчі заклади регіону. При цьому штат сектору мав усього два працівники, разом із завідуючим. За таких обставин обсяг роботи в обкомі зовсім не залишав часу для науково-дослідної роботи.

Майже щоденні відрядження та поїздки територією області передбачали доволі різні справи: від перевірки окремих закладів до інспекції стану, частіше підтримки, спорудження об'єктів культурно-освітньої сфери, особливо тих, графіки зведення яких явно порушувалися через неповне освоєння підрядними організаціями виділених державних капіталовкладень. Поряд з цим завжди намагався вислухати людей на місцях, з'ясувати їхні потреби, настрої, щодо різних питань партійно-державної політики. Зокрема, постійні контакти з науковцями, освітянами давали змогу конкретизувати плани роботи сектору, вносити до них свіжі ідеї і пропозиції, які поживили роботу сектору (Завальнюк, 2013, с. 15).

За час роботи в обкомі партії в системі освіти Хмельниччини відбулися істотні зміни, що характеризувалися в той складний час не втратами, а здобутками. Відкрилися нові факультети у ЗВО, нові профтехучилища, були зведені нові навчальні корпуси інститутів, технікумів, шкіл, дошкільних закладів. Всупереч намаганням центру закрити деякі навчальні заклади, вдалося відстояти право на їхнє існування.

У час, коли значна частина старих партійних керівних кадрів, за звичкою, спілкувалася з людьми з позиції своїх високих повноважень, Анатолію Григоровичу доводилось не раз захищати авторитетних вчених, вчителів-новаторів від незаслуженої критики. Людьми імпонував властивий 35-річному управлінцю простий і разом з тим діловий, ясний стиль спілкування, який не виходив за рамки рівноправності сторін, приниження гідності підлеглих. Тому й не вважав прийнятними вказівки зверху, спрямовані на стримування процесів демократизації суспільного життя, зокрема перешкоджан-

ня діяльності активістів Народного руху України за перебудову. Виконувати такі настанови він не поспішав. До того ж, у Хмельницькому він знав багато активних учасників національно-політичного руху і поділяв чимало їхніх вимог. Зокрема, він відверто підтримував вимогу досліджувати так звані «білі плями» української історії, повернути в історичну пам'ять українців видавні імена сотень діячів, на які в часи ідеологічного розгулу було несправедливо накладено табу (Завальнюк, 2013, с. 20–21). Тоді й вирішив повернутися до науково-педагогічної діяльності, поширення об'єктивної історії.

Вже у листопаді 1990 р. Анатолій Григорович перейшов на роботу до Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів, де очолив новостворену кафедру суспільних наук. Доводилося вирішувати різнопланові завдання: від облаштування приміщення кафедри до створення бази діловодства і формування планів діяльності. Однак найбільшої уваги вимагала проблема нестачі кваліфікованих кадрів. За два роки молодий завідувач зумів залучити до колективу досвідчених педагогів-суспільників ще чотирьох колег, які мали наукові ступені кандидатів наук, що суттєво підвищило вагу кафедри в інститутському житті. Цей позитивний імпульс розвивав далі, захожуючи інших членів кафедри до науково-дослідницької роботи. Кілька перспективних членів кафедри підтримали програму свого керівника і взяли за виконання дисертаційних тем. При цьому Анатолій Григорович, як завжди, не полишав громадської роботи, будучи на той час ще й депутатом Хмельницької обласної ради народних депутатів (Завальнюк, 2018, с. 8).

Великої віддачі вимагала і основна робота – підвищення кваліфікації учителів історії шкіл області. Після проголошення незалежності України докорінно змінилася концепція висвітлення і викладання її історії. Тож крім лекцій для вчителів, які прибули навчатися до інституту, треба було довести до кожного шкільного історика нові навчальні програми з вітчизняної історії, дати і роз'яснити йому нові навчальні матеріали, які тоді друкувалися вкрай обмежено (Завальнюк, 2018, с. 21; 2016, с. 526–527). Кардинальні зміни бачення усєї історії України вимагали розробки та реалізації широкої програми охоплення тих шкільних істориків, які залишалися на місцях. У зв'язку з цим у різних районах Хмельниччини було проведено десятки семінарів, які відбувалися на базі відділів освіти, методичних кабінетів і навіть загальноосвітніх навчальних закладів. Професійний підхід членів кафедри та її керівника до своєї справи забезпечив величезний інтерес вчителів. Особливою популярністю користувався розроблений кафедрою 40-годинний лекційний курс з історії української культури, який вперше давав цілісне бачення тисячолітнього процесу культурогенезу українського народу (Завальнюк, 2013, с. 18).

Популяризуючи науково-дослідницьку роботу, завідувач кафедри ініціював проведення в області різноматематичних наукових форумів, які додали йому та кафедрі заслуженого визнання. У 1993-1994 рр. на високому рівні провели одну міжнародну та всеукраїнські науково-практичні конференції, які були присвячені 500-річчю ювілею обласного центру, голодомору на

Хмельниччині та проблемам історії Волині. Високий організаційний та науковий рівень цих заходів засвідчила присутність чималої кількості зарубіжних і вітчизняних дослідників. Поруч з іменитими вченими, на цих форумах свої дебютні кроки у науково-дослідницькій та краєзнавчій роботі зробили багато молодих науковців і учителів, які згодом також долучилися до наукової когорти області. Організаторський хист допоміг завідувачу кафедри віднайти з різних джерел кошти для публікування матеріалів за результатами конференцій, що стало помітною подією наукового життя регіону. Їх розміщення в наукових, вишівських і шкільних бібліотеках посприяло дальшому розвитку науково-краєзнавчих студій подільських краєзнавців.

У цій роботі Анатолій Григорович знаходив розуміння не лише свого керівництва, а й колег із Кам'янця-Подільського. Із багатьма із них у нього залишилися теплі людські стосунки, ділові й наукові контакти, що допомагали у вирішенні різних питань діяльності кафедри. Для цього не один раз заручався підтримкою ректора Анатолія Копилова у проведенні спільних заходів, науково-методичної допомоги з боку колективу, брав участь у роботі державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті, де його приймали особливо тепло.

Спілкуючись з керівником вишу, відверто наголошував на складних проблемах роботи, ділився своїми планами щодо активізації наукового життя очолюваної кафедри та особистого наукового поступу. Зауважимо, що в тодішніх скромних умовах інституту післядипломної освіти, лише у 1990-1994 рр. він зумів опублікувати два десятки наукових і навчально-методичних праць, стати відповідальним редактором чи членом редколегій 8 наукових збірників. І коли в колективі педінституту відбулися кадрові зміни, після яких залишилося вакантним місце проректора з наукової роботи, то А. Копилов, який дуже добре знав свого колишнього студента і колегу, цінував за допомогу, надану ним вишу під час роботи в обкомі партії, вирішив запропонувати йому цю вакансію, не маючи ні найменшого сумніву, що з цією роботою він успішно справиться (Завальнюк, 2013, с. 19).

На той час Анатолій Григорович уже вкорінився в обласному центрі, мав цікаву роботу, авторитет серед колег, дружина працювала поруч, в інституті, донечки відвідували школу і дитячий садочок, сім'я проживала у затишній квартирі. Поза роботою спілкувався з надійними друзями. То ж пропозиція ректора виявилася для нього повною несподіванкою. Вибір був складним. У Кам'янці-Подільському на перших порах обіцяли не квартиру, а лише секцію у студентському гуртожитку.

Рішення приймав разом з дружиною Любов'ю Феодосіївною. Зважували всі «за» і «проти», згадували скільки разів у трудовій діяльності глави сімейства мали місце зміни, пов'язані з переходом то на вишу, то на нижчу роботу. На долю не нарікали, бо базові цінності в їх відносинах завжди були на висоті – кохали по-справжньому, народили у щасливому шлюбі двох славних донечок, яким віддавали усіх себе, берегли сім'ю, дружили і товаришували, як

справжні інтелігенти, наділені не лише зразковим ставленням до тих, хто поруч, а й умінням прийти у потрібний час на допомогу. Думалося, як починати на новому місці у 40-річному віці, як сприймуть старі і нові колеги повернення до того закладу, де власне залишилося найкраще у їхньому житті – студентська юність, створення сім'ї й родинного гніздечка, сходження до науки, викладацької кар'єри, стрибок у невідоме майбутнє. Спокійні передчуття, а також віра у краще знівелювали тривоги й сумніви і покликали у дорогу до нової праці, яка вимагала координувати один з найбільш пріоритетних напрямів у роботі вишу – науково-дослідний, у якому вже не був новачком. За його плечима великий життєвий, організаційно-управлінський та науково-педагогічний досвід, чималі здобутки у науковій діяльності (Завальнюк, 2013, с. 20).

Роботу на новій посаді молодий проректор розпочав з глибокого аналізу стану вишівської науки. У першу чергу звернув увагу на те, що за 1994 р. 10 докторів і 146 кандидатів наук разом із 144 науково-педагогічними працівниками, які не мали наукових ступенів і вчених звань, опублікували всього 313 наукових і навчально-методичних праць. Виходило, що на одного викладача в середньому припадала лише одна опублікована робота. При цьому проректор розумів, що резерви для поліпшення цих показників колектив вишу має. То ж для якісного зростання викладацького складу задумався про серйозне збільшення кількості спеціальностей у вишівській аспірантурі, направлення до визнаних наукових центрів України здібної молоді для підготовки кандидатів наук з різних спеціальностей. Важливо було ширше залучати до розгортання науково-дослідних робіт різні форми фінансування. Співпрацюючи в цьому напрямку з керівником вишу, розпочав роботу над відповідними проектами. І вже незабаром, після того як проректор із виробленими чіткими формальними обґрунтуваннями побував у Міністерстві освіти і науки і захистив кожний пункт, кількість вишівських наукових проектів, фінансованих керівним освітянським органом України, збільшилася із 2 до 12. Це була перша перемога, яка значно інтенсифікувала науково-дослідний процес у закладі. Паралельно було розширено спектр господарсько-договірної тематики, що забезпечило ріст матеріального стимулювання майже 70 учасників НДР (Атаманчук, 2013, с. 23).

Задля виконання наукових проектів разом з академічними вченими було ініційовано створення відповідних структур. Перша із них постала 1 червня 1995 р. Спільно із Інститутом історії України НАН України (директор – випускник вишу, академік В. Смолій) було створено Центр дослідження історії Поділля під керівництвом професора Л. Баженова. До кінця року працював науково-дослідний центр (керівник – професор П. Ткачук), створений спільно з Інститутом української мови НАН України.

Підвищенню ефективності виконання науково-дослідних проектів сприяла ініціатива проректора щодо розширення мережі науково-дослідних лабораторій, зокрема з етнології, літературного краєзнавства, психологічного тренінгу, соціальної педагогіки, термоелектрики, теорії і методики фі-

зичного виховання та спортивного тренування, гендерних профілактично-оздоровчих технологій, теоретико-методологічних засад дошкільного виховання і початкової освіти. Також почали функціонувати Центр регіональних економічних досліджень, науково-виробничий центр «Фізична лабораторія» та соціологічний центр. Станом на 2002 р. в закладі працювали 3 науково-дослідні центри і 9 науково-дослідних лабораторій. Згодом ці показники зросли відповідно до 7 і 14 (2006 р.) (Завальнюк, 2018, с. 24).

Невпинно зростала і кількість спеціальностей в аспірантурі. У 2003 р. на 14 спеціальностях за денною і заочною формами навчалися 80 осіб з різних вишів регіону. У 2006 р. ці показники збільшилися до 119 аспірантів на 16 спеціальностях. У 2004 р. в університеті відкрили докторантуру з історії України (у 2006 р. навчалися 6 осіб, які представляли провідні вищі Хмельниччини). Збільшувалася кількість тих, кого університет направляв на навчання в докторантуру і аспірантуру різних вишів та інститутів НАН України і НАПН України (у 2003-2006 рр. їх кількість становила 69 осіб) (Завальнюк, 2013, с. 22).

Збільшення якості наукових досліджень вимагало уваги керівництва до підвищення ролі провідних вчених у внутрішньоуніверситетському житті, зокрема, до формування і ефективного функціонування наукових шкіл. Проректор з наукової роботи взяв під особистий контроль цей процес, намагався всіляко активізувати його, вивести щонайменше на середній український рівень. Результати не змуси ли себе довго чекати. Вже у 2006 р. в університеті функціонувало 14 наукових шкіл (Завальнюк, 2016, с. 529).

Не менш важливим напрямком роботи проректора було забезпечення опублікування кінцевих результатів науково-дослідних проєктів. Тому він вважав за необхідне створити відділ, у якому можна було б тиражувати наукову та навчально-методичну продукцію. В Україні таких вишів, які мали свої видавничі потужності, в той час нараховувалося не більше 10. Тому його ідея знайшла повне розуміння і підтримку ректора. І вже наприкінці 1994 р., задіявши різні продуктивні чинники, вдалося відкрити на базі фізико-математичного факультету інформаційно-видавничий відділ, який швидко почав завойовувати авторитет серед науковців. Це сприяло більш активній роботі із друку збірників наукових праць, навчальних посібників, монографічної літератури. У 1995 р. кількість наукових публікацій становила 562, 1996 р. – 594, 1997 р. – 720. За 2002-2006 рр. університетські вчені опублікували загалом 8586 наукових і навчально-методичних праць (в середньому 1717 щороку), зокрема 100 монографій, 19 підручників, навчальних посібників, 383 методичні розробки, брошури, наукових збірники. А в межах 1994-2006 рр. сумарна наукова продукція вчених вишу становила 13628 праць. Не випадково у 2005 р. університет в загальноукраїнському рейтингу з науково-дослідної роботи посів почесне 4 місце серед 26 педагогічних і «молодих» класичних університетів, підпорядкованих Міністерству освіти і науки України (Завальнюк, 2018, с. 25).

3 року в рік зростав вклад університету у наукове життя регіону та України загалом, що засвідчує кількість проведених наукових конференцій: у 1995 р. їх відбулося 7, 1996 р. – 9, 1997 р. – 11, 1998 р. – 9, 1999 р. – 12. Загалом за період 1995-2006 рр. заклад провів, включно зі студентськими, 185 таких наукових форумів. За результатами цих конференцій видали майже 200 збірників праць. Наукова діяльність стала справді пріоритетною галуззю, до якої прилучилися всі без винятку науково-педагогічні працівники. Із своїх наставників брали приклад кращі студенти. Якщо у 2002 р. науково-дослідною роботою систематично займалися 2771 здобувач вищої освіти (71%), то у 2004 р. – 3112 (84%), а у 2006 р. цей показник становив – 4236 (93%) (Завальнюк, 2016, с. 530).

Предметом особливих гордоців проректора з наукової роботи стали періодичні візити іноземних вчених. Зустрічі, засідання, жваві і відкриті обговорення різних наукових проблем, зокрема і організаційних, культурна програма – все це лягало на його плечі і очолюваної ним команди. Гості представляли Литву, Канаду, Фінляндію, Туреччину, Польщу, Молдову, США, Іспанію, Австрію, В'єтнам та інші країни. Ці контакти додавали закладові авторитету, засвідчували, що сюди приїжджали не для відпочинку, а для представлення своїх наукових поглядів, їх апробації, ознайомлення з досягненнями українських вчених. Справжнім святом єднання людей науки із низки країн світу стали представницькі наукові форуми, які проводилися в університеті по кілька днів і до яких Анатолій Григорович мав пряме відношення як проректор і як науковець. В університетській книзі відгуків зарубіжні вчені залишили сотні вдячних записів рідною мовою. Усе цінне, корисне, помічене і підказане іноземцями він занотовував, вкладав у перспективні плани роботи, спрямовував на відповідні кафедри. Записник із адресами іноземних колег та їх контактними телефонами поповнювався після кожного такого форуму. А потім йшло електронне листування, що сформувало сталу традицію міжнародних наукових контактів.

Підтримка аспірантів та докторантів стала візитівкою роботи наукового відділу. Це не могло не позначитися якісному рівні науково-педагогічних кадрів. Якщо у 1995-2001 рр., тобто за 7 років, було захищено 57 дисертацій (5 докторських і 52 кандидатських), то у 2002-2006 рр. (5 років) – 56 (6 і 50 відповідно). Проректор з наукової роботи завжди дбав, щоб у закладі оперативно з'являлися публічні привітання ректорату всім «новонародженим» докторам і кандидаткам наук. В результаті потужного приросту працівників з науковими ступенями і вченими званнями їх загальна кількість зросла у 2006 р. до 266 осіб (наприкінці 1994 р. їх було 156) (Завальнюк, 2018, с. 25). Тож великі зусилля, які докладалися у цій сфері, повністю себе виправдовували, що якнайкраще позначалося на якості підготовки фахівців, свідчило про стабільну традицію університетського колективу, яка у наступні роки вивела його на провідне місце в регіоні (у 2012 р. університет за міністерським рейтингом посів почесне 14 місце із 33 в групі класичних університетів, випередивши набагато

крупніших «співбратів» із міст-мільйонників). Серед вчених вишу троє стали лауреатами Державної премії України з галузі науки і техніки, що відразу засвідчило про надзвичайно високий рівень цих особистостей, неабиякий потенціал їх наукових шкіл (Завальнюк, 2016, с.531).

За активної ролі проректора для науково-дослідної роботи в університеті накреслювались нові перспективи. Утім, несподівано йому довелося зійти з цієї дистанції, зважаючи на категоричні перестороги лікарів. І знову, як не раз бувало у його житті, довелося приймати непросте рішення. Радився в сім'ї, ректораті, колі київських вчених (ще у 90-х рр. взявся за виконання докторської дисертації у вільний від роботи час), нарешті, з тими ж таки ескулапами. Врахувавши висновки останніх щодо необхідності різкого зменшення навантаження і за підтримки керівництва Міністерства освіти і науки вступив до докторантури Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де під керівництвом академіка Валерія Смолія продовжив дослідження великої і складної наукової проблеми. Тож попри усі труднощі, які вимагали зменшити темп у професійній діяльності, Анатолій Григорович не полишав науково-дослідної роботи, шукаючи у ній натхнення та стимул до якнайскорішого повернення у колектив університету. При цьому вчений знаходив сили і час для своїх учнів, що працювали під його керівництвом над своїми дисертаційними проектами.

Резюмуючи свою науково-організаційну діяльність в університеті в 1994-2006 рр., экс-проректор наголосив, що «науково-дослідна робота проводилася в органічній єдності з навчально-виховним процесом і одночасно була невід'ємною складовою та пріоритетною сферою розвитку колективу загалом». Це стало однією з найважливіших передумов зміни статусу педагогічного інституту спочатку на педагогічний, а згодом і класичний університет. Утім, на його переконання, для нових наукових здобутків потрібно було на державному рівні вирішити питання про створення сучасної матеріально-технічної бази досліджень, яка б відповідала світовим стандартам, належне матеріальне стимулювання праці вчених (у 2006 р. на наукові дослідження, які здійснював університет, держава виділила всього 150,7 тис. грн.) (Завальнюк, 2013, с. 27).

Після повернення у січні 2010 р. зі столиці до університету, який на той час уже мав статус національного, керівництво запропонувало йому очолити кафедру історії України на історичному факультеті – найпотужнішому навчальному підрозділі. Досвідчений викладач взявся за розроблення і викладання таких нормативних курсів, як «Історія України кінця XVIII – першої половини XIX ст.», «Історія української культури» для студентів спеціальності «Історія» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», спецкурсу «Методика наукових досліджень з історії» для магістрантів-істориків. З цих дисциплін він розробив навчально-методичні комплекси. Підготував і видав три навчальних посібники (Адамовський, Філінюк, 2011; Філінюк, 2010, 2011) для студентів історичного та інших факультетів. Високу оцінку отримав його

посібник «Правові основи вищої школи» для магістрантів різних спеціальностей, рекомендований Міністерством освіти і науки України для використання в освітньому процесі усіх закладів вищої освіти нашої країни.

Очолити колектив кафедри історії України, дослідити та узагальнити досвід його двадцятирічної діяльності у брошурі «У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Філінюк, 2011).

Вчений отримав можливість більше часу спілкуватися зі студентами та аспірантами, які охоче відвідували лекції улюбленого професора, вчилися у нього наукової аналітики, розуміння причинно-наслідкового зв'язку між фактами і подіями, порівняльного аналізу, підведення підсумків вивченого. Кожне заняття дає майбутнім фахівцям упевненість у правильності вибраного професійного шляху, актуалізує потребу постійної навчальної праці, розуміння складних питань, пов'язаних з лекційними курсами, вміння раціонально організувати своє щоденне історичне пізнання через опрацювання монографічної літератури, хрестоматійного матеріалу, наукової періодики. У цій справі вони з вдячністю запозичують далекий студентський досвід свого наставника, дивуються його наполегливості, готовності пожертвувати відпочинком, розвагами заради завтрашнього трудового дня, який підніме людину інтелектуальної праці на вищий щабель освітнього росту, дасть незабутнє відчуття глибокого задоволення від отриманих результатів. А ще – відкрита, світла, конструктивна вдача наставника, його виключна порядність, щира повага до усіх, з ким спілкується, не залежно від віку, висока загальна людська культура, об'єктивність в оцінюванні знань зробили його улюбленим молоді, лідером рейтингів.

За двадцять неповних років від часу створення кафедри історії України його попередники, М. Петров, О. Федьков, В. Лозовий, зуміли створити і розвинути працьовитий, дружний, відповідальний колектив, який мав чималі здобутки. Уже в перші кілька років енергійний, мислячий, діловий завідувач вніс у життя кафедри новий струмінь, ще більше згуртував колектив, успішно реалізував курс на дальше вдосконалення освітньо-виховного процесу з дисциплін кафедрального циклу, зокрема, вдосконалення навчальних планів на денній, заочній і екстернатній формах підготовки фахівців, зростання якості науково-педагогічних працівників, поліпшення навчально-методичного і технічного забезпечення, урізноманітнення форм і методів аудиторної і позааудиторної роботи зі здобувачами вищої освіти усіх трьох освітньо-кваліфікаційних рівнів (бакалавр, спеціаліст, магістр), підвищення науково-теоретичного рівня курсових і кваліфікаційних творів. Керівник кафедри проголосив, що для кожного члена очолюваного ним колективу головним є «сформувані зі своїх студентів високопрофесійних фахівців, робити все задля того, щоб кожен із них не лише знав і міг викладати історію свого народу в школі, училищі, технікумі, коледжі, а й умів у подальшому система-

тично поповнювати свої знання, виробляти на основі їх збагачення нові вектори для самостійних роздумів і осмислення та висновків з нашого минулого, виявляти волю і наполегливість у поцінуванні й повазі до історичного досвіду, матеріальних і духовних надбань багатьох поколінь наших предків» (Завальнюк, 2013, с. 28).

Пріоритетним напрямом роботи кафедри стала наукова діяльність, підготовка та захист дисертаційних робіт, пов'язаних з виконанням комплексної колективної теми «Проблема історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення», яку координував завідувач кафедри. За час двох каденцій на посаді завідувача (2010-2022 рр.) членами кафедри історії України захищено п'ять докторських та три кандидатські дисертації. Тож нині якісний склад науково-педагогічних працівників кафедри історії України становить 100%. За рейтингами наукової роботи в університеті історики-україністи у 2010 р. посіли друге місце із 44 кафедр, у 2011 р. – перше із 43, у 2012 р. – третє із 40, у 2013 р. – друге із 39, у 2014 р. – друге з 40, 2015 р. – друге із 39, 2016 р. – перше із 39, 2017 р. – перше із 39 (Завальнюк, 2018, с. 24). Незмінно високими рейтинги кафедри залишалися в останній каденції Анатолія Григоровича. Загалом кафедра історії України всі п'ять років (2017-2022) посідала лідируючі позиції за кадровим забезпеченням і результативністю науково-дослідної діяльності, продовжувала забезпечувати на високому якісному рівні значний обсяг освітнього процесу з підготовки і виховання фахівців вищої кваліфікації першого (бакалаврського), другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів зі спеціальностей історичного факультету та інших спеціальностей університету (Завальнюк, 2016, с. 533).

Загалом завдяки успішному виконанню зазначеної комплексної наукової теми колективом кафедри у 2017-2022 рр., за нашими підрахунками, зробленими на основі поданих звітів, здійснено: захист 6 докторських, 12 кандидатських дисертацій з історії України і 2 дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії з історії та археології; опубліковано 24 монографії, книги, документальних видань, хрестоматій, брошур, 10 статей у міжнародновизначених наукометричних виданнях Scopus і Web of Science, 32 статті за кордоном, 164 статті у наукових фахових виданнях України, 14 навчальних і навчально-методичних праць, майже 700 статей в інших виданнях, близько 100 наукових збірників, проведено понад 70 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових й науково-практичних конференцій, конгресів, круглих столів, семінарів. Сам Анатолій Григорович прорецензував більше десятка монографій та інших наукових видань.

При кафедрі функціонувало три наукових школи: «Україна наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст.» (керівник О. Завальнюк), «Україна кінця XVIII – початку XIX ст.» (А. Філінюк), «Археологічне Поділля» (В. Якубовський), в яких брало участь 12 викладачів, 2 докторанти, 12 аспірантів і велика група здобувачів кафедри. Крім того, при кафедрі продовжував функціонувати

міжнародний науково-дослідний центр досліджень процесів націєтворення та регіоналізації у Європі (керівник А. Заводовський).

Сам Анатолій Григорович є прикладом у науково-дослідній роботі. За весь період діяльності він опублікував понад 500 наукових і навчально-методичних праць, частина яких є новим словом в українській історичній науці, підготував 11 кандидатів наук та 1 доктора філософії. Його монографії (Філінюк, 2008, 2010, 2010; Філінюк, Ігнат'єва, 2007; Філінюк, Сидорук, 2017) користуються попитом у науковій спільноті. Підсумовуючою працею тривалим науковим студіям за темою докторської дисертації стала його капітальна монографія «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації». До неї він йшов більше десятиліття, рясно вкрив своє наукове поле сотнями статей, в яких ґрунтовно виклав багато аспектів цієї надзвичайно складної проблеми дослідження. Ця монографія підготувала появу докторської дисертації, яку вчений успішно захистив в Інституті історії України НАН України. Він довів, що наявна джерельна база про історичні події і явища у Правобережжі зазначеного періоду достатньо репрезентативна для вивчення проблеми і забезпечує об'єктивність висвітлення суспільних трансформацій; обґрунтував сучасне розуміння понятійно-категоріального апарату, який епізодично і безсистемно використовувався в літературі й об'єктивно не відтворював змін, які відбулися після 1793 р.; розкрив тенденції суспільного розвитку і соціальних трансформацій, представив узагальнене бачення перших соціальних наслідків перебування регіону в складі Російської імперії і конкретизував картину життя населення регіону у той період; дослідив історичну своєрідність перетворень, детермінованих діяльністю органів влади, спрямованою на запровадження загальноімперських законів, правових та ідеологічних засад адміністративного устрою, помітних змін у господарській системі, що зумовили тривалий, складний і надзвичайно суперечливий процес формування політичних, економічних, соціально-станових, етнонаціональних, релігійних та геополітичних відносин на зазначеній території; з'ясував, що в розвитку Правобережжя особливе значення мали трансформаційні процеси у нормативно-правовій, економічній, соціально-становій, національно-політичній, духовно-релігійній і культурно-освітній сферах; встановив, що царизм використовував потенціал регіону для поповнення фінансів, продовольчого забезпечення держави, рядового складу армії; відтворив динаміку змін у чисельності та етнODEMOґРАФІЧНИХ процесах, виокремив роль польського фактора в громадсько-політичному житті Правобережної України, його вплив на політичні та суспільні процеси. Цей науковий доробок став важливим внеском в історіографію проблеми, який дістав високу оцінку таких вчених, як академік В. Смолій, члени-кореспонденти О. Реєнт і В. Колесник, С. Копилов, В. Газін, В. Нечитайло, Л. Баженов, В. Степанков, В. Шандра, Я. Верменич, О. Гордуновський, Н. Щербак та інші. Цю думку розділили члени спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (Завальнюк, 2018, с. 31).

Крім постійного студювання зазначеної проблеми, вчений залюбки займається дослідженням й інших важливих питань історії України. Зокрема, вивчав різні етапи розвитку своєї alma mater: 1920-х рр., сьогодення, сучасне науково-дослідне життя. З великою цікавістю науково-педагогічні працівники університету сприйняли його праці, присвячені 20-річчю кафедри історії України. Високу оцінку дістала створена ним галерея науково-педагогічних портретів вишу 1940-х рр. – початку ХХІ ст., зокрема, ректорів Івана Зеленьюка, Анатолія Копилова і Олександра Завальнюка, проректора Віктора Савчука, професорів Леоніда Коваленка, Валерія Степанкова, Льва Баженова, Віктора Прокопчука, Петра Атаманчука, Олексія Кучерука, Елеонори Федорчук, доцентів Анатолія Сурового, Олександра Комарницького, Василя Малого, Андрія Задорожняка, Ярослава Чопика, Едуарда Мельника, Василя Якубовського, Онисима Жука, Анатолія Трембницького, славетних випускників університету: Івана Вишневецького, Ніли Волошиної, Миколи Дарманського, Миколи Вавринчука, Ірини Предборської, Бориса Чижевського, Олександра Григоренка, Юрія Блажевича, Віктора Береки, Валерія Нестеренка, Олега Погорільця. Подібні нариси він присвятив й іншим постатям, зокрема, зарубіжному члену НАН України Миколі Мушинці, ветерану-управлінцю освіти Хмельниччини Віталію Шайнозі, ветерану-педагогу Кам'янецьчини Борису Кушніру, керівникам центрів краєзнавчих досліджень Вінниччини і Житомирщини Сергію Гальчаку і Миколі Костриці, головному краєзнавцю України – доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, заступнику директора Інституту історії України НАН України, Голові Національної спілки краєзнавців України Олександру Реєнту (Завальнюк, 2016, с. 536).

Попри величезну завантаженість різними справами, вчений знайшов час, щоб системно опрацювати масив архівних документів і виконати змістовну монографію, присвячену Івану Зеленьюку, який, перш ніж очолити виш у Кам'янці-Подільському, працював на високих комсомольсько-партійних і державних посадах. Книга правдиво розповідає про складну долю людини, представника тодішньої державно-політичної системи, освітянина, науковця, талановитого і високоавторитетного керівника закладу вищої освіти, дає змогу простежити його невтомну громадську діяльність. Подібних праць, присвячених ректорам вишів, в Україні одиниці.

Чимало зусиль вчений віддає роботі з аспірантами, докторантами, молодими викладачами, допомагає їм освоювати складні премудрості ремесла історика, вчить чітко і якісно формулювати свою думку, аргументувати її і, в підсумку, творити добротні наукові праці. Не один рік він очолює редколегію збірника наукових праць «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки» (вийшло 14 випусків), де акцентується увага на актуальних проблемах вітчизняної та зарубіжної історії, методології історії, джерелознавства й історіографії, регіо-

нальної історії. За цей час збірник став одним із кращих періодичних видань, котрі видаються на історичних факультетах університетів та інститутів України.

Під керівництвом Анатолія Григоровича функціонує створена ним же авторитетна наукова школа «Історія суспільних трансформацій в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.», яка досягла значних результатів: 1) завершено підготовку та захищено 2 кандидатських дисертацій та 1 дисертацію доктора філософії; 2) опубліковано книгу «Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область, м. Хмельницький» (кн.1), понад 50 статей у наукових виданнях, зокрема у збірниках за підсумками роботи міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій; 3) члени школи взяли участь у 5 міжнародних, 13 всеукраїнських і 10 регіональних наукових форумах; 4) прорецензовано 1 кандидатську дисертацію, 2 монографії і 2 навчальних посібники, більше 200 статей; 5) забезпечено керівництво 2 редколегіями, зафіксовано представництво в редколегіях 12 видань; 6) керівник школи брав участь у роботі спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій, очолював разову спеціалізовану вчену раду із захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії, входив до складу оргкомітетів більше 30 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, виголосив 28 доповідей і наукових повідомлень на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, круглих столах і семінарах; 7) за участю представників наукової школи опубліковано 12 збірників наукових конференцій; 8) очільник школи керує проблемною групою із соціально-політичної історії України (кінець XVIII – початок XX ст.), частина членів якої здійснювали наукові публікації, брали участь у роботі міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, ставали переможцями всеукраїнських конкурсів студентських наукових конкурсів і продовжили навчання на освітньо-науковому рівні (Григоренко, 2021).

Крім науково-дослідної, Анатолій Григорович виконує надзвичайно великий масив організаційної та методичної роботи. Із березня 2016 по березень 2019 р. він, очолюючи підкомісію зі спеціальності 032 Історія та археологія Науково-методичної комісії №4 з гуманітарних наук та богослов'я сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України, разом з колегами забезпечив підготовку стандартів першого та другого рівнів вищої освіти, затверджених і запроваджених в усіх ЗВО України, де ведеться підготовка фахівців з цієї спеціальності.

Спільно з деканом і членами груп розробників історичного факультету забезпечив підготовку трьох навчальних планів бакалаврського, магістерського і докторського рівнів. Розробив програму науково-педагогічної практики аспірантів спеціальності 032 Історія та археологія і додаток до програми музейно-архівної практики студентів третього року навчання зі спеціальності 032 Історія та археологія; програму вступних випробувань і критерії їх оцінювання для вступу в аспірантуру зі спеціальності 032 Історія та археоло-

гія у 2020 р., Положення про науково-педагогічну практику аспірантів спеціальності 032 Історія та археологія, Положення про проведення атестації здобувачів наукового ступеня доктора філософії та Програму атестації здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня, а також у співпраці з О. Завальнюком, В. Газіним та С. Олійником розробив дві програми підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників і викладачів закладів вищої освіти «Актуальні проблеми української історії та їх місце в системі закладів вищої освіти» й «Історія України як складова розбудови національної освіти і національної свідомості».

Як гарант, забезпечив виконання всіх видів завдань і робіт з підготовки та акредитації Національним агенством забезпечення якості вищої освіти освітньо-професійної програми Історія, спеціальності 032 Історія та археологія першого (бакалаврського) рівня вищої освіти та освітньо-наукової програми Історія та археологія спеціальності 032 Історія та археологія третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти.

Брав участь у роботі з акредитації освітньо-професійних програм Середня освіта (Історія) та Середня освіта (Історія та правознавство) спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

Також Анатолій Григорович долучався до участі у роботі акредитаційних комісій МОН України на історичних факультетах Сумського державного педагогічного університету (2018) та Житомирського державного університету імені Івана Франка (2018).

Крім того, вчений здійснював керівництво Кам'янець-Подільською міською організацією Всеукраїнського товариства «Знання». Як керівник Хмельницького регіонального відділення НАНВО України, координував його діяльність, організував сплату членських внесків, ініціював обрання нових академіків і членів-кореспондентів, нагородження членів академії за високі показники в науково-педагогічній діяльності, готував щорічні звіти.

Невтомна керівна, організаційна і викладацька праця Анатолія Філіюка високо оцінена державою. Верховна Рада України нагородила його своєю Почесною грамотою за заслуги перед українським народом. Президент України присвоїв йому почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Рішенням колегії Міністерства освіти і науки йому вручено нагрудний знак «Відмінник освіти України» (двічі), а також кілька разів – Почесну грамоту Міністерства освіти і науки України. Президія всеукраїнського товариства «Знання» вшанувала Анатолія Григоровича золотою медаллю за активну роботу з поширення у місті над Смотричем знань з різних галузей науки. А Президія Національної спілки краєзнавців України відзначила здобутки вченого в галузі наукового історичного краєзнавства присвоєнням йому звання «Почесний краєзнавець України». Хмельницька обласна громадська організація архівістів та дослідників Поділля «Поклик віків» наприкінці 2015 р. присудила Анатолію Григоровичу наукову премію імені П. Клименка в

галузі архівознавства, історії та джерелознавства. Президія обласної організації Національної спілки краєзнавців України відзначила його премією імені І. Винокура (Завальнюк, 2018, с. 35).

У грудні 2015 р. загальні збори Академії наук вищої освіти України обрали А. Філіюка дійсним членом цього потужного наукового об'єднання, а згодом його Президія нагородила молодого академіка однією з найбільш авторитетних своїх відзнак – медаллю славетного вітчизняного історика Івана Крип'якевича – за вагомий внесок у розвиток сучасної української історичної науки. У 2018 та 2019 роках за успіхи в навчальній, науково-методичній і науковій діяльності ще двічі відзначений Національною академією наук вищої освіти України медалями Святого Володимира (2018 р.) та Івана Огієнка (2019) (Завальнюк, 2016, с. 538; 2018, с. 35).

Серед відзнак Анатолія Григоровича два ордени і одна медаль Київського патріархату Української православної церкви: Орден Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III-го ступеня (2020 р.), Орден Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого II-го ступеня (2021 р.) і медаль «За жертвовність і любов до України» Київського патріархату Української православної церкви (2018 р.).

Хмельницька обласна і Кам'янець-Подільська міська ради нагородили вченого своїми почесними грамотами, а міський голова М. Сіماشкевич – своєю найвищою відзнакою «За заслуги перед міською громадою». Рідний університет також високо оцінив одного із своїх найкращих працівників нагрудними знаками – «За вагомий внесок в розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка» і «Ветеран праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Завальнюк, 2018, с. 35), низкою своїх інших нагород, зокрема грамотою адміністрації та профкому працівників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2022 році.

Висновки. Анатолій Григорович Філіюк за 70 років свого життєвого і 45-річчя професійного шляху сформувався як добропорядна, гуманістична, колоритна, цілісна і добре організована людина, порядний громадянин і невтомний працівник вищої школи, який на усіх пройдених етапах реалізувався за найвищими критеріями, досягши вражаючих висот на різних управлінських і викладацьких посадах, реалізуючи тим самим свій потенціал керівника, вченого, освітянина, громадського діяча. Як талановитий історик, педагог, інтелектуал, гуманіст і патріот, сильна, цілеспрямована, високоорганізована, потужна в організаторському, науковому, освітньому, громадському і людському вимірі особистість, він творить нові наукові ідеї, задуми, проекти, дбає про високий якісний рівень майбутніх кадрів істориків, душею і серцем вболіває за Україну, її теперішній і завтрашній день, черпає із своєї любові до рідного краю непохитну віру в кращі прийдешні часи, як для науки, вищої школи, так і всього суспільства. Його серйозний внесок в роз-

виток історії України, історичного краєзнавства, підготовку наукових і учительських кадрів свідчить про великі можливості вченого і керівника, якому під силу розв'язання найскладніших завдань, творити майбутнє.

Представлений життєвий і професійний досвід ювіляра є дороговказом для студентської молоді, вчених, освітян.

Список використаних джерел і літератури:

Адамовський, В. І. & Філінюк, А. Г. (2011). *Правові основи вищої школи: навч. посібник* (Вид. друге, перероб. і доп.). Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 296 с.

Атаманчук, П. С. (2013). Один штрих до барвистого портрета. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 132–133.

Афіцький, В. (2013). Студентськими стежками. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 107–109.

Баженов, Л. В. (1993). Філінюк Анатолій Григорович. *Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський, 384–385.

Баженов, Л. В., Дубінський, В. А. & Завальнюк, О. М. (2013). Діяч краєзнавчого руху, дослідник історії Поділля-Хмельниччини (професору Анатолію Григоровичу Філінюку – 60). *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. зб.*, (5). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 164–168.

Бахмат, М. І. (2013). Професіонал і гуманіст. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 162.

Блажевич, Ю. І. (2013). Слово про справжнього друга. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 163–167.

Боднар, А. (2013). Вчений і педагог від Бога. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 188–189.

Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вонсович, Г. Б. (2013). Фанат історичної науки. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 110–112.

Григоренко, О. П. & Григоренко, В. В. (2021). Досягнення науковців Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: обрії наукової школи професора Анатолія Філінюка. *Українська незалежність: 30 років поступу*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 18 серпня 2021 р.). Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 421–437.

Григоренко, О. П. (2013). Педагог, науковець, керівник і неординарна особистість. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 168–173.

Григоренко, О. П. (2018). Плече надійного друга професора Анатолія Філінюка. *Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович*

Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності): біобібліографіч. покажч. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 36–61.

Григоренко, О. П. (2015). Самовідданий сівач правдивого українства: уродженець Ізяславщини професор А. Г. Філінюк. *Південно-Східна Волинь від давнини до сьогодення: матеріали міжн. наук.-краєзн. конф.* Шепетівка, 516–5525.

Грубляк, В. Т. (ред.). (2011). Організатор науки, вчений. Кам'ячани – заслужені працівники України. *Розповіді про кам'ячан, які працюю, трудовими досягненнями улавили місто над Смотричем, Подільський край.* Кам'янець-Подільський: Абетка, 229–230.

Гуцал, А. Ф. (2013). А. Г. Філінюк: погляд зі сторони. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці:* наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 147–150.

Дмитрецька, Л. І. & Карпович, М. С. (2013). Мудрий керівник – наставник. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці:* наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 182.

Дубінський, В. (2017). Філінюк Анатолій Григорович. *Енциклопедія освіти Хмельниччини.* Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 383–384.

Завальнюк, О. М. (2018). Високий злет і унікальна науково-освітня місія академіка Анатолія Філінюка. *Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності):* біобібліографіч. покажч. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 13–36.

Завальнюк, О. М. (2013). Вчений, інтелектуал, педагог, гуманіст, патріот (до 60-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Анатолія Григоровича Філінюка). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки,* (6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 9–35.

Завальнюк, О. М. (2013). Професору Анатолію Григоровичу Філінюку – 60. *Освіта, наука і культура на Поділлі:* зб. наук. пр., (20). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 318–335.

Завальнюк, О. М. (2013). Славний син України. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці:* наук.-довідк. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 3–34.

Завальнюк, О. М. (2016). Філінюк Анатолій Григорович. *Завальнюк О. М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України: персональний вимір.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 518–553.

Завальнюк, О. М. (2005). Філінюк Анатолій Григорович. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 527–552.

Завальнюк, О. М. (2018). 65 років від дня народження Анатолія Григоровича Філінюка, доктора історичних наук, професора, академіка Академії наук вищої освіти України, заслуженого діяча науки і техніки України. *Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 1918 рік,* (9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 37–40.

Завальнюк, О. М. & Петров М. Б. (2008). Творчий шлях до вершин науки та педагогічної діяльності Анатолія Григоровича Філінюка. *Освіта, наука і культура на Поділлі:* зб. наук. праць, (11). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 484–496.

Ігнат'єва, Т. В. (2013). Покликання любити людей. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці:* наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 183–184.

Каньоса, П. С. & Каньоса, М. І. (2013). Незабутні роки. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 134–136.

Коваль, Л. М. (2013). Науковий наставник. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 179–181.

Ковальчук, Г. П. (2013). Мій вчитель. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 185–187.

Колесник, В. Ф. (2013). Нас познайомила аспірантура. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 121–122.

Комарніцький, О. Б. (2018). Щира людина із полум'яним серцем патріота. *Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності)*: біобібліограф. покажч. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 41–45.

Конет, І. М. (ред.). (2009). Анатолій Григорович Філінюк. *Історія Української революції 1648-1676 рр. та Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.)*: (наукова школа): біобібліограф. покажч. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 172–187.

Конет, І. М. (ред.). (2013). Філінюк Анатолій Григорович. *Доктори історичних наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: довід.-бібліогр. вид. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 468–484.

Копилов, С., Завальнюк, О., Філінюк, А. & Комарніцький, О. (2018). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші сто років успіху*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 208 с.

Кримська, О. М. (2013). Приклад для аспірантів. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 193–194.

Кундельський, В. (2013). Чарівні студентські роки. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 113–115.

Кушнір, О. (2013). Колишні студенти пам'ятають. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 190.

Мищенко, І. (2013). Хвала за мудрість. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 195.

Олійник, М. П. (2013). Талант керівника. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 177–178.

Пасічник, Л. (2013) Мій однокласник. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 99.

Плахтій, П. Д. (2013). Друг, наставник, учений. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 151–155.

Прокопчук, В. С. (2013). Відданість освіті і науці. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 198–204.

Пулатова, Л. Й. & Маркова, С. В. (2018). Вчитель вчителів. Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник *Анатолій Григорович Філінюк (до 60-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності)*: біобібліограф. покажч. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 45–46.

Пуравець, К. А. (2013). Славетний земляк. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 100–104.

Рокачук, В. Н. (2013). Слово про друга, людину, науковця. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 160–161.

Савчук, В., & Сушко, О. (2003). Філінюк Анатолій Григорович. *Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю*: довідник, (1). Київ, Кам'янець-Подільський, 237–238.

Сидорук, С. А. (2013). Людина, педагог, науковець. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 174–176.

Скоб'як, О.(2013). Студентська пам'ять. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 116–117.

Сохацька, Є. (2013). Доброчинець. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 137–140.

Степанков, В. С. (2013). Брат. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 126–131.

Суровий, А. Ф. (2013). Один з найкращих. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 123–125.

Тельнюк, Б. & Маркова, С. (2013). Шануємо ювіляра. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 191–192.

Тимофійшин, І. І. (2013). Щирий та відданий друг. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 118–120.

Федорчук, В. М. (2013). Масштабність особистості. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 141–146.

Філінюк, А. Г. (2008). *Життя, віддане справі: трудова, громадська, та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленьюка*: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 332 с.

Філінюк, А. Г. (2011). *Історія України: методичні поради до написання тексту та оформлення наукового апарату курсових і випускових кваліфікаційних робіт*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 81 с.

Філінюк, А. Г. (2010). *Історія української культури: метод. рекомендації до семін. занять і самост. роботи студ. іст. фак-ту денної форми навчання з спеціальності «Історія»*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 56 с.

Філінюк, А. Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 728 с.

Філінюк, А. Г. (2010). *Теорія та методологія історії: навчально-методичний комплекс: навч. і роб. навч. програма з дисципліни для слухачів магістратури історичного факультету з спеціальності «Історія»*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 124 с.

Філінюк, А. Г. (2011). *У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 68 с.

Філінюк, А. Г. & Ігнат'єва, Т. В. (2007). *Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.)*: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 296 с.

Філінюк, А. Г. & Сидорук, С. А. (2017). *Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 416 с.

Філінюк, А. Г. (ред.). (2019). *На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору*: науково-документальне видання. Хмельницький: Аксіома, 296 с.

Фурман, М. М. (2013). *Друзі не забувають. Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 196–197.

Хоптяр, Ю. А. (2013). *Слово про викладача і колегу. Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці*: наук.-довід. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 156–159.

References:

Adamovskiy, V. I. & Filiniuk, A. H. (2011). *Pravovi osnovy vyshchoi shkoly: navch. posibnyk* [Legal foundations of higher education: textbook manual]. (Vyd. druhe, pererob. i dop.). Kamianets-Podilskiy: Kam.-Podil. nats. un-tu im. I. Ohienka, 296 s. [in Ukrainian].

Atamanchuk, P. S. (2013). *Odyn shtrykh do barvystoho portreta* [One paintbrush to a colorful portrait]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nauksi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 132–133. [in Ukrainian].

Afitskiy, V. (2013). *Studentskymy stezhkami* [Student trails]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nauksi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 107–109. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (1993). *Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hryhorovych Filinuk]. Bazhenov L. V. Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavstiv XIX–XX st. Istoriohrafia. Biobliohrafia. Materialy*. Kamianets-Podilskiy, 384–385. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V., Dubinskiy, V. A. & Zavalniuk, O. M. (2013). *Diiach kraieznavchoho rukhu, doslidnyk istorii Podillia-Khmelnichchyny (profesoru Anatoliiu Hryhorovychu Filiniuku – 60)* [Figure of local lore, researcher of the history of Podillia-Khmelnitsky region (Professor Anatolii Hryhorovych Filinuk-60)]. *Kraieznavets Khmelnychchyny: naukovokraiezn. zb.*, (5). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 164–168. [in Ukrainian].

Bakhmat, M. I. (2013). *Profesional i humanist* [Professional and humanist]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nauksi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 162. [in Ukrainian].

Blazhevych, Yu. I. (2013). *Slovo pro spravzhnoho druha* [The word about a true friend]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nauksi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 163–167. [in Ukrainian].

Bodnar, A. (2013). Vchenyi i pedahoh vid Boha [Scientist and teacher from God]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006», 188–189. [in Ukrainian].

Vidomchy arkhiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka [Departmental archive of Kamianets-Podilskyyi National Ivan Ohiienko University]. [in Ukrainian].

Vonsovych, H. B. (2013). Fanat istorychnoi nauky [Fan of historical science]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006», 110–112. [in Ukrainian].

Hryhorenko, O. P. & Hryhorenko, V. V. (2021). Dosiahnennia naukovtsiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: obrii naukovoï shkoly profesora Anatolii Filiniuka [Achievements of Kamianets-Podilskyyi Ivan Ohiienko National University: Professor Anatolii Filiniuk Scientific School]. *Ukrainska nezalezhnist: 30 rokiv postupu*: materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Khmelnytskyi, 18 serpnia 2021 r.). Zhytomyr: TOV «Vydavnychi dim «Buk-Druk», 421–437. [in Ukrainian].

Hryhorenko, O. P. (2013). Pedahoh, naukovets, kerivnyk i neordynarna osobystist [Teacher, scientist, leader and extraordinary personality. Anatolii Filiniuk]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006», 168–173. [in Ukrainian].

Hryhorenko, O. P. (2018). Pleche nadiinoho druha profesora Anatolii Filiniuka [The shoulder of a reliable friend of Professor Anatolii Filiniuk]. *Avtorytetnyi pedahoh, vidomyi istoryk, dosvidchenyi kerivnyk Anatolii Hryhorovych Filiniuk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia pedahohichnoi ta naukovoï diialnosti)*: biobibliohraf. pokazhch. Kamianets-Podilskyyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 36–61. [in Ukrainian].

Hryhorenko, O. P. (2015). Samoviddanyi sivach pravdyvoho ukrainstva: urodzenets Iziaslavshchyny profesor A. H. Filiniuk [Devoted Seeder of Truthful Ukrainianhood: Native of Iziaslav Region Professor A.H. Filiniuk]. *Pivdenno-Skhidna Volyn vid davnyiny do sohodenia: materialy mizhn. nauk.-kraiezn. konf.* Shepetivka, 516–525. [in Ukrainian].

Hrubliak, V. T. (Ed.). (2011). Orhanizator nauky, vchenyi [The organizer of science]. *Kamianchany – zasluzheni pratsivnyky Ukrainy. Rozpovidi pro kamianchan, yaki pratseiu, trudovyny dosiahnenniamy uslavlyly misto nad Smotrychem, Podilskyyi kraj.* Kamianets-Podilskyyi: Abetka, 229–230. [in Ukrainian].

Hutsal, A. F. (2013). A. H. Filiniuk: pohliad zi storony [A.H. Filiniuk: Look from aside]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006», 147–150. [in Ukrainian].

Dmytretska, L. I. & Karpovych, M. S. (2013). Mudryi kerivnyk – nastavnyk [The wise manager and a mentor]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006», 182. [in Ukrainian].

Dubinskyi, V. (2017). Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hrygoroych Filiniuk]. *Entsyklopediia osvity Khmelnychchyny.* Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 383–384. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2018). Vysokyï zlet i unikalna naukoivo-osvitnia misiia akademika Anatolii Filiniuka [High Levitation and Unique Scientific and Educational Mission of Academician Anatolii Filiniuk]. *Avtorytetnyi pedahoh, vidomyi istoryk, dosvidchenyi kerivnyk Anatolii Hryhorovych Filiniuk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia pedahohichnoi ta naukovoï diialnosti)*: biobibliohrafich. pokazhch. Kamianets-Podilskyyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 13–36. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2013). Vchenyi, intelektual, pedahoh, humanist, patriot (do 60-richchia doktora istorychnykh nauk, profesora, zasluzhеноho diiacha nauky i tekhniky Ukrainy Anatoliia Hryhorovycha Filiniuka) [Scientist, intellectual, teacher, humanist, patriot (to the 60th anniversary of Doctor of History, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine Anatolii Hryhorovych Filiniuk)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (6). Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 9–35. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2013). Profesoru Anatoliiu Hryhorovychu Filiniuku – 60. [Professor Anatolii Hryhorovych Filiniuk – 60]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (20). Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 318–335. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2013). Slavnyi syn Ukrainy [The glorious son of Ukraine]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 3–34. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2016). Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hryhorovych Filiniuk]. *Zavalniuk O. M. Podilski naukovtsi y osvitiyani: zvershennia v imia nezaleznoi Ukrainy: personalnyi vymir*. Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 518–553. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2005). Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hryhorovych Filiniuk]. *Kamianets-Podilskyyi derzhavnyi universytet v osobakh*. Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 527–552. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2018). 65 rokov vid dnia narodzhennia Anatoliia Hryhorovycha Filiniuka, doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Akademii nauk vyshchoi osvity Ukrainy, zasluzhеноho diiacha nauky i tekhniky Ukrainy [65 years since the birth of Anatolii Hryhorovych Filiniuk, Doctor of History, Professor, of Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine]. *Kalendar znamennykh i pamiatnykh dat Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka na 1918 rik*, (9). Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 37–40. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Petrov, M. B. (2008). Tvorchyi shliakh do vershyn nauky ta pedahohichnoi diialnosti Anatoliia Hryhorovycha Filiniuka [Anatolii Hryhorovych Filiniuk creative path to the top of science and pedagogical activity]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. prats*, (11). Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 484–496. [in Ukrainian].

Ihnatieva, T. V. (2013). Poklykannia liubyty liudei [Calling to love people]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 183–184. [in Ukrainian].

Kanosa, P. S. & Kanosa, M. I. (2013). Nezabutni roky [Unforgettable years]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 134–136. [in Ukrainian].

Koval, L. M. (2013). Naukovyi nastavnyk [Scientific mentor]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 179–181. [in Ukrainian].

Kovalchuk, H. P. (2013). Mii vchytel [My teacher]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 185–187. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. F. (2013). Nas poznaiomyla aspirantura [We were introduced with post-graduate studies]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory–2006»*, 121–122. [in Ukrainian].

Komarnitskiy, O. B. (2018). Shchyra liudyna iz polumianym sertsem patriota [A sincere person with a fiery heart of a patriot]. *Avtorytetnyi pedahoh, vidomyi istoryk, dosvidchenyi kerivnyk Anatolii Hryhorovych Filiniuk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia pedahohichnoi ta naukovoї diialnosti)*: biobibliohraf. pokazhch. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta», 41–45. [in Ukrainian].

Konet, I. M. (Ed.). (2009). Anatolii Hryhorovych Filiniuk [Anatolii Hryhorovych Filiniuk]. *Istoriia Ukrainsoi revoliutsii 1648-1676 rr. ta Hetmanshchyny (seredyna XVII – XVIII st.): (naukova shkola)*: biobibliohrafich. pokazhch. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 172–187. [in Ukrainian].

Konet, I. M. (Ed.). (2013). Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hryhorovych Filiniuk]. *Doktory istorychnykh nauk, profesory Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*: dovid.-bibliohr. vyd. Kamianets-Podilskiy: Abetka-Svit, 468–484. [in Ukrainian].

Kopylov, S., Zavalniuk, O., Filiniuk, A. & Komarnitskiy, O. (2018). *Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. Pershi sto rokiv uspikhu* [Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University. The first hundred years of success]. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 208 s. [in Ukrainian].

Krymska, O. M. (2013). Pryklad dlia aspirantiv [A role model for graduate students]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 193–194. [in Ukrainian].

Kundelskiy, V. (2013). Charivni studentski roky [Magnificent student years]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 113–115. [in Ukrainian].

Kushnir, O. (2013). Kolyshni studenty pamiataiut [Former students remember]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 190. [in Ukrainian].

Mishchenko, I. (2013). Khvala za mudrist [Praise for wisdom]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 195. [in Ukrainian].

Oliinyk, M. P. (2013). Talant kerivnyka [The talent of the manager]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 177–178. [in Ukrainian].

Pasichnyk, L. (2013). Mii odnoklasnyk [My classmate]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 99. [in Ukrainian].

Plakhtii, P. D. (2013). Druh, nastavnyk, uchenyi [Friend, mentor, scientist]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 151–155. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. (2013). Viddanist osviti i nautsi [Devotion to education and science]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 198–204. [in Ukrainian].

Pulatova, L. Y. & Markova, S. V. (2018). Vchytel vchyteliv [Teacher for teachers]. *Avtorytetnyi pedahoh, vidomyi istoryk, dosvidchenyi kerivnyk Anatolii Hryhorovych Filiniuk (do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia pedahohichnoi ta naukovoї diialnosti)*: biobibliohraf. pokazhch. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta», 45–46. [in Ukrainian].

Puravets, K. A. (2013). Slavetnyi zemliak [The famous countryman]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 100–104. [in Ukrainian].

Rokachuk, V. N. (2013). Slovo pro druha, liudynu, naukovtsia [The word about a friend, individual, scientist]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 160–161. [in Ukrainian].

Savchuk, V., & Sushko, O. (2003). Filiniuk Anatolii Hryhorovych [Anatolii Hryhorovych Filiniuk]. *Kraieznavtsi Ukrainy: suchasni doslidnyky ridnoho kraiu: dovidnyk*, (1). Kyiv, Kamianets-Podilskyi, 237–238. [in Ukrainian].

Sydooruk, S. A. (2013). Liudyna, pedahoh, naukovets [Individual, teacher, scientist]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 174–176. [in Ukrainian].

Skobiak, O. (2013). Studentska pamiat [Student memory]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 116–117. [in Ukrainian].

Sokhatska, Ye. (2013). Dobrochynets [Benefactor]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 137–140. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2013). Brat [Brother]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 126–131. [in Ukrainian].

Surovyi, A. F. (2013). Odyn z naikrashchykh [One of the best]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 123–125.

Telenko, B. & Markova, S. (2013). Shanuiemo yuviliara [We respect the jubilee]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 191–192. [in Ukrainian].

Tymofiishyn, I. I. (2013). Shchyrui ta viddanyi druh [The sincere and loyal friend]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 118–120. [in Ukrainian].

Fedorchuk, V. M. (2013). Masshtabnist osobystosti [The personality scope]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 141–146. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2008). *Zhyttia, viddane spravi: trudova, hromadska, ta naukovopedagogichna diialnist Ivana Stepanovycha Zeleniuka*: istorychni narys [Life, devoted to the deal: labor, public, and scientific and pedagogical activity of Ivan Stepanovych Zeleniuk: a historical essay]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 332 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2011). *Istoriia Ukrainy: metodychni porady do napyssannia tekstu ta oformlennia naukovoho aparatu kursovykh i vypuskovykh kvalifikatsiinykh robit* [History of Ukraine: Methodical Tips for Writing Text and Designing the Scientific Apparatus of Course and Qualification Works]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets.-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 81 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Istoriia ukrainskoi kultury: metod. rekomendatsii do semin. zaniat i samost. roboty stud. ist. fak-tu dennoi formy navchannia z spetsialnosti «Istoriia»* [History of Ukrainian culture: methodological recommendations for the seminar classes and individual work. Specialty «History»]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 56 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii*: monohrafiia [Right-Bank Ukraine at the end of the eighteenth – early nineteenth century: development trends and social transformations: monograph]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 728 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Teoriia ta metodolohiia istorii: navchalno-metodychnyi kompleks: navch. i rob. navch. prohrama z dystsypliny dlia slukhachiv mahistratury istorychnoho fakultetu z spetsialnosti «Istoriia»* [History Theory and Methodology: Educational and Methodological Complex: Syllabus for the students of the Master’s Faculty of History in the specialty «History»]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets -Podil. nats. un-tu im. I. Ohiiienka, 124 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2011). *U poshukakh novoi yakosti istorychnoi osvity ta istorychnoi pravdy: do 20-richchia stvorennia kafedry istorii Ukrainy Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [In search of a new quality of historical education and historical truth: to the 20th anniversary of the Creation of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilsky Ivan Ohiienko National University]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 68 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. & Ihnatieva, T. V. (2007). *Torhovelno-ekonomichni zviazky Pravoberezhnoi Ukrainy v umovakh inkorporatsii ta heopolityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – 50-ti roky XIX st.)*: monohrafiia [Trade and economic relations of Right-Bank Ukraine in the conditions of incorporation and geopolitics of the Russian Empire (end of XVIII – the 50s of the XIX cen.)]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. derzh. un-t, RVV, 296 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. & Sydoruk, S. A. (2017). *Rekrutska povynnist u Pravoberezhnii Ukraini v 1794–1874 rr.: suspilno-politychnyi, sotsialno-stanovyi i demohrafichniy aspekty: suchasnyi dyskurs*: monohrafiia [Recruary duty in Right-Bank Ukraine in 1794-1874: socio-political, socio-strata and demographic aspects: modern discourse: monograph]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 416 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (Ed.). (2019). *Na poliakh bytv Druhoi svitovoi viiny: vykhidtsi z Ukrainy v yevropeiskomu Rusi Oporu*: naukovo-dokumentalne vydannia [In the Battle Fields of World War II: Natives of Ukraine in the European Rus Resistance: Scientific and Documentary Edition]. Khmelnytskyi: Aksioma, 296 s. [in Ukrainian].

Furman, M. M. (2013). *Druzi ne zabuvaiut* [Friends do not forget]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 196–197. [in Ukrainian].

Khoptiar, Yu. A. (2013). *Slovo pro vykladacha i kolehu* [The word about the teacher and colleague]. *Anatolii Filiniuk: na sluzhbi ukrainskii osviti y nautsi*: nauk.-dovid. vyd. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 156–159. [in Ukrainian].

Отримано: 24.03.2023

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.44-58

УДК 930.1Гоффман:94(477)«1660»

МАЦЬКОВ Олександр – магістр історії, стипендіат Міжнародного Вишеградського Фонду при Варшавському Університеті, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, Warszawa, 00-927, Polska (matskov.om@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0009-0004-0844-499X>

MATSKOV Oleksandr – Master of History, scholarship holder of the International Visegrad Foundation at the University of Warsaw, Krakowskie Przedmieście street 26/28, Warsaw, 00-927, Poland (matskov.om@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Мацьков, О. (2023). Чуднівська кампанія 1660 року на сторінках рукопису К. Гоффмана «Історія Яна Казимира». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 44–58.

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 РОКУ НА СТОРІНКАХ РУКОПІСУ К. ГОФФМАНА «ІСТОРІЯ ЯНА КАЗИМИРА»

Анотація. *Метою статті є з'ясування наукової цінності частини неопублікованого рукопису польського дослідника К. Гоффмана, присвяченої Чуднівській кампанії 1660 р. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на застосуванні теоретичних принципів історичного пізнання (об'єктивності, історизму, всебічності, системності та альтернативності) й конкретно-історичних методів (проблемно-хронологічний, системного аналізу, історико-порівняльний, ретроспекції, синхронний і діахронний). **Наукова новизна** полягає у спробі вперше в історіографії проаналізувати структуру, зміст й орієнтовний час появи виявленої в архіві праці «Історія Яна Казимира». **Висновки.** З'ясовано, що рукопис «Історія Яна Казимира» К. Гоффмана – оригінальний твір, написаний в 40-х роках XIX ст. у Франції. Причини відновлення військового конфлікту у 1660 р. дослідник вбачав у двох аспектах: 1) небажанні української влади і суспільства загалом виконувати умови Гадяцького договору; 2) посиленні зовнішньополітичного впливу Московії на землі козацької України. Слушно звернув увагу на помилки стратегічного й оперативного масштабу московського генерального штабу при плануванні наступальних дій. Незважаючи на невдалий перебіг кампанії у її початковій фазі, ситуація для московсько-українського війська не носила критичного характеру і мала шанси змінитися на їхню користь після відходу до Чуднова.*

Битву під Слободищем К. Гоффман розглядав як таку, що не визначила переможення, вказавши на суттєвих жертвах з обох сторін. Підписання Чуднівської угоди й капітуляція армії В. Шереметьєва були беззаперечним тріумфом Речі Посполитої. Водночас, негативним наслідком виправи стало жахливе становище польської армії, котра понесла важкі втрати в ході її проведеної.

Ключові слова: К. Гоффман, автор, історіографія, джерело, рукопис, Чуднівська кампанія, Ян II Казимир.

THE CHUDNIV CAMPAIGN OF 1660 ON THE PAGES OF K. HOFFMANN'S MANUSCRIPT "THE HISTORY OF JAN CASIMIR"

Abstract. *The purpose of the article is to determine the scientific value of a part of the unpublished manuscript by the Polish researcher K. Hoffman, dedicated to the Chudniv campaign of 1660. The methodological foundations of the study are based on the application of theoretical principles of historical cognition (objectivity, historicism, comprehensiveness, systematicity and alternatives) and specific historical methods (problematic-chronological, systematic analysis, historical-comparative, retrospective, synchronous and diachronic). The scientific novelty is an attempt to clarify and analyze the structure, content, and approximate time of appearance of the work "History of Jan Casimir" for the first time in historiography. An important aspect of the research is the study of K. Hoffmann's views on the events of the Chudniv campaign. Conclusions.* It was found out that the manuscript "History of Jan Casimir" by K. Hoffmann is an original work written in the 40s of the 19th century in France. The researcher saw the reasons for the resumption of the military conflict in 1660 in two aspects: 1) the reluctance of the Ukrainian authorities and society in general to fulfill the terms of the Treaty of Hadiac; 2) increasing the foreign policy influence of Muscovy on the lands of Cossack Ukraine. K. Hoffman rightly drew attention to the mistakes of the strategic and operational scale of the Russian General Staff when planning offensive actions. Despite the unfortunate course of events in the initial phase of the campaign, the situation for the Moscow-Ukrainian army was not critical and had a chance to change in their favor after the withdrawal to Chudnov. The author considered the Battle of Slobodyszce as one that did not determine the winner, pointing out significant casualties on both sides. The signing of the Chudniv Agreement and the surrender of V. Sheremetiev's army were an undeniable triumph of the Polish-Lithuanian Commonwealth. At the same time, a negative consequence of the expedition was the terrible situation of the Polish army, which suffered heavy losses during its conduct.

Key words: K. Hoffmann, author, historiography, source, manuscript, Chudniv campaign, Jan II Casimir.

Постановка проблеми. Дослідження і впровадження в обіг нових архівних джерел є невід'ємною частиною наукового процесу й водночас слугує певним критерієм зацікавленості дослідників щодо вивчення тих чи інших історичних подій. Актуальним залишається осмислення доробку попередніх поколінь істориків, перевидання найбільш цінних з-поміж них робіт тощо. Подана стаття покликана привернути увагу до неопублікованого рукопису польського історика Кароля Гоффмана «Історія Яна Казимира», проаналізувати погляди автора на вказані події. Польська історіографія не містить жодних статей, присвячених аналізу його творчості. У ній знаходимо

лише поодинокі згадки щодо його біографії й наукового доробку у історичних словниках і бібліографічних довідниках. Вказана праця вважається однією з перших, в якій значна увага приділена Чуднівській кампанії 1660 р. Тому актуальність нашого дослідження цілком очевидна.

Аналіз джерел та останні дослідження. Зміст статті ґрунтується на безпосередньому вивченні рукопису, який зберігається у фондах Державної академії наук міста Кракова (Польща) (PAN Kr., грс. 114). Доповнюють (в окремих моментах уточнюють) дослідження рукописні матеріали та археографічні публікації. Серед основних опублікованих джерел, відзначимо працю польського історика В. Коховського «Historia panowania Jana Kazimierza» (Kochowski, 1859), віршовану хроніку Я. Лецинського «Wojna polsko-moskiewska w roku 1660» (Wojna, 1922), «Potrzeba z Szeremetem» (Leszczyński, 2006), «Щоденник» П. Гордона (Гордон, 2003) тощо. Їхній зміст дозволяє краще зрозуміти обставини й хід подій Чуднівської експедиції, висвітлених у науковій роботі К. Гоффмана. Рукопис залишається маловідомим серед фахівців і по сьогодні практично не використовувався в історичних працях. Виняток складають статті О. Мацькова, в яких автор послуговувався окремими матеріалами фактологічного характеру (Мацьков, 2017, с. 148, 2017, с. 146, 2019, с. 13).

Мета дослідження полягає у спробі аналізу тексту «Історія Яна Казимира», з'ясування поглядів вченого на передумови, хід і наслідки Чуднівської кампанії.

Виклад основного матеріалу. У Національній бібліотеці Варшави (Польща) у каталозі Державної академії наук міста Кракова зберігається рукопис під сигнатурою №114 за назвою: «Karol Hoffman: Historia Jana Kazimierza 1648-1667» (Polska Akademia Nauk w Krakowie [далі – PAN Kr.], грс. 114). Праця складається з 5-ти томів і охоплює період правління короля Речі Посполитої Яна II Казимира з династії Ваза, за винятком 1655-1659 рр. Кожен том – хронологічний відрізок часу його правління. До прикладу, I-й том – 1648-1649 рр. (19 аркушів), II-й – 1650-1653 рр. (94 арк.), III-й – 1653-1655 рр. (30 арк.), IV-й – 1660-1663 рр. (95 арк.), V-й – 1663-1667 рр. (111 арк.). Найбільший інтерес для нас становить IV-й том, оскільки в ньому автор, поміж іншим, описує події Чуднівської кампанії між польсько-татарською та московсько-українською арміями, що відбулася влітку-восени 1660 р.

Кілька штрихів до біографії автора. Кароль Александер Боромеуш Гоффман (Karol Aleksander Boromeusz Hoffman – 1798-1875 рр.) – польський письменник, історик, правознавець, видавець. У 1812 р. закінчив Школу права і адміністрації у Варшаві, активний учасник Листопадового повстання 1830-1831 рр. Після його придушення, спочатку емігрував до Парижу, а потім у 1848 р. до Дрездена (Німеччина). Темою його наукових зацікавлень стали проблеми еміграції поляків, політичного розвитку Речі Посполитої у добу середньовіччя, аспекти, пов'язані із недосконалістю королівської монаршої влади тощо. Головними історичними працями є «Rzut oka na stan polityczny Królestwa

Polskiego od 1815 do 1830» (Hoffman, 1831), «Historia reform politycznych w dawnej Polsce» (Hoffman, 1867), «O panslawizmie zachodnim» (Hoffman, 1868) та інші.

Втрата Польщею незалежності суттєво ускладнила розвиток польської історіографії наприкінці XVIII й упродовж XIX ст. Залишилися незначна когорта істориків, яка продовжувала займатися науковими дослідженнями старожитньої Польщі XVII ст. До них належали М. Балінський (Baliński, 1856), Т. Ліпінський (Lipiński, 1845), Т. Швенцький (Święcki, 1816), Т. Стецький (Stecki, 1864, 1871), М. Грабовський (Grabowski, 1850), М. Гліцінський (Gliszczyński, 1848) та ін. До їх числа входить і К. Гоффман, який все своє життя пропрацював в еміграції. У більшості випадків, названі дослідники займалися виданням узагальнюючих праць з історії Польщі, окремих розвідок про історію українсько-польських відносин доби козаччини (Ярмошик, 2010, с. 232–240; Ярмошик, 2014, с. 54–58). Натомість рукопис «Історія Яна Казимира» мав перспективи стати першою монографією, що присвячена королю Яну II Казимиру. Саме на період його правління (1648–1668 рр.) припали масштабні події – Українська національна революція 1648–1676 рр., польсько-шведська війна 1655–1660 рр., московсько-польська війна 1654–1667 рр. Щоправда, варто й відзначити працю польського історика М. Краевського «Dzieje panowania Jana Kazimierza», опубліковану в 1846 р. (Krajewski, 1846).

Текст рукопису написаний у XIX ст. польською мовою, власною рукою К. Гоффмана, почерк каліграфічний, загалом розбірливий. Існує нумерація сторінок, зустрічаються перекреслені слова, уточнення з боку або поверх рядка тексту. Загальна кількість аркушів зі зворотами складає 95, відсутні аркуші 30–32, формат 31 на 19 см. Дослідник, описуючи перебіг Чуднівської кампанії, опирався переважно на джерела, оскільки на той час не було жодних спеціальних праць, що безумовно підвищує інформаційну цінність. З іншого боку, достеменно невідомо якими саме документами користувався автор, оскільки в тексті рукопису відсутні посилання. Характерним є фактологічний опис подій, рідко зустрічаються власні міркування автора. Праця написана у Парижі до 1848 р., так як на її окремих сторінках присутній відтиск французькою із зазначенням столиці Франції. Нам не відомо, з яких причин робота залишилася не опублікованою. Можемо лише припускати, що автор планував дописати ще один том, присвячений польсько-шведській війні 1655–1660 рр., або ж це був лише початковий варіант, який потребував доопрацювання.

Передісторія Чуднівської експедиції розпочинається на 12-му аркуші. На думку науковця, у 1659–1660 рр. політична ситуація у козацькій Україні залишалася вкрай нестабільною. Ратифікація сеймом Гадяцької угоди у травні 1659 р. не принесла бажаного миру й «навернення козаків до Польщі і підданства» (PAN Kt., gps. 114, k. 12–13). Надання нобілітації частині козацької старшини (переважно правобережної), відзначав автор, не призвело до відчутних змін у її ставленні до Речі Посполитої, а навпаки загострило протиріччя у їхньому середовищі й українському суспільстві загалом. За твердженням К. Гоффмана, «посвячений у шляхту козак, приймав католицьку віру,

входив в зв'язки з польською шляхтою і ставав поляком», однак цей процес був довготривалим й поодиноким. Пояснення цьому вбачав в тому, що «козаки не знали аристократії» (PAN Kt., rps. 114, k. 12-13). Проте обходить мовчанкою той факт, що погоджений проєкт Гадацької угоди 1658 р. і її остаточна версія у 1659 р. суттєво різнилися між собою (сейм проігнорував пункти української сторони стосовно скасування унії, карбування монет, створення власного сейму тощо), що й стало причиною її несприйняття й позбавлення гетьманської булави І. Виговського у вересні 1659 р. (Гадацька унія, 2009). Вживання в тексті лексики на кшталт «навернення» чи «підданство» свідчать, що дослідник розглядав українські землі не як самостійний державний організм, а швидше як складову Речі Посполитої.

Автор слушно відзначив слабкість пропольських настроїв серед населення Лівобережної України й водночас сильні позиції Московії у цьому регіоні (PAN Kt., rps. 114, k. 12-13). Обрання на гетьманство молодого Ю. Хмельницького пов'язував також з «допомогою» Москви. Укладення Переяславської угоди в жовтні 1659 р. лише посилює російський вплив у козацькій Україні й нівелювало шанси українців звільнитися від «московського ярма». Згідно інформації рукопису, на 1660 р. більшу владу зосереджував у своїх руках наказний гетьман, переяславський полковник Т. Цицюра, аніж молодий Ю. Хмельницький (PAN Kt., rps. 114, k. 14). Певний вплив серед старшин і населення Правобережжя продовжував зберігати екс-гетьман І. Виговський, який залишився «вірним» Короні Польській (PAN Kt., rps. 114, k. 14).

Військові успіхи московської армії князя І. Хованського проти польсько-литовського війська у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) на рубежі 1659-1660 рр., на переконання дослідника, дозволили царю і його оточенню розпочати підготовку до військової кампанії в Україні. В силу украденого українсько-московського договору, військо козаків також змушене було долучитися до походу і перебувати в ролі союзника. Згідно даних рукопису, Т. Цицюра зумів зібрати лівобережні полки чисельністю 30 тис. козаків. Військо Ю. Хмельницького також нараховувало близько 30 тис. вояків з Правобережжя, завданням яких була охорона південних кордонів на випадок нападу кримських татар (PAN Kt., rps. 114, k. 15). Паралельно цар надіслав з Москви 27 тисячне військо під проводом київського воеводи В. Шереметьєва (в тексті помилково зазначено А. Трубецького) (PAN Kt., rps. 114, k. 15). Загалом, поблизу Києва об'єднана московсько-українська армія (за виключенням полків Ю. Хмельницького) нараховувала близько 60 тис. воїнів. Як зазначав автор, стратегічною помилкою московського військового командування в особі В. Шереметьєва виявилася явна недооцінка польської армії. При розробці генерального плану наступальної операції головнокомандувач не дослухався до пропозицій не йти вглиб Польщі, а обмежитися наступом «в кордонах України», в яких вбачав «боягузтво» (PAN Kt., rps. 114, k. 15). Таким чином, К. Гоффман звернув увагу на самовпевненість російського командування у власних силах й помилковість його оцінок військової сили Польщі.

Укладення польсько-шведського мирного договору у травні 1660 р. розглядалося дослідником як поворотний момент в московсько-польській війні. Усі сили відтепер Річ Посполита могла зосередити на боротьбу з противником. Командування військами в Україні очолили коронний гетьман С. Потоцький і коронний маршалок Є. Любомирський. Значним дипломатичним успіхом стало залучення до походу 20-тисячної кримської армії нурадин-султана Мурат-Гірея. Рукопис інформує, що король, влітку прибувши до Самбора, планував самостійно керувати виправою, однак загроза провалу операції змусила його відмовитися від цієї ідеї й повернутися до Варшави (PAN Kt., rps. 114, k. 16; про це згодом писав інший польський дослідник В. Чермак у своїй праці «Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewskopolskiej z r. 1660», посилаючись на листування австрійського посла у Варшаві Ф. де Лісолі з цесарським двором). Автор звернув увагу на проблему виплати боргу жовнірам й складнощах фінансової ситуації у Польщі внаслідок безкінечних війн, яка негативно впливала на морально-психологічний стан жовнів (PAN Kt., rps. 114, k. 16).

На 17-му аркуші знаходиться цінна інформація стосовно переліку регулярних полків, котрі взяли участь у кампанії. Піхота нараховувала 12 полків: генерал-майора М. Гротгауза; київського хорунжого К. Корицького; київського підкоморія С. Немирича; генерал-майора П. Целларі; полковника Ф. де Бюї; сандомирського воеводи Я. Замойського під командуванням полковника Давідсона; польного гетьмана Є. Любомирського під командуванням майора Охаба; коронного конюшого А. Любомирського під керівництвом полковника Вохлабена; польного писаря коронного Я. Сапеги під командуванням полковника Лінкаужа; воеводи каліцкого під керівництвом полковника Ерлера (не зрозуміло про кого йдеться); литовського підчашого, князя М. Радзивілла; генерала Ф. Вольфа при артилерії (PAN Kt., rps. 114, k. 17). Серед вищих військових чинів К. Гоффман виокремлює коронного хорунжого Я. Собеського, князів Д. Вишневецького та М. Чарторійського, київського воеводу І. Виговського, коронного обозного А. Потоцького, сандомирського воеводу Я. Замойського та ін. Полками піхоти командували іноземні полковники Б. де Оедт, Х. Гордон, М. Хантілія. Полки драгун підпорядковувалися полковникам Х. Бокуму, К. Гізі та Ю. Лончинському (PAN Kt., rps. 114, k. 17).

Детальний аналіз й співставлення з іншими відомими джерелами дозволило нам дійти до таких висновків. По-перше, порядок подачі полків хаотичний. У більшості випадків йдеться про полки з дивізії Є. Любомирського, в окремих випадках (наприклад полк Я. Сапеги) – про полки з дивізії С. Потоцького. По-друге, автор майже не подає інформації про кінні полки. По-третє, що дуже важливо, нам вдалося з'ясувати, що названий перелік ідентичний до тексту, вміщеного у праці польського історика, сучасника подій В. Коховського «Historia panowania Jana Kazimierza» (Kochowski, 1859, s. 92). Починаючи з цього місця, текст рукопису в окремих випадках «йде за Коховським», тобто співпадає загальний зміст, хронологія подій

тощо. Речення, автор, зазвичай формулює самостійно а не сліпо списує. Існує 3 редакції вказаного джерела. Перший – оригінальний текст, написаний латиною і виданий у 1683 р. у Кракові (Kochowski, 1683). Другий – перекладений польською мовою й опублікований істориком Едвардом Рачиньським у 1840 р. під назвою «*Historja panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*» (Raczyński, 1840). Нарешті третя редакція з повторним перекладом й уточненнями з рукопису 1840 р. була видана у Познані у 1859 р. із зазначенням авторства В. Коховського (Kochowski, 1859). Висловимо припущення, що матеріал до написання рукопису був частково запозичений з другої редакції Е. Рачиньського. На це вказують аналогічні перекладу слова-вирази, послідовність переліку прізвищ чи військових підрозділів. До того ж праця писалася у 40-х рр. XIX ст., коли «Аннали» В. Коховського були вперше опубліковані. Однак, тоді не було достеменно відомо хто їх автор, що підвищувало дослідницький інтерес.

Події битви під Любаром 16 вересня (за К. Гоффманом вона відбулася 17.09. так само як і у В. Коховського) автор описує доволі коротко й не визначає її переможця. З тексту дізнаємося, що В. Шереметьєв, підійшовши до Любара, «втратив дух», дізнавшись про перебування поблизу польсько-татарських військ та їхню реальну чисельність. Вимушено зупинився обозом, «оточивши себе високим валом, табором з возів і артилерією» (PAN Kг., rps. 114, k. 17). Стратегічна ініціатива була на боці польсько-татарської армії. Проте з огляду на небажання московсько-українського війська вступати у відкриті бойові дії, поодинокі зіткнення не давали відчутної переваги польській стороні. На даному етапі кампанії до польського командування почали надходити відомості про правобережні полки Ю. Хмельницького, які рухалися на допомогу В. Шереметьєву. Тому окремі полки отримали наказ «тримати око на козаків Хмельниченка» (PAN Kг., rps. 114, k. 18). Спроби московського командування здійснити раптові нічні вилазки закінчилися безрезультатно. Також не увінчалися успіхом таємні переговори з нурадин-султаном Мурат-Гіреєм, які велися з метою підкупу татар, аби ті залишили союзників-поляків (PAN Kг., rps. 114, k. 18).

Погіршення становища московсько-українських сил, на переконання К. Гоффмана, спонукало В. Шереметьєва ухвалити рішення про організацію операції щодо виходу обозу з оточення й об'єднання з полками Ю. Хмельницького. Дослідник не конкретизує ані дати їх виходу, ані напрямку руху. Проте відзначив, що подібний вчинок заслуговував на похвалу й знання військового мистецтва. Усі спроби поляків затримати на марші противника або ж прорвати укріплення табору завершувалися невдачею. Пояснення цьому вбачав у тому, що «...у війську (польському) було багато запалу, аніж потрібно ладу і порядку» (PAN Kг., rps. 114, k. 18-19). Наказ Є. Любомирського своїм підрозділам атакувати табір з різних сторін аби уникнути хаосу при відході, дозволив завдати відчутних втрат противникові «в 2000 людей і 7 гармат». Проте це не завадило московсько-українським військам дійти до Чуднова й

розташуватися обозом на іншій стороні р. Тетерів (PAN Kr., rps. 114, k. 19). При цьому науковець відзначив тактичну помилку В. Шереметьєва, котрий не зайняв «старий замок» на пагорбі, що дозволило згодом польській артилерії зайняти вигідну позицію для обстрілу, про що, зокрема, писало багато джерел (Leszczyński, 2006, p. 79–80; Мищик, 2005, с. 92; PAN Kr., rps. 1275, k. 104; Wojna, 1922, p. 61; Arhiwum Panstwowe w Gdańsku, Rpis. №300 R/Ee/19, k. 414; Гордон, 2003, с. 60–61; Kochowski, 1859, p. 90). Щоправда це його судження є дискусійним в історіографії (PAN Kr., rps. 114, K. 19; Мацьков, 2016, с. 59–70).

Незважаючи на повторну блокаду армії, зміна локації й збагачення продовольством відновило надію у московського головнокомандувача на успішне завершення кампанії. Згідно переконань автора, на той момент становище московсько-українського війська було далеко не безнадійним, «Мав зброю, мав порох, мав шанці, не вистачало трохи їжі, і головна надія щодо порятунку полягала у Хмельниченку» (PAN Kr., rps. 114, k. 19). Саме прихід правобережних полків розцінювався визначальним фактором, що дозволить корінним чином змінити ситуацію на свою користь. Паралельно польське командування, оцінюючи оперативну обстановку й небажання противника вести відкритий бій, вирішило «утриматися від непотрібного пролиття крові». Натомість «заблокували усі дороги, якими міг би вийти», що за задумом, мало б призвести до голоду і капітуляції у майбутньому (PAN Kr., rps. 114, k. 19).

Незабаром до польського обозу надійшли відомості про 40-тисячне військо гетьмана Ю. Хмельницького, яке знаходиться «за п'ять миль від Чуднова, під Слободищем» (PAN Kr., rps. 114, k. 20). Незважаючи на достатньо важкий психологічно-моральний стан жовнірів і відсутність нормального харчування отримані дані «не запаморочили навіть на хвилину, одразу приготувалися» (PAN Kr., rps. 114, k. 20). У даному випадку звернемо увагу на два моменти. По-перше, К. Гоффман з невідомих причин скорегував чисельність української армії з 30 до 40 тис. осіб (PAN Kr., rps. 114, k. 20). По-друге, свідомо (або ж не свідомо) вводив читача в оману, заявляючи про нібито спокійну реакцію польського командування на наближення полків гетьмана. Практично усі джерела повідомляють все-таки про панічні настрої серед військових у таборі (Kochowski, 1859, p. 92; Wojna, 1922, p. 67; Гордон, 2003, с. 63).

Битва під Слободищем 7 жовтня розглянута на аркушах 20–22. Погляди автора на її перебіг подекуди суттєво відрізняються від традиційної для польської історіографії версії подій. Коротко охарактеризуємо головні тези автора. При розробці операції С. Потоцький і Є. Любомирський своє основне завдання вбачали у недопущенні об'єднання військ противників. Тому коронний гетьман з частиною армії залишився «стеретти» В. Шереметьєва, а коронний маршалок взяв «майже всю кінноту, татар і тільки два полки піхоти» (PAN Kr., rps. 114, k. 20; Kochowski, 1859, p. 98) й пішов супроти Хмельницького. К. Гоффман знову ж таки не зазначає ані дати виходу корпусу, ані докладної інформації про його чисельність, що є суттєвим недоліком. Погодимось з його думкою, що військо польного гетьмана ще вночі вирушило в дорогу

та під ранок перебувало уже під Слободищем, що виявилось «несподіванкою» для українців (PAN Kr., rps. 114, k. 20; в історіографії донедавна прийнято було вважати, що корпус Є. Любомирського вирушив зранку 7-го жовтня: Hnilko, 1929, p. 198; Смолій, Степанков, 1999, с. 243; Romanski, 1996, p. 125; Герасимчук, 1913, с. 44; Л. Оссолінський вперше поставив під сумнів даний факт: Ossoliński, 1995, p. 32; Мацьков, 2017, с. 145; Nagielski, 2013, p. 301–302). Відзначається вдало обрана українським командуванням стратегія оборони, а важкодоступність козацького обозу й складність місцевого ландшафту не дозволяла жовнірам проводити атаку фронтально. Тому акцент був зроблений на використанні ефекту раптової (PAN Kr., rps. 114, k. 21–22).

Звертає нашу увагу інтерпретація автора на опис завершального етапу битви. Прорвавши укріплення табору, жовніри так і не змогли оволодіти ним. Пояснення цьому криється у тому, що українці не покинули його, а перегрупувавшись пішли в контратаку. Більше того, не згадується епізод і про втечу козаків й невдалу атаку татар, що ставить під сумнів взагалі їхню участь у цій битві. Основну роль відіграли «ветерани школи Богдана (Хмельницького – О.М)», а саме полковники Т. Носач, Г. Гуляницький, М. Зеленецький, які у відповідальний момент спромогли організувати військо й витіснили поляків з табору, завдавши їм значних втрат. Незадовільний результат битви дослідник пояснював так: «Треба пам'ятати, що козаків там (у Слободищі – О. М.) було не більше й не менше як 41000, у співвідношенні зі жменькою поляків» (PAN Kr., rps. 114, k. 22). Викликає інтерес зазначення точної цифри українського війська у 41 тис. осіб. Жодне відоме нам джерело не подає такої чисельності. Зазвичай пишуть про 40 тис. українців (Мацьков, 2017, с. 12–13). Сам же автор у тексті декілька разів змінював його чисельність. Не виключено, що він користувався джерелами, які не дійшли до сьогодення або ж поки що не віднайдені дослідниками.

Битва переможця не визначила. Однак вона «звернула помисли козаків про небезпеку, яка на них чекала наступного дня» (PAN Kr., rps. 114, k. 22). Скликана Ю. Хмельницьким військова рада мала на меті ухвалити план подальших дій. За даними автора, «старшина не бачила іншого виходу як благати про милосердя поляків» й виступала за порозуміння з Річчю Посполитою. Натомість реакція реєстрових козаків на подібну постанову була негативною, оскільки вважали, що полякам не варто довіряти й просити у них перемир'я (PAN Kr., rps. 114, k. 22). Гетьман та його оточення здійснили спробу укласти мирний договір з нурадин-султаном Мурат-Гіреєм, однак останній залишився вірний союзу із Короною Польською. К. Гоффман, наслідуючи В. Коховського, згадує епізод із прибуттям (9-го жовтня – уточн.) до польського обозу «осавула Дороша» – чигиринського полковника П. Дорошенка з пропозицією про укладення мирного договору (PAN Kr., rps. 114, k. 22; Kochowski, 1859, p. 96). Згодом ця версія подій набрала більшого поширення в історіографії (Герасимчук, 1913, с. 61; Костомаров, 1891, с. 152; Смолій, Степанков, 2011, с. 81–82; Romański, 1997; Nagielski, 2013, p. 306).

Нововідкриті джерела ж повідомляють про ймовірне прибуття білоцерківського полковника І. Кравченка, а не П. Дорошенка (Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. №300 R/Ee/19. К. 427; Kroll, 2008, р. 381; Мацьков, 2016, с. 159). Він переконував Є. Любомирського у небажанні українців воювати з поляками. Головне завдання правобережних полків пояснював у бажанні «відтягнути від Москви Цицюру... і повернутися до покірності Польщі» (PAN Kг., rps. 114, k. 22–23). Зрештою за посередництва татар, вдалося досягнути попередньої домовленості про угоду.

Рукопис інформує про невдачі спроби московсько-українського війська В. Шереметьєва і Т. Цицюри вирватися з польського оточення. З огляду на нестачу провіанту і пороху, 14 жовтня рухомий табір вирушив у напрямку Слободища задля об'єднання з Ю. Хмельницьким (PAN Kг., rps. 114, k. 23). Кровопротитна битва тривала до ночі, значні втрати були з обох сторін. Проте польсько-татарській армії вдалося заблокувати прохід й зупинити противника (PAN Kг., rps. 114, k. 24). Автор висвітлює укладення українсько-польської мирної угоди (17 жовтня) й виокремлює її головні статті: «сторони повертаються до угоди Гадяцької, що Князівство Українське, яке шкідливе свободам українського люду, викреслене! що Хмельниченко разом з козаками присягає на нову вірність Речі Посполитій, успокоєне Військо Запорозьке, відступає від Москви і згідно наказу нашого й.к.м., до порядку польського повертається» (PAN Kг., rps. 114, k. 24). Наостанок відзначалася необхідність переходу лівобережних полків Т. Цицюри на польську сторону. Звертаємо увагу на вживання автором терміну «князівство Українське», який ним ототожнюється з Великим князівством Руським.

Завершальний етап кампанії дослідником розглянуто на аркушах 25–27. Зокрема, згадується спецоперація Т. Цицюри по об'єднанню з військом Ю. Хмельницького, переговори із В. Шереметьєвим (PAN Kг., rps. 114, k. 25). К. Гоффман відзначає складність польсько-московських перемовин й слушно відводить кримському чиннику визначальну роль у формулюванні кінцевих пунктів угоди, які, в першу чергу, відповідали стратегічним інтересам Бахчисараю (PAN Kг., rps. 114, k. 25–26; Мацьков, 2017, с. 158–159). Під тиском татар відбулася видача польськими гетьманами московського полководця В. Шереметьєва, хоча останній пропонував за свій відкуп 200 тис. імперіалів.

Чуднівську кампанію автор рукопису розглядає як беззаперечну перемогу Польщі. В той же час констатує, «...сумним був вигляд польської армії, яка поверталася. Жовнір тремтів від голоду і холоду, коні поздыхали, полки піші не нараховували часом і 200 осіб..., хворі і пораненні залишені напризволяще...». Опис цієї хапливої ситуації наводить дослідника на думку, «...здавалося, наче для Польщі уже велика сила збройна не потрібна» (PAN Kг., rps. 114, k. 26).

Загалом дослідження поданої проблематики дозволило нам прийти до наступних **висновків**:

- К. Гоффман, хоч і не займався спеціальним вивченням Чуднівської кампанії 1660 р., однак його, заслужено можна вважати одним із перших польських дослідників, хто розпочав процес формування її концепції й трактування в історії;

- події виправи подані в контексті більш ширшого часового проміжку. Тексту притаманні уривчастість, відсутність окремих епізодів, наявність фактів уникнення конкретизації;

- доведено факт використання автором праці В. Коховського, тому констатуємо введення до наукового обігу частини її матеріалів. Ідентифікувати інші джерела, якими безсумнівно користувався автор, на жаль не вдалося;

- перипетії українсько-польського конфлікту К. Гоффман розглядає в контексті т. зв. «домової» війни, що було характерним явищем для істориків тієї доби.

Подальшим завданням істориків, на наш погляд, є комплексне вивчення цього рукописного дослідження. Воно дозволить відтворити цілісну картину історичної реконструкції К. Гоффманом вказаного періоду історії Речі Посполитої. Вважаємо цілком доречним в пам'ять про талановитого науковця підготувати й опублікувати у майбутньому його працю.

Список використаних джерел і літератури:

Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: зб. ст. за матеріал. міжнар. наук. конф., 4-5, 16-17 вересня 2008 р. (2009). Полтава, 184 с.

Герасимчук, В. (1912-1913). Чуднівська кампанія 1660 року. *Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка (ЗНТШ)*, (110-114, 116). Львів.

Гордон, П. (2003). *Дневник 1659-1667: пер. с нем.* (Д. Федосов (пер.)). Москва: Наука, 314 с.

Костомаров, М. (1891). *Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького.* Тернопіль, 234 с.

Мацьков, О. (2019). Битва під Слободищем: спроба реконструкції. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (29). Кам'янець-Подільський, 140-155.

Мацьков, О. (2019). «Гетьманська реляція 1661 року» – важливе джерело до історії вивчення Чуднівської кампанії 1660 року. *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи:* зб. наук. пр., (7). Кам'янець-Подільський, 155-161.

Мацьков, О. (2017). Проблема чисельності армії Т. Цицюри у Чуднівській кампанії 1660 року. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (10). Кам'янець-Подільський, 146-155.

Мацьков, О. (2017). Роль і місце кримського чинника у Чуднівській кампанії 1660 року: постановка проблеми. *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи:* зб. наук. пр., (6). Кам'янець-Подільський, 154-161.

Мацьков, О. (2017). Чисельність армії Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 року: спроба з'ясування. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* (Т.1, Ч.2). Тернопіль, 12-17.

Мацьков, О. (2016). Чуднів 1660 р.: проблема вибору В. Шереметьєвим дислокації для російсько-української армії (26-27 вересня). *Чуднів і край в контексті істо-*

рії малих і середніх міст Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали всеукр. наук.-краєзнавч. конф., Чуднів, 7-8 вересня 2016 р., (53). Бердичів, 59–70.

Мицик, Ю. (2005). Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки». *Архіви України*, 4. Київ, 76–104.

Смолій В. & Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. Київ: Темпора, 632 с.

Смолій В. & Степанков, В. (1999). *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*. Серія: Україна кризь віки, (7). Київ: Альтернативи, 352 с.

Ярмошик, І. (2014). Історія міста Житомира, селищ Чуднова, Слободища у висвітленні польських дослідників першої половини XIX ст. Міхала Балінського й Темоуша Ліпінського. *Волинські історичні записки*, (2). Житомир, 54–58.

Ярмошик, І. (2010). Поняття України та Волині у польській історіографії XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: історичні науки*: зб. наук. пр., (6). Київ, 232–240.

Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacter primus (Kochowski W.). Cracoviae, 1683, 2859 s.

Arhiwum Panstwowe w Gdańsku, Dział Rękopisów, Rpis. №300 R/Ee/19.

Baliński, M. (1844). *Historia Polski*. Warszawa, 248 s.

Baliński, M. (1856). *Studia historyczne*, (7). Wilno, 367 s.

Gliszczyński, M. (1848). Hetmani Małorosyjscy i kozacy do czasów unii. *Biblioteka Warszawska*, (2). Warszawa, 471–513.

Grabowski, M. (1850). Ukraina dawna i terazniejsza. *O zabutkach najgłębszej starożytności*, (1). Kijów, 172 s.

Hnilko, A. (1929). Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660). *Przegląd Historyczno-Wojskowy* (T.1.: Zeszyt 2). Warszawa, 192–206.

Hoffman, K. (1831). *Rzut oka na stan polityczny Królestwa Polskiego pod panowaniem rosyjskim*. Warszawa, 193 s.

Hoffman, K. (1867). *Historia reform politycznych w dawnej Polsce*. (Wyd. Paweł Rhode). Lipsk, 288 s.

Hoffman, K. (1868). O panslawizmie zachodnim. Studium historyczne. *Dziennik Poznański*, (8). Poznań-Berlin, 145 s.

Krajewski, T. (1846). *Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 do jego abdykacji w r. 1668* (T.1). Warszawa, 256 s.

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660*. Warszawa, 452 s.

Kochowski, W. (1859). *Historia panowania Jana Kazimierza*, (2). Poznań, 314 s.

Leszczyński, S. (2006). *Potreba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana*. (Oprac. P. Borek). Kraków, 247 s.

Lipiński T. & Baliński, M. (1845). *Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* (T.2. Cz.2.). Warszawa, 743 s.

Nagielski, M. (2013). Kampania Cudnowska 1660 roku. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*. Zabrze, 290–314.

Ossoliński, L. (1995). *Kampania na Ukrainie 1660 roku*. Warszawa, 68 s.

Polska Akademia Nauk w Krakowie (PAN Kr.). Dział Rękopisów, Rpis. 114, 1275.

Raczyński, E. (1840). *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, (2). Poznań, 491 s.

Romanski, R. (1996). *Cudnów 1660*. Warszawa: Bellona, 192 s.

Serajski, M. (1961). *H.: Hoffman Karol Boromeusz.: Polski Słownik Biograficzny* (T.IX). Wrocław: Polska Akademia Umiejętności, 565–566.

Stecki, T. (1864). *Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, (1: XII). Lwów, 387 s.

Święcki, T. (1816). *Opis starożytnej Polski* (T.1). Kraków, 432 s.

Wierzbicki, A. (2014). *Poczet historyków polskich. Historiografia polska doby podzaborowej: Karol Hoffman*. Poznań, 84–85.

Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660. (Tlum. A. Hniłko). Warszawa, 1922. (3). 125 s.

References:

Hadyatska uniya 1658 roku: kontroversiyi mynuloho i suchasnist [Hadiac Union of 1658: controversies of the past and the present]: zb. st. za material. mizhnar. nauk. konf., 4-5, 16-17 veresnya 2008 r. (2009). Poltava, 184 s. [in Ukrainian].

Herasychnuk, V. (1912-1913). Chudnivska kampaniya 1660 roku [The Chudniv campaign of 1660.]. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni T. H. Shevchenka (ZNTSH)*, (110-114, 116). Lviv. [in Ukrainian].

Gordon, P. (2003). Dnevnyk 1659-1667 [Diary 1659-1667]: *per. s nem.* (D. Fedosov, Trans.). Moscow: Nauka, 314 s. [in Russian].

Kostomarov, M. (1891). *Hetmanuvannya Ivana Vyhovskoho i Yuriya Khmelnytskoho* [Hetmanship of Ivan Vyhovskiy and Yurii Khmelnytskyi]. Ternopil, 234 s. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2019). Bytva pid Slobodyshchem: sprobа rekonstruktsiyi [The Battle of Slobodyshche: an attempt at reconstruction]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universitetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (29). Kamianets-Podilskiy, 140–155. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2019). «Hetmanska relyatsiya 1661 roku» – vazhlyve dzherelo do istoriyi vyvchennya Chudnivskoyi kampanii 1660 roku. [“Hetman’s Relation of 1661” is an important source for the history of studying the Chudniv campaign of 1660]. *Problemy istoriyi krayin Tsentral’noyi i Skhidnoyi Yevropy*: zb. nauk. pr., (7). Kamianets-Podilskiy, 155–161. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2017). Problema chyshnosti armiyi T. Tsytsyury u Chudnivskiy kampanii 1660 roku [The problem of the size of T. Tsytsiura’s army in the Chudniv campaign of 1660]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universitetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (10). Kamianets-Podilskiy, 146–155. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2017). Rol i mistse krymskoho chynnyka u Chudnivskiy kampanii 1660 roku: postanovka problemy [The role and place of the Crimean factor in the Chudniv campaign of 1660: problem statement]. *Problemy istoriyi krayin Tsentral’noyi i Skhidnoyi Yevropy*: zb. nauk. pr., (6). Kamianets-Podilskiy, 154–161. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2017). Chyshelnist armiyi Y. Khmelnytskoho u Chudnivskiy kampanii 1660 roku: sprobа zyasuvannya [The size of Yu. Khmelnytskyi’s army in the Chudniv campaign of 1660: an attempt to find out]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universitetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoryiya* (Vol.1, ch.2). Ternopil, 12–17. [in Ukrainian].

Matskov, O. (2016). Chudniv 1660 r.: problema vyboru V. Sheryemyetyevym dyslokatysiyi dlya rosiysko-ukrayinskoyi armiyi (26-27 veresnya) [Chudniv in 1660: the problem of V. Sheremetiev’s choice of location for the Russian-Ukrainian army (September 26-27)].

Chudniv i kray v konteksti istoriyi malykh i serednikh mist Volyni. Naukovyy zbirnyk «Velyka Volyn». Materialy vseukr. nauk.-krayeznavch. konf., Chudniv, 7-8 veresnya 2016 r., (53). Berdychiv, 59–70. [in Ukrainian].

Mytsyk, Y. (2005). Chudnivska ta Slobodyshchenska bytvy 1660 r. na storinkakh «Virshovanoyi khroniky» [Battles of Chudniv and Slobodyshchen in 1660 on the pages of the "Poem Chronicle"]. *Arkhivy Ukrayiny*, 4. Kyiv, 76–104. [in Ukrainian].

Smoliy V. & Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyy portret* [Petro Doroshenko. Political portrait]. Kyiv, 652 s. [in Ukrainian].

Smoliy V. & Stepankov, V. (1999). *Ukrayinska natsionalna revolyutsiya XVII st. (1648-1676 rr.)* [Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648-1676)]. *Ukrayina kriz viky*, (7). Kyiv: Alternatyvy, 352 s. [in Ukrainian].

Yarmoshyk, I. (2014). Istoriya mista Zhytomyra, selyshch Chudnova, Slobodyshcha u vysvitlenni polskykh doslidnykiv pershoi polovyny XIX st. Mikhala Balinskoho y Temoteusha Lipinskoho [The history of the city of Zhytomyr, the villages of Chudnov, Slobodyszcz as reported by Polish researchers of the first half of the 19th century of Michal Balinskiy and Temoteusz Lipinskiy]. *Volynski istorychni zapysky*, (2). Zhytomyr, 54–58. [in Ukrainian].

Yarmoshyk, I. (2010). Ponyattya Ukrayiny ta Volyni u polskiy istoriohrafii XIX st. [Concepts of Ukraine and Volhynia in Polish historiography of the 19th century]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universitetu im. M. P. Drahomanova: istorychni nauky*: zb. nauk. pr., (6). Kyiv, 232–240. [in Ukrainian].

Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacter primus (Kochowski W.). Cracoviae, 1683, 2859 s. [in Latin].

Arhiwum Panstwowe w Gdańsku, Dział Rękopisów, Rpis. №300 R/Ee/19. [in Polish].

Baliński, M. (1844). *Historia Polski*. Warszawa, 248 s. [in Polish].

Baliński, M. (1856). *Studia historyczne*, (7). Wilno, 367 s. [in Polish].

Gliszczyński, M. (1848). Hetmani Małorosyjscy i kozacy do czasów unii. *Biblioteka Warszawska*, (2). Warszawa, 471–513. [in Polish].

Grabowski, M. (1850). Ukraina dawna i terazniejsza. *O zabutkach naigłębszej starożytności*, (1). Kijów, 172 s. [in Polish].

Hnilko, A. (1929). Bitwa pod Slobodysczem (7.X.1660). *Przegląd Historyczno-Wojskowy* (T.1.: Zesztyt 2). Warszawa, 192–206. [in Polish].

Hoffman, K. (1831). *Rzut oka na stan polityczny Królestwa Polskiego pod panowaniem rosyjskim*. Warszawa, 193 s. [in Polish].

Hoffman, K. (1867). *Historia reform politycznych w dawnej Polsce*. (Wyd. Paweł Rhode). Lipsk, 288 s. [in Polish].

Hoffman, K. (1868). O panslawizmie zachodnim. *Studium historyczne. Dziennik Poznański*, (8). Poznań-Berlin, 145 s. [in Polish].

Krajewski, T. (1846). *Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 do jego abdykacji w r. 1668* (T.1). Warszawa, 256 s. [in Polish].

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnova. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660*. Warszawa, 452 s. [in Polish].

Kochowski, W. (1859). *Historia panowania Jana Kazimierza*, (2). Poznań, 314 s. [in Polish].

Leszczyński, S. (2006). *Potreba w Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana*. (Oprac. P. Borek). Kraków, 247 s. [in Polish].

Lipiński T. & Baliński, M. (1845). *Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* (T.2. Cz.2.). Warszawa, 743 s. [in Polish].

- Nagielski, M.** (2013). Kampania Cudnowska 1660 roku. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*. Zabrze, 290–314. [in Polish].
- Ossoliński, L.** (1995). *Kampania na Ukrainie 1660 roku*. Warszawa, 68 s. [in Polish].
- Polska Akademia Nauk w Krakowie (PAN Kr.)*. Dział Rękopisów, Rpis. 114, 1275. [in Polish].
- Raczyński, E.** (1840). *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, (2). Poznań, 491 s. [in Polish].
- Romanski, R.** (1996). *Cudnów 1660*. Warszawa: Bellona, 192 s. [in Polish].
- Serajski, M.** (1961). *H.: Hoffman Karol Boromeusz.: Polski Słownik Biograficzny* (T.IX). Wrocław: Polska Akademia Umiejętności, 565–566. [in Polish].
- Stecki, T.** (1864). *Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, (1: XII). Lwów, 387 s. [in Polish].
- Święcki, T.** (1816). *Opis starożytnej Polski* (T.1). Kraków, 432 s. [in Polish].
- Wierzbicki, A.** (2014). *Poczet historyków polskich. Historiografia polska doby podzaborowej: Karol Hoffman*. Poznań, 84–85. [in Polish].
- Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660*. (Tlum. A. Hniłko). Warszawa, 1922. (3). 125 s. [in Polish].

Отримано: 14.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.58-68

УДК 930.25(477.43-25):378.4(477.43-21)КППІ«195/196»

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

ResearcherID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oлександр – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Комарніцький, О. (2023). Документи Ф. П. 4 Держархіву Хмельницької області про освітню діяльність Кам'янець-Подільського педінституту у роки хрущовської «відлиги». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 58–68.

ДОКУМЕНТИ Ф. П. 4 ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ОСВІТНЮ ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Анотація. Мета статті – на основі архівних документів охарактеризувати основні напрямки освітнього процесу в Кам'янець-Подільському педінституті, зокрема успішність студентів, стан навчально-методичної роботи та трудової дисципліни, організацію самостійної роботи, практик, державних екзаменів. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше на основі архівних матеріалів фонду партійної організації Кам'янець-Подільського педінституту, зокрема проаналізовано освітню діяльність цього інституту. **Висновки.** Одним із пріоритетів у діяльності парторганізації була оптимальна організація освітнього процесу, що було далеко не просто, оскільки організовуючи освітній процес, керівництво вишу мало враховувати директиви, рішення партійних з'їздів та пленумів і, відповідно, не могло виходити за межі офіційно проголошеного партійного курсу на побудову комунізму. Крім того, доводилося вносити корективи, зважаючи на те, що студентів у перші місяці навчального року мобілізували на збирання врожаю у колгоспах і радгоспах регіону. Проводилася робота щодо вдосконалення методів навчання, зокрема, в інституті впроваджували програмоване навчання, практикувалося взаємовідвідування, обговорення на засіданнях кафедр відкритих занять тощо. Здійснювалися заходи щодо наближення діяльності науково-педагогічних працівників до практики роботи школи і покращення професійної підготовки студентів, інтенсивніше почали використовувати різноманітні види унаочнення та технічні засоби навчання, більше уваги приділяли організації самостійної роботи та педагогічної практики студентів, яка продемонструвала, що вони мали добру теоретичну підготовку, необхідні навички і уміння організації освітньо-виховної роботи в школі.

Ключові слова: інститут, партійна організація, освітній процес, успішність, екзамен, практика.

F.P.4 DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES OF THE KHMELNYTSKYI OBLAST ON THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE KAMIANETS- PODILSKYI PEDAGOGICAL INSTITUTE DURING THE YEARS OF THE KHRUSHSHOV "THAW"

Abstract. The purpose of the article is to show, on the basis of archival documents, the main directions of the educational process in the Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute, in particular the success of students, the state of educational and methodological work and labor discipline, the organization of independent work, practices, and state exams. **The methodological basis of the research** is the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness, and problem-chronological and diachronic methods. **The scientific novelty** of the publication lies in the fact that, for the first time, the educational activities of this institution of higher education have been analyzed based on archival materials of the foundation of the party organization of the Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute. **Conclusions.** One of the priorities in the activities of the party organization was the optimal arrangement of the educational process, which was far from easy since when organizing the educational process, the university management

had to take into account directives, decisions of party congresses, and plenums and, accordingly, could not go beyond the officially announced party course on construction of communism. In addition, corrections had to be made, considering that students were mobilized for harvesting in the region's collective farms and state farms in the first months of the academic year. Work was carried out to improve teaching methods, in particular, the institute introduced programmed learning, practiced mutual visits, discussions at meetings of departments of open classes, etc. Measures were taken to bring the activity of scientific and pedagogical workers closer to the practice of school work and to improve the professional training of students; various types of visualization and technical teaching tools began to be used more intensively, more attention was paid to the organization of independent work and pedagogical practice of students, which demonstrated that they had good theoretical training, necessary skills, and abilities to organize educational work at school.

Key words: *institute, party organization, educational process, success, exam, practice.*

Постановка проблеми. Педагогічні заклади вищої освіти радянської України були не лише місцем, де готувалися кваліфіковані кадри вчителів, але й «полігоном» постійної ідеологічної боротьби, боротьби ідейних настанов, партійних переконань із загальноновизнаними у світі принципами гуманізму та демократії. Головною метою визначалося виховання у студентів відданості радянській ідеології, формування їх як політично свідомих громадян, які мали жити у новому комуністичному суспільстві. Певною мірою ці тези були характерними і для доби хрущовської «відлиги», хоча не можна не визнати і того, що реформаторська діяльність М. Хрущова вплинула на суспільну свідомість, сталися зміни в ідеології, викликані критикою сталінізму. Аналогічні тенденції були властиві і для Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Аналіз джерел та останні дослідження. У вітчизняній історіографії відсутні роботи, у яких би комплексно було проаналізовано діяльність Кам'янець-Подільського педінституту у роки хрущовської «відлиги». Окремі аспекти цієї проблеми дослідив професор А. Філінюк, який у монографічному дослідженні «Життя, віддане справі» висвітлив життєвий і трудовий шлях, організаторську, громадську, педагогічну та науково-дослідницьку діяльність І. Зеленюка, який у 1947-1966 рр. очолював інститут (Філінюк, 2008). Крім того, вчений є автором розділу про педінститут у колективному виданні «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення». У цих виданнях розповідається про поступове зростання якісного рівня науково-педагогічних кадрів, кількісне збільшення студентського контингенту, формування у колективі ЗВО здорового морально-психологічного клімату, який стимулював до результативної навчальної, методичної, наукової та виховної роботи. Автор прослідкував зміни у навчальних планах і програмах, показав вдосконалення структури вишу, проаналізував стан навчально-матеріальної бази інституту загалом, і кожного факультету зокрема. Чимало уваги приділено систематичному підвищенню студентами своєї спортивної майстерності, організації відпочинку та дозвілля студентів, роботі спортивно-оздоровчого табору (Філінюк, 2003). Декілька статей, присвячених навчальній, науково-

дослідній роботі, матеріальному становищу педінституту, культурно-масовій і фізкультурно-спортивна діяльності його студентів присвятив декілька своїх статей автор цієї статті (Комарницький, 2018, 2020а, 2020б, 2020в). Поза увагою цих та інших авторів залишилися документи фонду партійної організації Кам'янець-Подільського педінституту (ф. п. 4 «Осередок Комуністичної партії України Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. 1924-1932, 1934-1935, 1944-1991 рр.»), які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. У фонді представлено протоколи засідань партійних бюро та зборів осередку компартії України. Особливу цінність являють щорічні звіти секретарів партійного осередку про його роботу.

Мета статті – на основі архівних документів охарактеризувати основні напрямки освітнього процесу в Кам'янець-Подільському педінституті, зокрема успішність студентів, стан навчально-методичної роботи та трудової дисципліни, організацію самостійної роботи, практик, державних екзаменів.

Виклад основного матеріалу. У центрі уваги парторганізації була ідеологічна та ідейно-виховна робота, що цілком природно, яка наскрізь була пронизана ідеологемами і риторикою компартійно-радянської влади про будівництво комунізму, виховання молоді у комуністичному дусі. Так, 19 вересня 1955 р. на зборах секретар парторганізації зазначав, що «вся політико-виховна робота було направлена на виховання комуністичного відношення до праці, соціалістичної власності, свідомої дисципліни, на виховання колективу інституту у дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, відданості великій справі будівництва комунізму, на подальше покращення підготовки вчителів для нашої школи» (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 56, арк. 106).

Партбюро контролювало також хід освітньо-виховного процесу, приділяло певну увагу науково-дослідній роботі та матеріальному становищу вишу. У цій статті ми охарактеризуємо перший з цих компонентів.

Важливим критерієм якості навчання є успішність студентів, яка була доволі нестабільною. 13 вересня 1954 р. на звітно-виборних зборах чимало партійців розкритикували партбюро за недостатню увагу до питання підготовки вчителів для школи. У зв'язку з цим цей орган розробив заходи з покращення навчальної роботи. Велике занепокоєння дирекції, парторганізації інституту викликав стан освітньо-виховної роботи на фізико-математичному факультеті, де у першому півріччі 1953-1954 н.р. кількість невстигаючих студентів становила 64 особи. Завдяки вжитим заходам успішність і якість знань студентів покращилися та наприкінці навчального року цей показник знизився до 28 осіб. За результатами літньої екзаменаційної сесії у тому ж навчальному році загалом по інституту абсолютна успішність становила 94,2%, якісна – 63,4%. Найкраще навчалися студенти історико-філологічного факультету, абсолютна успішність яких становила 96,4%, якісна – 69,2%; на факультеті фізичного виховання і спорту ці показники становили

ли відповідно 94,6% і 59,3%; на фізико-математичному факультеті – 93,4% і 57,0% (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 72).

У 1954-1955 н.р. завдяки реалізації заходів, намічених на початку навчального року, значно підвищилася якість проведення лекцій, практичних занять, зменшилася кількість студентів, що мали академічні заборгованості, викладачі стали більше приділяти увагу організації допомоги в самостійній роботі студентів (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 56, арк. 111). Такі позитивні тенденції спричинили зростання абсолютної успішності до 95,8%, якісної – до 64,6%. Найкращих результатів у навчальній роботі порівняно з попереднім навчальним роком добився факультет фізичного виховання і спорту, деякі успіхи мав фізико-математичний факультет, приблизно ті ж показники підтвердив історико-філологічний факультет. Водночас, повільно йшла ліквідація академзаборгованості, справа ускладнювалася тим, що студенти виїжджали на один місяць на сільськогосподарські роботи. Складніше було врегулювати питання зі студентами четвертих курсів, які знаходилися на педпрактиці, частина з яких мали заборгованості (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 56, арк. 122-123). У наступному навчальному році знову найвищою була успішність студентів факультету фізичного виховання і спорту (97,8%). У студентів історико-філологічного факультету цей показник становив 94,6%, фізико-математичного – 89,1% (звертаємо увагу на суттєве погіршення результатів: у 1954-1955 н.р. – 94,8%) (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 57, арк. 82-83).

На літній екзаменаційної сесії 1957-1958 н.р. абсолютна успішність була 98,7%. На «відмінно» та «добре» склали екзамени 556 студентів або 62% (у 1956-1957 н.р. – 50,5%). Незадовільні оцінки одержали 55 студентів. Головною причиною низької успішності студентів з окремих предметів було, на думку секретаря партійної організації М. Березовчука, формальне, байдуже відношення окремих викладачів до роботи зі студентами у позанавчальні години (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 129). У 1958-1959 н.р. абсолютний показник становив 94,0%, якісний – 57,4%, у 1959-1960 н.р. – відповідно 94,6% і 58,8% (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 48), у 1963-1964 н.р. – 95,9% і 47,4% (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 179). Крім того, у 1961-1962 н.р. абсолютна успішність була 94,6%, у 1962-1963 н.р. – 96,2% (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 121).

Певні успіхи були і в навчально-методичній роботі. У 50-х рр. більше стало проводитися спільних засідань кафедр, взаємодідувань, обговорювалися тексти лекцій і практичних занять, підготовлено ряд методичних статей на допомогу вчителям шкіл (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 127). В освітній процес впроваджувалися різні новації, наприклад, програмоване навчання. У 1963-1964 н.р. викладачі кафедри історії розпочали роботу з виготовлення програмованих матеріалів з історичних дисциплін, опрацювали методику програмування матеріалу, а у 1964-1965 н.р.

розпочали експериментальну роботу з використанням програмованого матеріалу. Робилися перші кроки із впровадження програмованого навчання в дію. Під керівництвом проректора по навчальній і науковій частині І. Ваха було створено спеціальну аудиторію на 24 робочих місця (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 176).

На заняттях практикувалося використання навчальних документальних і художніх фільмів, що, у свою чергу, мало допомогти студентам у майбутній практичній діяльності на посадах вчителів, оскільки у ті часи робився особливий акцент на унаочнення уроків. Щорічно посилювали базу кінофотолабораторій і поповнювали фонд нових кінофільмів, діафільмів і діапозитивів. У 1959-1960 н.р. для всіх студентів прочитали факультативний курс «Навчальне кіно». 91 студент III курсу фізико-математичного факультету склав кваліфікаційний екзамен на право кінодемонстратора (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 47). У 1963-1964 н.р. такий екзамен склали 232 студента II і III курсів. Крім того, у тому році після факультативних занять з автосправи кваліфікаційний екзамен на право водіння автомобіля витримали 25 осіб, мотоцикла – 7 (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 176). У 1960-1961 н.р. науково-педагогічні працівники ще більше урізноманітнили методи проведення занять, зокрема, ширше використовували наочні посібники та технічні засоби. Наприклад, викладачі кафедри фізики на своїх заняттях використали понад 80 навчальних фільмів, кафедри історії – 25, російської літератури – 15, анатомії і фізіології – 7 і т.д. (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 62, арк. 61). Крім того, для забезпечення політехнічної підготовки студентів станом на 1957-1958 н.р. в інституті наявними були 8 фізичних лабораторій і навчальна майстерня, у яких студенти виконували лабораторні роботи, а також набували умінь користуватися приладами та інструментами (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 124).

Згаданий М. Березовчук у своїй звітній доповіді про роботу на посаді секретаря парторганізації у вересні 1957 р. – вересні 1958 р. відмітив позитивні риси в організації освітнього процесу, в читанні лекцій, проведенні семінарських, практичних і лабораторних занять. Найбільш помітних успіхів, на його думку, досягли Г. Антошечкін, А. Босенко, С. Вайнтруб, І. Мотенко, К. Константинов, Г. Раздимаха, Д. Марченко, О. Степенко та ін. (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 125).

Водночас, партійній організації доводилося розбирати дуже складні справи, пов'язані з аморальною поведінкою науково-педагогічних працівників – членів КПРС (інтимні стосунки зі студентками, колежанками, безвідповідальне ставлення до своїх сімейних обов'язків, пиятики тощо), яким партбюро оголошувало суворі догани (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 13–19, 82–84, 89–91; спр. 63, арк. 133–135; спр. 66, арк. 101–109). Зафіксовано випадки, коли міліція чи дружинники затримували науково-педагогічних працівників у нетверезому стані; недопустимими були випад-

ки, коли викладачі випивали із заочниками (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 172; спр. 63, арк. 120).

Недостатньою була трудова дисципліна студентів. У 1953-1954 н.р. близько 2% студентів пропускали заняття без поважних причин, що складало в середньому 15-20 пропусків на день (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 74-75). У 1957-1958 н.р. мали місце грубі порушення дисципліни на факультеті фізичного виховання і спорту, внаслідок чого близько 10 осіб виключили з інституту, а 4 осіб засуджено за кримінальні злочини (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 6). У тому році відвідування навчальних занять студентами становило 94,7%. З неповажних причини 2,3% навчальних занять (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 126). Серед тих, хто «грішив» пропусками були і старости груп, які мали б показувати приклад відвідування занять. Наприклад, у 1963-1964 н.р. халатно ставився до своїх обов'язків староста групи комуніст Іванніков: були випадки, коли на заняттях була відсутня половина студентів групи разом із старостою (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 171).

Науково-педагогічні працівники стали більше уваги приділяти організації самостійної роботи студентів. Зокрема, студенти активніше почали працювати у кабінетах та читальному залі. Наприклад, у 1954-1955 н.р. останній упродовж навчального року відвідали близько 23 тис. осіб, а кабінети інституту – майже 45 тис. (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 56, арк. 111). Крім того, для організації надання допомоги студентам у їх самостійній роботі викладачі читали для них лекції навчально-методичного змісту. Особливу увагу приділяли першокурсникам, значна частина яких прийшла із виробництва (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 127). У кабінетах і лабораторіях систематично проводилися консультації, тут підбирали і сконцентрували необхідні для студентів літературу і посібники. З метою перевірки самостійної роботи студентів кафедри проводили колоквиуми з профільних дисциплін, практикували обговорення роботи окремих студентів на своїх засіданнях тощо. Істотний вплив на підвищення відповідальності студентів за якість їх самостійної роботи справило запровадження перед екзаменаційною сесією перевірочних диктантів з мов на історико-філологічному факультеті, контрольні роботи по шкільній програмі елементарної математики на фізико-математичному факультеті (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 62, арк. 61). Водночас, в організації самостійної роботи студентів мали місце і серйозні недоліки: не завжди вчасно звертали увагу на студентів із низьким рівнем підготовки, у кабінетах і читальному залі працювало небагато студентів (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 74-75).

Особлива увага приділялася наближенню всієї діяльності науково-педагогічних працівників до практики роботи школи. Було поставлено за мету так організувати читання лекцій, проведення практичних, семінарських і лабораторних занять, щоб кожна з них була не лише ланкою у набутті

студентами теоретичних і практичних даних по тій чи іншій дисципліні, але також була сходинкою у рості їх професійних, педагогічних знань і умінь. З цією метою кафедра педагогіки і психології у 1959-1960 н.р., використовувала досвід роботи середньої школи, докорінно перебудувала викладання таких тем з курсу педагогіки: «Система народної освіти в СРСР», «Взаємозв'язок загальної, політехнічної і виробничої підготовки учнів», «Трудове виховання і суспільно-корисна робота», «Навчальні плани і програми шкіл», «Урок і методи навчання», «Піонерська робота». У читанні літературознавчих та мовознавчих курсів викладачі особливо звертали увагу студентів на теми, які вивчалися в школі, не знижуючи при цьому їх теоретичний і науковий рівень. Подібні теми кафедра російської мови і літератури виносила на практичні заняття, вимагаючи від студентів бездоганного знання текстів, критичної літератури і змісту шкільних підручників (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 46). Крім того, з метою тіснішого зв'язку з практичною роботою шкіл на факультетах викладали факультативні курси, зокрема векторний аналіз, фізика елементарних явищ, кінотехніка (фізико-математичний факультет); історія театру, іноземна мова, музична грамота (історико-філологічний факультет). Студенти факультету фізичного виховання займалися різними видами спортивного удосконалення (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 57, арк. 80-81).

Посилилася робота науково-педагогічних працівників інституту з вивчення досвіду роботи шкіл міста і області, переважна більшість із них давала уроки в школах. Кафедра педагогіки приступила до узагальнення досвіду роботи 8-річної Городецької школи (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 127)

Значну увагу партійні групи факультетів, кафедри приділяли проведенню педагогічної практики, під час якої студенти обіймали місця вчителів, піонервожатих. Вона показала, що переважна більшість студентів інституту любили обрану професію, мали добру теоретичну підготовку, необхідні навички й уміння організації освітньо-виховної роботи в школі. Їхня робота у школі, як правило, оцінювалася високими оцінками. Наприклад, у 1957-1958 н.р. студенти V курсу історико-філологічного факультету одержали за практику такі оцінки: «відмінно» – 60 студентів, «добре» – 31, «задовільно» – 7 (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 126).

Водночас, в організації практики було чимало труднощів. Про це неодноразово зазначалося на партійних зборах і на засіданнях партбюро. 13 вересня 1954 р. на закритому партійному зібранні йшлося про те, що випускники українського і російського відділів слабо підготовлені для практичних занять, багато з них виявили недостатнє знання текстів художніх творів, мали місце випадки грубощів з учнями зі сторони випускників фізико-математичного факультету. Деякі практиканти не виїхали на роботу за призначенням, чи поїхали і невдовзі повернулися, наприклад, студент історичного відділу Клейман (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55,

арк. 41). У 1957-1958 н.р. серед недоліків у проведенні педпрактики були такі: недооцінка практикантами організаційної частини уроку, не уважне вислуховування учнів під час опитування, низька культура мови частини студентів фізико-математичного факультету і факультету фізичного виховання, невміння використовувати ілюстративний матеріал, незнання назв інструментів і технічної термінології, недостатні знання методики проведення уроків праці тощо (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 126).

Студенти фізико-математичного факультету (спеціальність «Фізика, основи виробництва») проходили виробничу практику на станкобудівельних заводах Кам'янець-Подільського, Хмельницького і Городка, у шкільних майстернях Кам'янець-Подільського (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 126). У 1963-1964 н.р. 24 студентам цього факультету після проходження виробничої практики присвоїли виробничі розряди слюсарів, слюсарів-збиральників, фрезерувальників (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 176).

Яскравим показником якості навчальної роботи були державні экзамени. Вони показали, що основна частина студентів оволоділи програмою факультету чи спеціальності, склали экзамени на «відмінно» та «добре». Водночас, чимало студентів не могли скласти экзаменів. У 1953-1954 н.р. абсолютна успішність становила 98,8%. Цей показник «забезпечив» факультет фізичного виховання і спорту: 7,5% випускників «завалили» державні экзамени. На інших факультетах всі студенти успішно впоралися із завданнями (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 55, арк. 74). У 1955-1956 н.р. не склали экзамени 2 студенти історико-філологічного факультету, 4 – факультету фізичного виховання, 10 – фізико-математичного. Більшість із них не впоралися із экзаменами зі спеціальних предметів, що свідчить про низьку якість підготовки фахівців (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 57, арк. 79). У 1963 р. інститут випустив 174 студентів денної форми навчання і 388 заочної. На фізико-математичному факультеті провалилися на державних экзаменах 7 студентів (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 121). Деякі випускники, отримавши за розподілом направлення, через певні обставини не з'явилися на місце призначення (наприклад, у 1962-1963 н.р.) (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 122).

Висновки. Одним із пріоритетів у діяльності парторганізації була оптимальна організація освітнього процесу, що було далеко не просто, оскільки організовуючи освітній процес, керівництво вишу мало враховувати директиви, рішення партійних з'їздів та пленумів і, відповідно, не могло виходити за межі офіційно проголошеного партійного курсу на побудову комунізму. Власне, політизація і суцільна ідеологізація негативно позначалася на якості освіти. Крім того, доводилося вносити корективи, зважаючи на те, що студентів у перші місяці навчального року мобілізували на збирання врожаю у колгоспах і радгоспах регіону. Проводилася робота щодо вдосконалення методів навчання, зокрема, в інституті впроваджували програмоване на-

вчання, практикувалося взаємовідвідування, обговорення на засіданнях кафедр відкритих занять тощо. Такий контроль мав як негативні, так і позитивні аспекти: з одного боку, певною мірою він сковував викладача, не давав можливості йому розкрити свій творчий потенціал, з іншого боку, більш досвідчені колеги могли поділитися досвідом, вказати на методичні прогалини і підказати як їх усунути. Здійснювалися заходи щодо наближення діяльності науково-педагогічних працівників до практики роботи школи і покращення професійної підготовки студентів, інтенсивніше почали використовувати різноманітні види унаочнення та технічні засоби навчання, більше уваги приділяли організації самостійної роботи та педагогічної практики студентів, яка продемонструвала, що вони мали добру теоретичну підготовку, необхідні навички і уміння організації освітньо-виховної роботи в школі.

Список використаних джерел і літератури:

Державний архів Хмельницької області.

Комарніцький, О. Б. (2020а). Документи Держархіву Хмельницької області про матеріально-технічну базу та матеріальне становище колективів вишів Хмельниччини у добу хрущовської «відлиги». *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*, 2 (6). Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 50–55.

Комарніцький, О. Б. (2020б). Культурно-масова і фізкультурно-спортивна діяльність студентів закладів вищої освіти Хмельниччини у роки хрущовської «відлиги». *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»*, 349–355.

Комарніцький, О. Б. (2020в). Участь викладачів закладів вищої освіти Хмельниччини у науково-дослідній роботі у роки хрущовської «відлиги». *Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб.*, (27). Хмельницький: Стрихар А. М., 119–128.

Комарніцький, О. Б. & Редчук, О. В. (2018). Навчальна робота в Кам'янець-Подільському педінституті у добу хрущовської «відлиги». *Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр.*, (9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 15–26.

Філінюк, А. Г. (2008). *Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленьюка: іст. нарис.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 332 с.

Філінюк, А. Г. (2003). Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. *Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення.* Кам'янець-Подільський: Оіум, 112–133.

References:

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].

Komarntskyi, O. B. (2020a). Dokumenty Derzharkhivu Khmelnytskoi oblasti pro materialno-tekhnichnu bazu ta materialne stanovyshche kolektyviv vyshiv Khmelnychchynu u dobu khrushchovskoi «vidlyhy» [Documents of the State Archives of the Khmelnytskyi Oblast on the material and technical base and the material situation of the collectives of higher education institutions of the Khmelnytskyi oblast during the Khrushchov “thaw”]. *Visnyk Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna»*, 2 (6). Khmelnytskyi: FOP Strykhar A. M., 50–55. [in Ukrainian].

Komarnitskiy, O. B. (2020b). Kulturno-masova i fizkulturno-sportyvna diialnist studentiv zakladiv vyshchoi osvity Khmelnychchyny u roky khrushchovskoi «vidlyhy» [Cultural mass and physical culture and sports activities of students of higher education institutions of Khmelnytskyi during the years of the Khrushchov's "thaw"]. *Materialy XVI Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy: TOV «Druarnia «Ruta», 349–355. [in Ukrainian].

Komarnitskiy, O. B. (2020v). Uchast vykladachiv zakladiv vyshchoi osvity Khmelnychchyny u naukovo-doslidnii roboti u roky khrushchovskoi «vidlyhy» [The participation of teachers of higher education institutions of Khmelnytskyi region in research work during the years of the Khrushchov's "thaw"]. *Khmelnytski kraieznavchi studii*: nauk.-kraiezn. zb., (27). Khmelnytskyi: Strykhar A. M., 119–128. [in Ukrainian].

Komarnitskiy, O. B. & Redchuk, O. V. (2018). Navchalna robota v Kamianets-Podilskomu pedinstytuti u dobu khrushchovskoi «vidlyhy» [Educational work at the Kamianets-Podilskiy Pedagogical Institute during the days of Khrushchov's "thaw"]. *Problemy dydaktyky istorii*: zb. nauk. pr., (9). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 15–26. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2008). *Zhyttia, viddane spravi: trudova, hromadska ta naukovo-pedahohichna diialnist Ivana Stepanovycha Zeleniuka* [A life devoted to work: labor, public, and scientific-pedagogical activities of Ivan Stepanovych Zelenyuk]: ist. narys. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 332 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2003). Kamianets-Podilskiy derzhavnyi pedahohichniy instytut [Kamianets-Podilskiy State Pedagogical Institute]. *Kamianets-Podilskiy derzhavnyi universytet: mynule i sohodennia*. Kamianets-Podilskiy: Oium, 112–133. [in Ukrainian].

Отримано: 26.02.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.68-79

УДК 94:[061.2:316.7(477.83/.86)]«1919/1932»(043.3)

ЛЕВАНДОВСЬКА Людмила – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, індекс 29013, Україна (kovalluda9@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7430-1971>

LEVANDOVSKA Liudmyla – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of Social Sciences, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskurivskoho Pidpillya Street, Khmelnytskyi, index 29013, Ukraine (kovalluda9@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Левандовська, Л. (2023). Діяльність українських культурно-освітніх товариств крізь призму публікацій перемиського тижневика «Український голос» в 1919-1932 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 68–79.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО ТИЖНЕВИКА «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС» В 1919-1932 рр.

Анотація. Мета дослідження – вивчення напрямків діяльності українських культурно-освітніх товариств крізь призму газетних публікацій перемишльського тижневика «Український голос» у 1919-1932 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використанні методів – аналізу та синтезу, історико-систематичного, проблемно-хронологічного, просопографічного. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше було досліджено перемишльський тижневик міжвоєнного періоду «Український голос» як історичне джерело до вивчення процесу діяльності і розвитку філій українських культурно-освітніх товариств у місті Перемишлі в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. **Висновки.** У ході дослідження було встановлено: 1) Українською світською газетою, яка найдовше проіснувала в Перемишлі (13 років) був «Український голос». 2) До 1930 р. газета видавалася як «політико-економічний орган Перемиської України», потім вона стала належати ОУН, як «орган націоналістичної думки». 3) Тижневик був заснований професором Д. Грегोलінським, його наступниками були представники української інтелігенції міста, зокрема адвокати В. Загайкевич і С. Навроцький усі вони були очільниками або членами українських культурно-освітніх товариств Перемишля. За їх редакції газета постійно розміщувала інформацію про українське шкільництво, культурні та освітні заходи. 4) Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. газету почали редагувати члени-засновники ОУН (З. Пеленський, Є. Зиблікевич, В. Юліан). У цей час співпраця тижневика з українськими культурно-освітніми товариствами Перемишля значно ослабла. Варто звернути увагу дослідників на тижневик «Український голос», як на пресовий орган ОУН. 5) Плідна співпраця редакції тижневика «Український голос» і українських культурно-освітніх товариств м. Перемишля позитивно вплинула на їх популяризацію серед українського населення. Незважаючи на руйнівну польську політику, українські товариства, школи і культурні організації не тільки не занепали, але й набули розвитку в міжвоєнний період. Тільки Друга світова війна, а потім встановлення радянського режиму перервали їх діяльність. 6) Перемишльський тижневик «Український голос» сприяв формуванню українського характеру усього Надсяння та усвідомленню українцями регіону себе як самодостатньої нації.

Ключові слова: «Український голос», культурно-освітні товариства, Перемишль, «Просвіта», Українське педагогічне товариство «Рідна школа», «Учительська громада», «Взаїмна поміч українського учительства», Товариство наукових викладів ім. Петра Могилы, «Союз українко».

THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES THROUGH THE PRISM OF THE PUBLICATIONS OF THE PRZEMYŚL WEEKLY "UKRAINIAN VOICE" IN 1919-1932

Abstract. *The purpose of the research* is to study the activities of Ukrainian cultural and educational societies through the prism of newspaper publications of the Przemyśl weekly "Ukrainian Voice" in 1919-1932. *The research methodology* is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and integrity, systematicity, as well as the use of the methods – of analysis and synthesis, historical-systematic, problem-chronological, prosopo-

graphic. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time, the Przemysł interwar weekly "Ukrainian Voice" was investigated as a historical source for studying the process of activity and development of branches of Ukrainian cultural and educational societies in the city of Przemysł in the 20s and early 30s of the 20th century. **Conclusions.** During the research, the following has been determined: 1) "Ukrainian Voice" was the longest-running Ukrainian secular newspaper in Przemysł (13 years). 2) Until 1930, the newspaper was published as a "political and economic organ of Peremysk Ukraine", then it became part of the OUN as an "organ of nationalist opinion". 3) Professor D. Hreholynskiyi founded the weekly, his successors were representatives of the city's Ukrainian intelligentsia, in particular lawyers V. Zahaykevych and S. Navrotskiy, all of whom were heads or members of Ukrainian cultural and educational societies of Przemysł. Under their editorship, the newspaper constantly posted information about Ukrainian schooling, cultural and educational events. 4) In the late 1920s and early 1930s, the newspaper was edited by the founding members of the OUN (Z. Pelenskiy, E. Zyblykevych, V. Yulian). At that time, the cooperation of the weekly with the Ukrainian cultural and educational societies of Przemysł significantly weakened. Researchers should pay attention to the weekly "Ukrainian Voice" as a press organ of the OUN. 5) The fruitful cooperation between the editors of the weekly "Ukrainian Voice" and the Ukrainian cultural and educational societies of Przemysł positively influenced their popularization among the Ukrainian population. Despite the destructive Polish policy, Ukrainian societies, schools, and cultural organizations not only did not decline but also developed in the interwar period. Only the Second World War and then the establishment of the Soviet regime interrupted their activities. 6) The Przemysł weekly "Ukrainian Voice" contributed to the formation of the Ukrainian character of the entire Nadsiannia and the awareness of the Ukrainians of the region as a self-sufficient nation.

Key words: "Ukrainian Voice", cultural and educational societies, Przemysł, "Prosvita", Ukrainian Pedagogical Society "Native School", "Teacher's Community", "Mutual Help of Ukrainian Teachers", Petro Mohyla Society of Scientific Lectures, "Union of Ukrainian Women".

Постановка проблеми. Українська держава сьогодні переживає черговий етап боротьби за незалежність в міжнародно визнаних кордонах 1991 р. Кордони України остаточно сформувалися після закінчення Другої світової війни. При розподілі територій не завжди враховувався чинник етнічної приналежності. Багато регіонів країни і сьогодні знаходяться на пограниччі культур. Галичина, Поділля, Волинь – це регіони, які мають глибоку спільну історію України і Польщі. Галицьке місто Перемишль, яке сьогодні є частиною Польської держави, у XIX ст. було П'ємонтом українського відродження, а в першій третині XX ст. – важливим культурно-освітнім центром Галичини. Через приналежність міста до Республіки Польща, вивчення слідів української історії у ньому серед українських дослідників до цього часу залишається не повним. На особливу увагу заслуговують пресові видання української громади міста, зокрема тижневик «Український голос», який наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. був неофіційним друкованим органом ОУН. Також на шпальтах газети можна віднайти відомості, які стосувалися діяльності українських культурно-освітніх товариств міста. Важливо дослідити використання газетних публікацій, як засобу впливу на українську громаду з метою популяризації серед населення української мови, культури та освіти.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основним джерелом дослідження є газета «Український голос», яка видавалася у місті Перемишль в 1919–1932 рр. Декілька номерів видання знаходяться в Центральному державному архіві зарубіжної україніки у фондї № 15 (Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном), значна кількість примірників газети зберігається у бібліотеці при Державному архіві міста Перемишль, найбільша кількість добре збережених екземплярів тижневика знаходиться в університетській бібліотеці Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II. Варто відзначити, що сторінки газети сповнені білих плям із написами «сконфісковано». Примірники газети за 1932 р. віднайти не вдалось, що, очевидно, свідчить про наслідки польської політики по відношенню до українців.

За радянських часів досліджень пов'язаних із газетою «Український голос» не було. Тільки після здобуття Україною незалежності почали з'являтися публікації дотичні до нашої проблематики. Однак упродовж півстоліття радянського замовчування не дало очікуваних результатів, так як українська інтелігенція в еміграції працювала над тим аби зберегти і передати відомості про українські часописи в Австро-Угорській імперії та в Другій Речі Посполитій. У книзі виданій у США «Перемишль – західний бастион України» (1961 р.), міститься стаття Качмара В. і Савчака В. «Громадське і політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами» із підрозділом «Українська преса в Перемишлі». Коротка довідка про тижневик також є у дев'ятому томі «Енциклопедії українознавства» (1980 р.).

24-25 червня 1994 р. у Перемишлі було організовано Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі з ініціативи земляцтва «Перемищина» (м. Торонто, Канада) міжнародну наукову конференцію. Результатом роботи конференції став збірник «Перемишль і Перемиська земля протягом віків». Всього вдалося організувати три таких конференції. Остання, яка відбулася 11-13 квітня 2002 р. була присвячена українським інституціям міста. У збірнику матеріалів конференції О. Дроздовська опублікувала статтю «Українська преса Перемишля про діяльність українських інституцій (20–30-ті рр. ХХ ст.)». Публікація також включає відомості про «Український голос» і його редакторів.

Мета статті: дослідження напрямків діяльності українських культурно-освітніх товариств крізь призму газетних публікацій перемишльського тижневика «Український голос» у 1919-1932 рр.

Виклад основного матеріалу. Українська громада Перемишля у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. складала близько 16% від загальної кількості населення міста. Переважаючу кількість містян становили поляки – 47%, 35% – євреї (Кубійович, 1970, с. 2007). В окреслений період Перемишль входив до складу Другої Речі Посполитої. Складними були політичні та економічні умови у Австро-Угорській імперії, а пізніше у відродженій Польській державі для українців. Але українська громада міста зуміла згуртуватися для боротьби за власну культуру, мову, релігію і школу. Для цього були засновані філії україн-

ських культурно-освітніх товариств таких як: «Просвіта», Українське педагогічне товариство «Рідна школа», «Учительська громада», «Взаємна поміч українського учительства», Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, «Союз українок». Також у місті існували благодійні товариства для забезпечення бідних учнів гімназій і шкіл їжею, одягом, гуртожитком для проживання, а саме: «Бурса імені св. о. Николая» (1888-1939 рр.), Товариство ім. св. Кирила (1896-1914 рр.), «Дешева кухня» (1911-1934 рр.), «Кружок родичів» (1932-1939 рр.).

Важливою складовою українського національного руху була наявність своїх засобів масової інформації. Виходили перші в Галичині щорічні календарі «Перемишлянин» і «Перемишлянка» (1850-1861 рр., 1863-1864 рр.), щомісяця публікувався орган греко-католицької Перемишльської єпархії «Перемиські Єпархіяльні Відомості» (1889-1939 рр.), який у 1914 р. було перейменовано на «Вісник Перемиської Єпархії», суспільно-політичний двотижневик «Перемиський Вісник» (1909-1914 рр.). (Кубійович, 1966, с. 1994).

У міжвоєнний період існувало 22 українських періодичних видання. Найвідомішими українській громаді міста і з найчисельнішим тиражом були: «Бескид» (1928-1933 рр., інша назва «Український Бескид» (1933-1939 рр.), «Змаг» (1937-1939 рр.), «Надсянська земля» (1938-1939 рр.), «Наша земля» (1935 р.), «Перемиські Єпархіяльні Відомості» (1919-1939 рр.), «Прорив» (1936-1937 рр.).

Після закінчення Першої світової війни професор Української державної чоловічої гімназії в Перемишлі Дмитро Гроголинський (1880-1944 рр.) розпочав видавати тижневик «Український голос», як «політико-економічний орган Перемиської України». Газета була заснована на платформі Української трудової партії (Галицької національно-демократичної партії) (Кубійович, 1980, с. 3421).

Із початку 1920 р. протягом короткого періоду часу газету редагував Лев Новак. Із середини 1920 і до жовтня 1922 р. відповідальним редактором був Володимир Загайкевич. Наприкінці 1922 – на початку 1923 р. газету редагували Лаврентій Павловський і Юліан Лісикевич.

Певний період часу на посаді головного редактора був Степан Навроцький – член УНДО і адвокат у Перемишлі, у 1938-1939 рр. Посол (депутат) до Варшавського сейму. Був редактором до жовтня 1928 р.

Наступним редактором тижневика був Осип Сенечко – активний перемишльський діяч, певний час перебував на посаді бухгалтера в Українському Народному Домі. Редагував «Український голос» до 10 листопада 1928 р.

У 1929 р. власник «Українського голосу» проф. Д. Гроголинський продав газету Організації Українських Націоналістів. Таким чином тижневик став у Західній Україні напівофіційним друкованим органом ОУН, яка в січні – лютому 1929 р. провела у Відні свій перший конгрес. Редакцію очолив Зенон Пенєнський – український політичний діяч, член УВО, член-засновник ОУН, крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях (листопад 1929 – червень 1930 рр.), в'язень польських тюрем, діяч УНДО, член-засновник УГВР. Редагував газету до 10 серпня 1930 р. (Загайкевич, 1961, с. 171).

Цікавим є той факт, що наступним редактором газети, за повідомленням на останній сторінці, був Володимир Зиблікевич. Але за свідченнями В. Качмара і В. Савчака у статті «Громадське і політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами» із підрозділом «Українська преса в Перемишлі», у цей час тижневик редагував Євген Зиблікевич. Зважаючи на те, що він часто використовував псевдоніми, зокрема «К. Порохівський», можливо, і тут ім'я Євген було змінено на Володимир.

Упродовж останніх двох років редакторами «Українського голосу» були: Юліан Васиян, Василь Качмар і Василь Ривак. Ю. Васиян – політичний діяч та ідеолог українського націоналізму, доктор філософії (1930 р.). На I конгресі українських націоналістів (1929 р.) він – заступник голови президії конгресу, головою ідеологічної комісії, був обраний до проводу українських націоналістів. В. Качмар – журналіст, церковний діяч, член УВО та ОУН. За політичну діяльність був ув'язнений у польському концтаборі Береза Картузька. Також працював редактором газет «Наш прапор» (Львів, 1936-1939 рр.) і «Краківські вісті» (1939-1940 рр.). Від 1945 на еміграції у Німеччині, а з 1949 р. – у США. Був автором низки статей і брошур на релігійні теми. Про В. Ривака відомостей не багато, окрім того, що він також був членом ОУН, в'язнем концтабору Береза Картузька, за професією – журналіст. Восени 1932 р. польська поліція остаточно припинила появу газети. Тоді спроби видавати легальну націоналістичну газету перенесено тоді до Львова (Загайкевич, 1961, с. 172).

«Український голос», як орган ОУН, є малодослідженим сьогодні, незважаючи на те, що він став у 1930 р. офіційно «органом націоналістичної думки». Його редакторами були члени-засновники ОУН: Зенон Пеленський, Євген Зиблікевич, Васиян Юліан. Варто зазначити, що Юліана Васияна на посаді мав замінити інший член-засновник ОУН Осип Бойдуник. Однак у зв'язку із польською політикою пацифікації в Галичині газету було тимчасово закрито.

На шпальтах газети є матеріали про перемишльські філії українських культурно-освітніх товариств: Союз Українок, УПТ «Рідна школа», «Просвіта», «Взаїмна поміч українського вчителства», Товариство імені Петра Могили. А також благодійні товариства: «Дешева кухня», «Бурса ім. св. Миколая».

Чи не найбільше статей, повідомлень, оголошень на сторінках газети опублікував «Союз Українок». Хоча, переважно у перший період існування «Українського голосу». В номері 33 часопису за 28 листопада 1920 р. Голова перемишльської філії «Союз Українок» Стефанія Годованець розмістила матеріал, у рубриці «всячина», про заснування бурси (гуртожитка) для найбідніших дівчат. Далі подається мовою оригіналу: «Вже семий рік летять кров безвинних, земля наша пересекла нею глибоко. Найкращі Сини зложили свої буйні голови за неї, за ту святу, кохану землю, нашу батьківщину. Зложили голови сини, батьки, мужі. Полишали свої семі без опіки, без гроша, свої діти сиротами. Але ні! не сиротами, бо живе український народ, живе його суспільність, яка стане тим дітям матерю і не дасть їм загинути. Вона пригорне їх, виховає, дасть їм освіту. Сеж святий обов'язок її, а українська суспільність цей

обов'язок розуміє і сповнить його совісно. Звісно, що оба поли діток – сиріток є дуже бідні, а все ж таки дівчатка бідніші. Бідніші тим, що ніжніші, вразливіші, слабші». Тому то «Союз Українок» заснував бурсу для найбідніших дівчат. До сеї бурси можуть голоситися також дівчата несироти, яких батьки через воєнні події в прикрому положенню і не є в силі посилати своїх діток до школи. Приймається діти до шкіл народних, виділових і семінару.

«Союз Українок» заснував цю бурсу з дуже маленькими фондами, але з великою надією на поміч українського громадянства, «Союз Українок» звертається отже з гарячим проханням до українського священства, учительства, міщанства та селянства о як найскорійші датки так в грошах як і харчах. Найменша лепта приймається з вдячною. Всі жертволюбні Матері-Українки благаємо: Зжаліться над тими найбіднішими і подайте їм помічну руку, щедру руку та допоможіть виховати українській суспільности добрих, чесних, здорових жінок-громадян...». Не маючи своєї держави, український народ, зокрема українські жінки, невпинно продовжували боротьбу за українську школу, мову, культуру. Товариство «Союз Українок» є тому яскравим прикладом (Вже септий рік, с. 4). Вже 13 березня 1921 р. товариство опублікувало в «Українському голосі» імена та прізвища усіх жертводавців на бурсу для бідних дівчат. Також висловлена подяка Українському Інституту для дівчат у Перемишлі за надання приміщення під бурсу.

31 липня 1921 р. «Союз українок» розмістив оголошення про прийом учениць на таких умовах: «5 кг пшеничної муки, 8 кг житньої, 5 кг круп, 2 кг товщу і 50 кг бараболь – місячно. Знижку або увільнення від оплати можуть отримати лише сироти по батьках, що впали в борбі за Україну». Також в оголошенні вказано, що у бурсі може бути розміщена одна учениця з Наддніпрянської України безкоштовно.

Про активну роботу товариства свідчить публікація в номері 8 за 20 лютого 1921 р.: «В понеділок наше патріотичне жіноцтво з «Союзу Українок» віддало честь пам'яті Лесі Українки. Розписуватись про це не будемо, бо загально відомим є, що до чого наші жінки возьмуться, то все виходить гладко і гарно. Старанний реферат гр. Ціпановської, артистично виголошені декламації гр. Вариводівної і гр. Зуба глибоко подумане закінчення гр. Тишинської піднесли всіх на дусі. Це саме сказати б і про вокальну часть, як артистичну продукцію гр. Галі Левицької і Ростовської та інші точки концертної програми. Нема тижня, щоб наші жінки не дали знаку своєї праці. То уладять відчит, то чайний вечер, то патронують на забаві шкільної молоді...» (В понеділок, с. 3).

Спеціальної уваги заслуговує співпраця редакції газети «Український голос» і перемишльської філії Українського Педагогічного Товариства «Рідна школа». Питанням українського шкільництва в Перемишлі чи не найбільше клопоталася редколегія у 20-х роках ХХ століття. Неодноразово на сторінках газети можна натрапити на маленьке віконечко із написом «пам'ятайте про «Рідну школу». Однак і великі статті присвячені роботі УПТ були опубліковані в газеті.

Докладну інформацію про українське шкільництво м. Перемишль було опубліковано на перших двох сторінках «Українського голосу» за 21 листопада 1920 р. У статті йдеться про матеріальну допомогу для філії Українського Товариства Педагогічного, яке власним коштом утримувало школу ім. Шашкевича і приватну українську учительську семінарію з правом прилюдності. «...Забезпечення тих обох шкіл – це наш найсвятіший обов'язок» – пише автор статті проф. Гамчикевич і звертається із закликом про порятунок українського народу через матеріальну підтримку українських шкіл.

«Школа на Вовчім» – стаття під такою назвою була опублікована проф. Гамчикевичем 11 вересня 1921 р. Вона стосувалася питання закриття польською владою однокласової школи з українською мовою викладання у передмісті Перемишля під назвою Вовче. Автор повідомляє, що члени української загальної Ради, а зокрема доктор В. Левицький, виступили з протестом проти такого рішення. Тому школа продовжила своє існування. В кінці матеріалу Р. Гамчикевич, як голова Перемишльської філії УПТ «...звергається до усіх тямущих Українців перемиського повіту з проханням, щоби на руки відписаного донесли в найкоротшому часі, чи подібні случаї лучились де в повіті, а наколи так, то проситься як найточніше подати усі потрібні дати. Може дасться в цьому напрямі ще що зробити, о скільки, розуміється, місцеве населення нас попре». Таким чином, через «Український голос» УПТ закликала до боротьби проти ополячення українців через насадження польських шкіл у регіоні (Школа на Вовчім, с. 1–2).

17 грудня 1922 р. Роман Гамчикевич на першій сторінці розмістив статтю «Гіркі слова правди», у якій повідомляється про складне матеріальне становище філії УПТ в Перемишлі: «Рідня Школа» в Перемишлі zagrożена у своїйому естивуванні наслідком браку фондів, більшаючого з місяця на місяць. Тепер лиш з дуже великим трудом дадуться кінці пов'язати з собою, але якщо так далі піде то при невстримній знижковій тенденції марки найдалше в марті прийдеться зліквідувати ціле підприємство, а школи позамикати, бо не буде чим обігнати найконечніших видатків». Далі автор статті говорить про те яким чином товариство утримує школу ім. Шашкевича в Перемишлі, закликає до відкриття українських шкіл у кожному селі Перемишльського повіту. Просить громадськість активно долучатися до фінансової допомоги товариству. Окремою частиною досить об'ємної статті є звернення автора до українських священників: «В часах де перед народом щораз виразніше і грізніше як марево яке став важке питання: «бути нам, чи не бути», в таких часах нарід має хіба повне і неоспориме право домагатись від священства чогось ще більше, крім сповнювання самих церковних функцій, хоча з другого боку ваги релігійного духа в народі ніхто ані не думає ані не хоче оспорювати. Праця для Церкви не виключає прецінь зусім праці для дочасного добра свого народа» (Гіркі слова правди, с. 1–2).

Зазначені статті проф. Гамчикевич уже писав не як редактор «Українського голосу», а як голова філії УПТ в Перемишлі. В той час газету редагу-

вали спочатку Володимир Загайкевич (1921 р), а пізніше Юліан Лісикевич (1922 р.).

Щодо діяльності філії товариства «Просвіта» в Перемишлі, варто зазначити, що інформація у більшій мірі подавалася у формі оголошень, коротких звітів, а найчастіше можна було зустріти повідомлення із іменами людей, які робили матеріальні внески для товариства. У 16 номері «Українського голосу» за 17 квітня 1921 р. у розділі «всячина» була розміщена інформація про загальні збори філії товариства «Просвіта» і товариства «Сільський господар». Збори, а потім популярний концерт, насамперед були присвячені пам'яті Т. Шевченка. Редакцією було звернено увагу на те, що не значна кількість людей вбрали участь у заході, атмосфера була «олов'яною і формальною», хоча концерт зі співами хорів і дитячими декламаціями віршів Т. Шевченка та кінцевим словом доктора В. Загайкевича справили гарне враження.

Варто відзначити, що в період перебування доктора В. Загайкевича на посаді головного редактора «Українського голосу», досить часто в його номерах з'являлися матеріали пов'язані з Перемишльською філією «Просвіти». Пояснюється це тим, що В. Загайкевич у 1909-1914 рр. був головою філії, а після війни, на початку листопада 1919 р. звільнившись з концтабору Домб'є він відновив діяльність філії «Просвіти» у Перемишлі (Кубійович, 1957, с. 707).

На сторінках «Українського голосу» початку 20-х рр. опубліковані маленькі оголошення про загальні збори перемишльської філії товариства «Взаїмна поміч українського учительства», які переважно відбувалися у школі ім. Шашкевича. Оголошення були за підписом голови філії, наприклад Софії Чехович, або просто писали «видділ». За неодноразовими повідомленнями редакції газети, папір коштував недешево, що впливало на ціну за оголошення. Редактори «Українського голосу» в перший період існування газети були так чи інакше пов'язані з українськими інституціями, тому сприяли розміщенню інформації від українських культурно-освітніх товариств.

Також розміщені невеликі повідомлення на шпальтах газети «Український глос», які стосувалися діяльності Товариства ім. П. Могили. Зокрема, йдеться про бібліотеку товариства, а саме про оплату за користування послугами бібліотеки для членів товариства та інших представників української громади. Цікаво, що книги бібліотеки були українською, польською, німецькою, французькою та іншими мовами. Вказувалося, що бібліотека знаходиться в будинку «Міщанської каси» (Бібліотека, с. 4).

Зауважимо, що на шпальтах газети неодноразово публікувалися повідомлення про українські організації, які були безпосередньо засновані з метою забезпечення житлом і харчуванням бідної українській молоді, яка навчалася в українських освітніх закладах міста. Йдеться про товариство «Дешева кухня» і бурса «Святого о. Николая». Інколи зустрічаються рядки текстів зі словами вдячності за матеріальну допомогу для товариств, наприклад: «Товариство «Дешева Кухня» в Перемишлі складає отсим сердечну подяку

Вп. Добродієви, який не бажає собі оголошення свого Імени. за щедрий дар 10 доларів і 10.000 мп. на закупно реальности для Бурси Товариства. Най Бог сторицею нагородить!». Таким чином через газету товариство повідомляло усій українській громаді про благодійників, які дбали про українську шкільну молодь (Товариство «Дешева кухня» в Перемишлі, с. 3).

Неодноразово на сторінках газети з'являлися повідомлення про лекції відомих тогочасних представників інтелігенції. Зокрема, про виступ ідеологині жіночого руху у Західній Україні, голови центральної управи «Союзу Українок», редакторки часопису «Жіночий вісник», двотижневика «Жінка» Мілени Лисяк-Рудницької, на тему «Завдання української жінки».

Також варто відзначити, що до Перемишля із лекціями неодноразово приїздив ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету Іван Огієнко. У розділі «всячина» був розміщений відгук: «Минулої неділі перемиське громадянство пережило гарні хвилі на викладі ректора Кам'янецького університету проф. Огієнка. Тема викладу була: «Вплив української культури на Московську». Шановний професор упродовж двох годин оглянув всі галузи науки і штуки, виказуючи цей вплив та попираючи поодинокі твердження фактами. Слухачі як зачаровані слухали цієї повчальної лекції, виголошеної по ораторській і найчистішою українською мовою. Радимо, щоб і інші наші міста звернулись до шановного професора з просьбою, щоби приїхав до них з тим самим викладом». Подія відбулася у листопаді 1921 р. А вже наступного року проф. Огієнко приїхав знову із лекцією на тему «З історії Української мови». Тоді ж у газеті було повідомлено, що проф. Огієнко переслав на руки редакції «Українського Голосу» звіт зі стану збірки на фонд «Брат братови». До 20 квітня було зібрано загалом квоту 742.888 м. 50 фенігів. (Професор Огієнко, с. 3).

Висновки. У ході дослідження ми дійшли таких висновків: 1) Українською світською газетою, яка найдовше проіснувала в Перемишлі (13 років) був «Український голос». 2) До 1930 р. газета видавалася як «політико-економічний орган Перемиської України», потім вона стала належати ОУН, як «орган націоналістичної думки». 3) Тижневик був заснований проф. Греголінським, його наступниками були представники української інтелігенції міста, зокрема адвокати В. Загайкевич і С. Навроцький усі вони були очільниками або членами українських культурно-освітніх товариств Перемишля. За їх редакції газета постійно розміщувала інформацію про українське шкільництво, культурні та освітні заходи. 4) Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. газету почали редагувати члени-засновники ОУН (З. Пеленський, Є. Зиблікевич, В. Юліан). В цей час співпраця тижневика з українськими культурно-освітніми товариствами Перемишля значно ослабла. Варто звернути увагу дослідників на тижневик «Український голос», як на друкований орган ОУН. 5) Плідна співпраця редакції тижневика «Український голос» і українських культурно-освітніх товариств м. Перемишля позитивно вплинула на їх попу-

ляризацію серед українського населення. Незважаючи на руйнівну польську політику, українські товариства, школи і культурні організації не тільки не занепали, але й набули розвитку в міжвоєнний період. Тільки Друга світова війна, а потім встановлення радянського режиму змогло перервати їх діяльність. б) Перемишльський тижневик «Український голос» сприяв формуванню українського характеру усього Надсяння та усвідомленню українцями регіону себе як самодостатньої нації.

Список використаних джерел і літератури:

- Бібліотека. (1926). *Український голос*, (9), 4.
В понеділок. (1921). *Український голос*, (8), 3.
Вже семий рік. (1920). *Український голос*, (33), 4.
Гіркі слова правди. (1922). *Український голос*, (50), 1–2.
Дроздовська, О. (2003). Українська преса Перемишля про діяльність українських інституцій (20-30-рр. XX ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*: зб. наук. пр. та матеріалів міжнарод. наук. конф. м. Перемишль, 11-12 квітня 2002 р. (сс. 461–482). (Вип.3. Інституції). Львів.
Загайкевич, Б. В. (відп. ред.). (1961). *Перемишль – Західний бастион України*: зб. матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі. Нью-Йорк: America, 414 с.
Кубійович, В. М. (ред.). (1957). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.2). Мюнхен: Молоде життя, 405-800 с.
Кубійович, В. М. (ред.). (1966). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.5). Мюнхен: Молоде життя, 1605-2000 с.
Кубійович, В. М. (ред.). (1970). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.6). Мюнхен: Молоде життя, 2005-2400 с.
Кубійович, В. М. (ред.). (1980). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.9). Мюнхен: Молоде життя, 3205-3600 с.
Професор Огієнко. (1922). *Український голос*, (19), 3.
Товариство «Дешева кухня» в Перемишлі. (1922). *Український голос*, (32), 3.
Школа на Вовчім. (1921). *Український голос*, (27), 1–2.

References:

- Biblioteka [Library]. (1926). *Ukrainskyi holos*, (9), 4. [in Ukrainian].
V ponedilok [On Monday]. (1921). *Ukrainskyi holos*, (8), 3. [in Ukrainian].
Vzhe semyi rik [It's already the seventh year]. (1920). *Ukrainskyi holos*, (33), 4. [in Ukrainian].
Hirki slova pravdy [The bitter words of the truth]. (1922). *Ukrainskyi holos*, (50), 1–2. [in Ukrainian].
Drozдовska, O. (2003). *Ukrainska presa Peremyshlia pro diialnist ukrainskykh instytutsii (20-30-rr. XX st.)* [Ukrainian Przemyśl press about the activities of Ukrainian institutions (20-30s of the 20th century)]. *Peremyshl i Peremyska zemlia protiahom vikiv*: zb. nauk. pr. ta materialiv mizhnarod. nauk. konf. m. Peremyshl', 11-12 kvitnya 2002 r. (ss. 461–482). (Vol.3. Instytutsiyi). L'viv. [in Ukrainian].
Zahaikevych, B. V. (Ed.). (1961). *Peremyshl – Zakhidnyi bastion Ukrainy: zb. materialiv do istorii Peremyshlia i Peremyskoj zemli* [Przemyśl – Western bastion of Ukraine: a collection of

materials on the history of Przemysł and Przemysł land]. Niu-York: Peremyskyi Vydavnychyi Komitet, 414 s. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1957). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. (Vol.2). Miunkhen: Molode zhyttia, 405-800 s. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1966). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. (Vol.5). Miunkhen: Molode zhyttia, 1600-2000 s. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1970). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. (Vol.6). Miunkhen: Molode zhyttia, 2005-2400 s. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1980). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. (Vol.9). Miunkhen: Molode zhyttia, 3205-3600 s. [in Ukrainian].

Profesor Ohienko [Professor Ohienko]. (1922). *Ukrainskyi holos*, (19), 3. [in Ukrainian].

Tovarystvo «Desheva kukhnia» v Peremysli [Society «Desheva Kuchna» in Przemysł]. (1922). *Ukrainskyi holos*, (32), 3. [in Ukrainian].

Shkola na Vovchim [School in Vovchy]. (1921). *Ukrainskyi holos*, (27), 1–2. [in Ukrainian].

Отримано: 09.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.79–90
УДК 94(477)«1932-1933»

ЯКУБОВСЬКИЙ Ігор – кандидат архітектури, доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету архітектури і будівництва, проспект Повітрофлотський, 31, м. Київ, індекс 03065, Україна (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>
Researcher ID ABF-8716-2021

YAKUBOVSKYY Ihor – PhD, Associate Professor of the Department of Technical Fundamentals of Architecture Design, Kyiv National University of Architecture and Construction, 31, Povitrofllosky avenue, Kyiv, index 030365, Ukraine (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Якубовський, І. (2023). Пасивний опір рядових селян хлібозаготівлям під час Голодомору 1932-1933 рр. на шпальтах районної преси Київщини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 79–90.

ПАСИВНИЙ ОПІР РЯДОВИХ СЕЛЯН ХЛІБОЗАГОТІВЛЯМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. НА ШПАЛЬТАХ РАЙОННОЇ ПРЕСИ КИЇВЩИНИ

Анотація. *Мета дослідження* передбачає визначення особливостей відображення в районних газетах Київщини пасивних форм спротиву селян хлібозаготівлям як ключовій ланці механізму Голодомору 1932-1933 рр. **Методологією дослідження** є поєднання загальнонаукових та історичних методів пізнання, передовсім компаративного й контекстуального аналізу, синтезу, систематизації. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що в ній вперше досліджується проблема висвітлення в районній пресі Київщини пасивного опору селян, спрямованого проти курсу влади на створення через надмірне вилучення збіжжя під час Голодомору 1932-1933 рр. умов, несумісних із життям. З'ясовано, що місцеві газети, хоча й не можуть вважатися репрезентативним джерелом, однак суттєво розширюють емпіричні підстави для поглиблення наукових уявлень про цю складову спротиву рядових селян. **Висновки.** Районні газети Київщини містять величезну кількість повідомлень про пасивні форми опору сільських низів в умовах Голодомору, що уможливило відтворення на підставі преси насамперед амплітуди спротиву на селі та комплексу просопографічних проблем. Матеріали місцевої преси суттєво доповнюють інформаційні можливості документальних джерел. Наявність у газетах сунутніх матеріалів про ситуацію в селах дозволяє щільно вписати селянський опір у конкретний контекст. Інформаційний потенціал газет розширює уявлення про мотиви пасивного опору рядових селян, зв'язок його з життєвими стратегіями сільської верхівки, реакцію місцевих органів влади, а в низці випадків і міру покарання. У поєднанні з документальними джерелами це збагачує можливості для поглиблення наукових уявлень про спротив селян, створюючи підстави для з'ясування закономірностей переходу селян до різних моделей спротиву залежно від обставин перебігу Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, пасивний опір, рядові селяни, районні газети, Київщина, інформаційний потенціал.

THE PASSIVE RESISTANCE OF ORDINARY PEASANTS TO GRAIN PROCUREMENT DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN THE LOCAL MEDIA OF KYIV REGION

Summary. Abstract. *The article aims* to research the specific reflection in the local media of Kyiv region the passive resistance of the ordinary peasants to the grain procurement as a key part of the mechanism of the Holodomor of 1932-1933. **The research methodology** includes the combination of number historical methods: comparative and contextual analyses, synthesis, systematization. **The scientific novelty.** The article is pioneer research of the problem related to the reflection in the Kiev region media the passive resistance of the peasants aimed against the backbreaking plan of the grain procurement. It was investigated that despite the district newspapers are not representative source but depean the opportunities to study for this component of ordinary peasants reaction to the strategies of authority to create the circumstances of the killing by famine. **Conclusion.** The Kyiv local media contain the information about the huge number of cases related to the different variations of the passive resistance of ordinary peasants during Holodomor of 1932-1933. First of all, it will make it possible to research the

amplitude and prosopography of resistance in the Ukrainian villages. The empiric potential of district newspapers substantially complements the information of documental materials. Given the local media contain a lot of concomitant materials regarding the Holodomor it will enable to research the different form of passive resistance of the ordinary peasants on the base of the contextualization. The local media deepen the notion regarding the motives to the passive resistance, connection between the protests of ordinary peasants and existential strategies of the rural upper stratum, reaction of local authority, punishments for peasants. It leads to the investigation of the models of peasants' resistance, which were developed in the various circumstances during the Holodomor of 1932-1933.

Key words: *Holodomor, passive resistance, ordinary peasants, Kyiv region, local media, informational potential.*

Постановка проблеми. Опір пересічних селян хлібозаготівлям, безумовно, належить до центральних тем дослідження Голодомору. Ставлення до заходів влади цієї категорії сільського населення, на яку було спрямоване вістря геноциду (представники верхівки мали набагато більше шансів вижити), прямо чи опосередковано зачіпає будь-яку тему, пов'язану зі створенням на селі умов, не сумісних із життям. Відтак розширення джерельної бази дослідження як основоположна передумова для якісної інтерпретації проблеми є важливим дослідницьким завданням. З огляду ж на суттєві втрати документальних джерел (Боряк, 2013; 2020) та цілеспрямоване нищення архівних фондів приковують увагу саме матеріали районних газет. Ідеологічно супроводжуючи курс влади, безпосередньо організовуючи політично-господарські кампанії та відповідаючи за них, накладаючи стягнення, караючи за відхилення від генеральної лінії, транслуючи рішення судово-слідчих органів, районна преса не могла уникнути питання спротиву селян. Адже подібні прояви слід було розвінчати й засудити з метою залякування інших селян. Не дивно, що газети наповненні матеріалами про незбройні форми опору, зрозуміло, що витриманими у потрібному для влади ідеологічному та психологічному обрамленні. Отже, аналіз у цьому контексті інформаційного потенціалу районної преси Київщини є актуальним.

Аналіз джерел та останні дослідження. Місцева преса Київщини не розглядалася під кутом оцінки особливостей відображення в ній селянського опору доби Голодомору. Наявні в історіографії спостереження, присвячені опору стратегіям Голодомору в регіоні, опираються на документи радянських та партійних органів, ДПУ, МТС, судово-слідчих установ, матеріали особового походження тощо, а поодинокі газетні публікації використовуються лише в допоміжному плані (Кульчицький, 2013, с. 379–381; Махорін, 2017, с. 49–73). Це відображає загальну ситуацію з підходами до можливостей преси, притаманну процесу вивчення проблематики селянського спротиву в інших регіонах. За своєрідний індикатор спрощеного ставлення до радянської періодики можна взяти бодай той факт, що у спеціальному аналізі структури джерельної бази дослідження настроїв населення Чернігівщини матеріалам газет взагалі не знайшлося місця (Коваленко, Подкур, 2012, с. 10–27). Лише остан-

нім часом почало досліджуватися відображення селянського опору у районній пресі тієї ж таки Чернігівщини (Костів, 2021, с. 170–171; Лук'янець, 2020, с. 136). Усе це надає спробі оцінити інформативний потенціал районних газет Київщини додаткового значення як можливого стимулятора для обстеження преси інших областей.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей відображення в районних газетах Київщини опору рядових селян хлібозаготівельним планам виступів як форми спротиву селян механізованої організації Голодомору 1932–1933 рр. Київщину взято в тогочасних адміністративно-територіальних межах Київської області, за винятком тих районів, які восени 1932 р. увійшли до утвореної Чернігівської області.

Виклад основного матеріалу. Поява на шпальтах районних газет як Київської області, так і України загалом інформації про пасивний спротив сільських низів була зумовлена тими завданнями, які виконувала в період Голодомору місцева преса. Перетворивши останню не тільки на свій ідеологічний рупор, а й на відповідального за політично-господарські кампанії, влада потурбувалася на рівні обов'язкових до виконання інструкцій про те, щоб у ній під вогнем жорсткої критики опинялися навіть активні форми спротиву з боку селян. У такий спосіб планувалося відвернути від опору інших. Ще в 1930 р. «Коротка інструкція-перелік щодо охорони державних таємниць у пресі для районних органів Головліту» містила недвозначну вказівку: «Публікуючи інформацію про ті чи інші окремі терористичні акти куркульства, слід разом із цим вказувати на ті заходи по радянській та громадській лінії, що проводяться на боротьбу з куркульськими виступами... Окремі дані про вбивства куркулями громадських працівників, селян-колгоспників повинні супроводжуватися класовим поясненням убивства...» (История, 1999, с. 284). А отже газетам принципово дозволялося повідомляти навіть про селянські «теракти», однак супроводивши публікацію ідеологічно витриманим текстом. Відповідно пасивні форми опору отримували шанси на відображення в газетах тим паче.

Утім очікувати в радянській пресі повноти не доводиться за визначенням. В умовах радянського тоталітаризму, загальної цензури за друкованими органами та жорсткого підпорядкування вимогам влади неминучим було суттєве коригування інформації перед тим, як вона потрапляла на газетні сторінки, що не могло не накладати відбиток на інформаційний потенціал. Не зважаючи на реальний стан речей та справжні пропорції суспільних практик, газети мали демонструвати нібито схвалення курсу влади переважною більшістю сільського населення, а протилежні настрої подавати неодмінно як інтриги затятих ворогів соціалізму і СРСР – «куркулів» – або як наслідок елементарної безгосподарності на місцях.

Крім того, існували й прямі обмеження. Нещодавно в Державному архіві Чернігівської області було виявлено укладений у Москві в 1931 р. «Перелік

(на мирний час) А) свідчень, які становлять військову таємницю та не підлягають оголошенню з метою охорони військових інтересів СРСР. Б) свідчення, які становлять таємницю та не підлягають оголошенню з метою охорони економіко-політичних інтересів СРСР. Циркуляр суворо забороняв оприлюднювати в газетах «Узагальнені дані за той чи інший проміжок часу, або з того чи іншого району, області, краю, матеріали про куркульську терористичну діяльність (вбивства, побиття радпрацівників, громадських-активістів і т.д., підпали їхніх господарств). Відомості про посилення куркульського терору, про соц. склад терористів і т.п.». Крім того, містилася пряма вказівка, що публікація повідомлень про селянські виступи мусить бути санкціонована Секретно-політичним відділом ОДПУ або Повноважним Представництвом ОДПУ країв і областей (Костів, 2021, с. 86, 170–171).

У підсумку повідомлення про селянські виступи тонуть в районних газетах Київщини серед інформації про ті чи інші форми пасивного опору як рядових селян, так і сільської верхівки. Можна вмотивовано припустити, що в такий бік було спрямоване ручне регулювання негативної для влади складової інформаційного наповнення місцевої преси. Пасивний же опір рядових селян, безумовно, не міг не отримувати підживлення від численних фактів спротиву з боку сільської верхівки, освітян, уповноважених, і навіть партійної, радянської та господарської номенклатури районного масштабу.

Газети Київщини упродовж хлібозаготівельних кампаній 1931–1932 та 1932–1933 рр. методично таврували рядових селян, подаючи в підсумку надзвичайно широку панораму пасивного спротиву. За таких обставин неминучі були обмовки та приговорювання, які підсвічували справжні моторошні цілі непомірного вилучення зерна та істівних припасів в українському селі, приховані риторикою про боротьбу за виконання хлібозаготівельних планів.

Розпочати варто з відображення реакції рядових селян на хлібозаготівельні плани 1931–1932 та 1932–1933 рр. Жодна з газет не уникнула гострої критики випадків негативного ставлення пересічних колгоспників, а особливо одноосібників, до спущених згори планів. Загальне несприйняття планів районна преса віддзеркалює дуже чітко. Спрямованість публікацій перегукується з розвінчуванням реакції сільської верхівки, що свідчить про суголосність переважних настроїв в різних прошарках селянства. При цьому газети тісно пов'язують спротив планові до наслідків впливу заможних селян. Прикладів можна наводити багато з обох хлібозаготівельних кампаній. Більшість матеріалів, що важливо, персоналізована.

Приміром, богуславська районна газета 19 листопада 1931 р. писала, що в с. Киданівці одноосібник Степан Савенко мав здати за контактом 81 пуд, а здав 8 і агітує проти плану хлібозаготівлі (Віддати до суду Савенка, 1931, с. 1). Тальнівська районна газета 14 грудня повідомляла, що суд за агітацію проти хлібозаготівельного плану призначив різні покарання селянам з с. Павлівки Трохиму Мединському, Юхиму Рябому та Мотрі Чмизі (Дістали по заслугі, 1931, с. 1). А під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. у цьому ж селі

«колгоспники, підпавши під вплив куркулів, намагалися зірвати прийняття плану» (Плян хлібозаготівлі прийняли, 1932 с.1).

Малинська газета восени 1932 р. писала про те, що селянин Петро Мельниченко з Малина підбурював селян: «Ви голови селищної ради не слухайте. Треба весь хліб звезти в один тік, обмолотити його, виділити на насіння, і аж тоді, коли залишиться, здати» (Там, де недооцінюють політично-масової роботи, 1932, с. 1). Через два дні у газеті з'явилося повідомлення, що в с. Рудня середняк Каленик Тишкевич агітував селян, що «хліба нам самим треба і його в нас нема». У нього самого виявили лише 20 пудів (Зламати куркульський опір, 1932, с. 1). А в с. Іванків Канівського району, за повідомленням газети, одноосібник Петро Москаленко заявляв: «Я хліб згною. Але державі не дам» (Ворог хлібозаготівлі, 1932, с. 1).

Часто районна преса перебезуває інформацію на перший погляд дрібними деталями. Але насправді саме вони з пронизливою відвертістю сигналізують про те, до якого стану був доведений селянин. Наскільки селяни були налаштовані проти надмірного викачування зерна наочно демонструє наведений у ржищівській районній газеті нечуваний як на психологію селянина-власника факт: у с. Драчі на полі гнили навіть копи одноосібників (Хліб згноїли в копах, 1931, с. 1). Важко собі уявити, щоб за нормальних умов селянин з діда-прадіда пішов на таке нечуване знищення власноруч вирощеного хліба. Аналогічну ситуацію описує 12 жовтня 1931 р. богуславська газета: у колгоспника Круляківського досі на полі стоїть необмолоченою озимина (Хліб гноять, 1931, с. 1).

Ще одним різновидом спротиву, який відобразився на сторінках районних газет, була відмова селян-одноосібників, доведених до відчаю конфіскацією хліба, сіяти під новий урожай. Такі випадки фіксуються і восени 1932 р., що відбиває типологічну подібність психологічного стану селян в умовах надмірного вилучення збіжжя, примушування до мобілізації коштів, внаслідок чого зникав будь-який сенс вкладатися в новий сільськогосподарський цикл. У с. Македони Ржищівського району одноосібниця Марія Гаманова так і не засіяла свою ниву (Управа потурає злодіям, 1932, с. 1). А «Колективіст Переяславщини» помістив на своїх шпальтах ухвалу суду, згідно з якою за невиконання плану хлібозаготівлі та сівби Г. П. Лоя було засуджено на три роки та 300 крб. штрафу, а К. М. Остапенка – на два роки та 25 крб. штрафу майном (Боронити колгоспне добро, 1932, с. 1). Корсунська ж «Леніновим шляхом» звичні для газет таврування колгоспів і сільрад за низькі темпи сівби супроводжувала промовистим уточненням, що відставання сталося «внаслідок опортуністичного ставлення до сівби, покликання то на «сухо», то на «моро», а подекуди «до куркульських теревень про нереальність планів», у селі ж Деренківцях зірвали роботу буксирної бригади по сівбі» (Добити протипосівні настрої, 1931, с. 1).

Найчастіше в районній пресі міститься інформація про переховування селянами власного хліба упродовж обох хлібозаготівельних кампаній 1931–

1932 та 1932–1933 рр. з метою уникнути його вилучення, що було основним і наймасовішим різновидом пасивного спротиву селян. Газети фіксують величезну кількість випадків з повідомленням деталей. У такий спосіб влада вирішувала низку важливих для неї ідеологічних проблем. По-перше, намагалася продемонструвати, що хліба у селян достатньо для виконання спущеного «згори» хлібозаготівельного плану, а незадовільні темпи хлібозаготівлі викликані лише небажанням конкретних осіб. По-друге, факти виявлення хліба набували значення додаткового пояснення фронтального наступу на заможних селян та використання репресивних методів хлібозаготівлі. По-третє, наведення великої кількості прикладів працювало на відкидання можливих звинувачень у надмірному вилученні збіжжя, провокуванні голоду та створення умов, несумісних із життям.

Проте зворотним результатом виявилось засвічування в районних газетах шкідливої для влади інформації. Передовсім, продемонстрована масовість явища у будь-якому випадку промовляє про несприйняття загалом селянства стратегій влади у хлібозаготівлі. Водночас дані про кількість вилученого у більшості випадків свідчили про відсутність у селян товарних запасів зерна, а отже й про намір влади відібрати навіть їстівні припаси. Добре відображена на сторінках газет затишність, з якою буксирні бригади шукали й забирали хліб не залишає сумнівів щодо наміру позбавити селян засобів для виживання.

Мабуть найпоказовішим проявом відвертого спротиву селянами надмірному вилученню хліба є фіксація в газетах способів приховування зерна. Під цим кутом районна преса є справжнім компендіумом. На її сторінках вдалося виявити інформацію про понад 20 різновидів: у скрині, на горіщі, перемішування з пологою, попелом, під купами гною, замурування в різних частинах хати, закопування в хаті, у вуликах, горщиках, глечиках, жлуктах, дитячих ляльках, під буряками, квасолею, глиною, гноєм, у погребі, у ямах на ріллі, засіяній озиминою, у лісі за кілька кілометрів від села, у соломі, якою була обставлена хата чи клуня.

Ступінь поширення різних практик переховування хліба можна продемонструвати на прикладі будь-якої газети. Візьмімо хоча б богуславську «Шлях колгоспника» за 3 січня 1932 р. Газета писала, що буксирні бригади виявили прихований хліб: у с. Яхни у Свирида Довбні (у стіні), у с. Мисаївці – у Михайла Педченка (у ямі), Михайла Івченка (у соломі), Михайла Козицького (у стіні); у с. Дмитерки – в Артема Мороза (2 мішки жита та пшениці у димарі), у Івана Брестового (під картоплею), у Василя Козаченка (11 пудів), Василя Капенка (30 пудів); у с. Медвин у Мотрі Марушевської (у коморі та на печі), М. Прилипка (під вимурованою лежанкою); у с. Вільхівці у Гаврила Лукашенка (у ямі) (За переховування хліба до права, 1932, с. 1).

Одним із найпоширеніших елементів пасивного спротиву селян повсюдно були прояви солідарності із заможними селянами на ґрунті переховування збіжжя заможних селян. Кожна з газет фіксує такі випадки, як правило поіменно називаючи і переховувача, і того, хто намагався в такий спосіб

врятувати своє зерно від вилучення в рахунок хлібозаготівлі. Індивідуальних прикладів можна наводити дуже багато, що свідчить про наявність поділів у середовищі селянства, у критичний момент спрацьовував механізм взаємодопомоги заради виживання. Для прикладу бодай два випадки з різних частин Київщини: у с. Янківка Рокитянського району у контрактантки Садовської було виявлено 119 кг чужого хліба (Рішуче викриваймо куркульські дії, 1932, с. 1); селянин Кручак з с. Буківки Малинського району допомагав переховувати хліб твердоздавця Венглінського (До права Кручака – куркульського агента, 1932, с. 1).

Важливий прояв пасивного спротиву селян полягав у спробах уникнути особистої участі в роботі буксирних бригад. Ця життєва стратегія вимагала набагато більшої сміливості, ніж переховування хліба, оскільки передбачала публічне засвідчення свого несприйняття репресивних методів хлібозаготівлі. А проте більшість газет фіксують відмови селян брати участь у роботі буксирних бригад, дезертирство з них та імітацію діяльності під час обох, сфокусованих на формуванні механізму Голодомору хлібозаготівельних кампаній (1931-1932 та 1932-1933 рр.). Для прикладу, тальнівська районна повідомляла 1 грудня 1932 р., що в с. Онопріївка «бригадири не мають бригад. Більшість десяткових: Гордієнко, Савченко на вулиці підбирають собі випадкових помічників, які довго й нудно відмовляються від роботи, а коли вже йдуть то залишаються пасивними свідками» (Злам на словах, 1932, с. 2).

А от богуславська газета зазначала, що Фролівська сільрада Богуславського району відрядила буксирну до с. Саварки, бо тамтешні активісти погано працювали. Троє ж чоловік взагалі втекли з буксирної бригади (Липові активісти з Саварки злякалися куркулів, 1931, с. 1). У с. Розкопанці прибула бригада з с. Дибинці. Вранці два приходячки втікли, ввечері ще два. Залишилось 2 чоловіки (Не буксирники, а боягузи, 1931, с. 1). Аналогічні процеси відбувалися також у буксирній бригаді, яка прибула до с. Мисайлівки: «Попрацювавши в Мисайлівці пару днів, саварська бригада втікла додому, злякавшись труднощів у боротьбі за хліб» (Не буксирники, а п'яниці, 1931, с. 1).

Безумовно лідерство серед матеріалів газет про пасивний спротив селян належить повідомленням про привласнення колгоспного майна. Відповідною інформацією наповнені всі газети, перетворившись на своєрідний збірник селянської розпачливої винахідливості – спершу від безперспективності праці в колгоспі чи на своїй землі, а згодом і від моторошної небезпеки стати жертвою Голодомору. Газети фіксують масові спроби селян забезпечити себе хлібом найрізноманітнішими шляхами відповідно до можливостей тієї чи іншої особи: крадіжки з поля, комори, з-під молотарки, з підвод під час возовиці збіжжя до комори чи зсипного пункту, молотьба з тим, щоб значна частина зерна залишилася в соломі тощо. Крім суто індивідуальних механізмів привласнення, які могли бути реалізовані незалежно від позиції керівництва колгоспів, інша частина цих проявів по-

требувала бодай мовчазної згоди з боку верхівки: все що, пов'язане зі специфічним обмолотом, змішуванням зерна з половиною тощо. А відтак наявність у тому чи іншому колгоспі таких проявів опосередковано свідчить і про прихований спротив сільської верхівки.

Серед розмаїття практик привласнення варто зупинитися на численних прикладах зрізування селянами колосків, оскільки воно є дуже точним індикатором ступеня виголодження на селі станом на літо 1932 і 1933 рр. Уже в липні 1932 р. районні газети фіксують полювання селян за зеленими колосками, що однозначно промовляє про голодування. Крім того, самі масштаби відображеного у газетах явища свідчать про страх селян або викликаний реальним голодуванням навесні 1932 р., або – передчуттям майбутнього голоду. Так, у с. Шапіївка Сквирського району в колгоспі імені Будьонного вивили цілих 25 га зрізаних колосків У Кузьми Чорнодіда знайшли 5 мішків таких колосків (За хижачьке нищення хліба – до права, 1932, с. 1). У с. Медвин Богуславського району в колгоспі «Комунар» не загребли понад 30 га жита, «бо в бригаді мабуть підтримують Колюх Килину, що каже: «Як гарно загребти, то не буде нам колосків де збирати» (Бригада Сарапуки працює незадовільно, 1932, с. 1). Білоцерківська районна тільки в числі за 6 серпня 1932 р. писала про масове зрізання колосків у селах Трушки, Б. Гребля, Фурси (Редакційна стаття, 1932, с. 1.).

Для залякування селян газети масово друкували повідомлення про судові вироки тим, хто зрізав колоски. «Колективіст Переяславщини», наприклад, писав, що в с. Дем'янець Г. Ф. Слюсару дали за це 2 роки ув'язнення та 3 роки позбавлення прав. А Я. В. Плискачу, у якого виявили 3 мішки колосків і який «не припинив свої злочинні дії після зауважень бригадира» отримав 3 роки (Шкідників колгоспного збіжжя покарано, 1932, с. 1).

Висновки. Районні газети містять величезний емпіричний матеріал включно з просопографічним про різні форми спротиву, суттєво розширюючи підстави для поглиблення наукових уявлень про реакцію рядових селян на формування механізму вбивства голодом. Важливо, що специфіка відображення в районній пресі проблематики селянського спротиву створює можливості для виявлення різних пластів прихованої інформації з наступних питань: закономірності поведінкових стратегій рядових селян, загальна атмосфера на селі, стосунки між різними прошарками селян, множинність життєвого вибору: ступінь несприйняття селянами хлібозаготівельних стратегій влади, спрямованих на формування умов несумісних із життям. Порівняння емпірики газет з документальними джерелами, а також з повідомленнями самих газет про суміжні сфери функціонування українського села та про організаційні заходи влад відкриває нові дослідницькі обрії. У першу чергу це стосується дослідження механізму Голодомору, більш об'ємного ніж досі обґрунтування наявності у влади наміру геноциду, проблеми смертності на рівні окремо взятих сіл, долі багатьох конкретних селян.

Список використаних джерел і літератури:

Боронити колгоспне добро (1932). *Колективіст Переяславищини* (Переяслав), 97 (12 вересня), 1.

Боряк, Г. (2013). «Архівовид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)*: матер. міжнар. наук. конф., Київ, 20-21 листопада 2013 р. Київ, 13–18.

Боряк, Г. (2020). «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівовиду (Акт знищення Урядового архіву України у липні 1941 р.). *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія* (в 2 кн., Кн.1). Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ», 531–560.

Бригада Сарануки працює незадовільно. (1932). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 90 (24 липня), 1.

Віддати до суду Савенка. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 117 (19 листопада), 1.

Ворог хлібозаготівлі. (1932). *Соціалістична перемога* (Канів), 22 (26 лютого), 1.

Горяєва, Т. & Водольянова, З. (сост.). (1997). *История советской политической цензуры. Документы и комментарии*. Москва: РОССПЭН, 672 с.

Дістали по заслугі. (1931). *За суцільну колективізацію* (Тальне), 134 (14 грудня), 1.

Добити поки посівні настрої. (1932). *Леніновим шляхом* (Корсунь), 115 (21 жовтня), 1.

До права Кручака – куркульського агента. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 105 (8 жовтня), 1.

За переховування хліба до права. (1932). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 2 (3 січня), 1.

За хижацьке нищення хліба – до права. (1932). *Колективне село* (Сквира), 77 (20 липня), 1.

Злам на словах. (1932). *За суцільну колективізацію* (Тальне), 137 (1 грудня), 2.

Зламати куркульський опір. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 116 (30 жовтня), 1.

Калантаївці відповідають на куркульський терор. (1931). *Ленінським шляхом* (Чигирин), 36 (9 серпня), 2.

Коваленко, О. & Подкур, Р. (2012). Джерела дослідження настроїв населення Чернігівщини у 1920–1930-х рр. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928-1938*: зб. док. і матер. Чернігів, 10–27.

Костів, М. Б. (2021). *Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929-1933)*: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. Запоріжжя. 297 с.

Кульчицький, С. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі* (Кн.2). Київ: Темпора, 628 с.

Махорін, Г. Л. (2017). *Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр.* Житомир: Євенок О. О., 126 с.

Липові активісти з Саварки злякалися куркулів. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 96 (2 жовтня), 1.

Не буксирники, а боягузи. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 113 (10 листопада), 1.

Не буксирники, а п'яниці. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 118 (22 листопада), 1.

Плян хлібозаготівлі прийняли. (1932). *За суцільну колективізацію* (Тальне), 98 (22 серпня), 1.

Редакційна стаття. (1932). *Радянська нива* (Біла Церква), 99 (6 серпня), 1.

Рішуче викриваймо куркульські дії. (1932). *Колгоспник Рокитяниціни* (Рокитне), 3 (10 січня), 1.

Там, де недооцінюють політично-масової роботи. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 114 (22 жовтня), 1.

Управа потурає зlodям. (1932). *Коллективна нива* (Ржиців), 94 (11 вересня), 1.

Хліб гноять. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 100 (12 жовтня), 1.

Хліб згноїли в копах. (1931). *Коллективна нива* (Ржиців), 121 (24 жовтня), 1.

Шкідників колгоспного збіжжя покарано. (1932). *Коллективіст Переяславицини* (Переяслав), 84 (24 серпня), 1.

References:

Boronyty kolhospne dobro [To defend the collective farms's property]. (1932). *Kolektyvist Pereyaslavshchyny* (Pereyaslav), 97 (12 September), 1. [in Ukrainian].

Boriak, H. (2013). «Arkhivotsyd» v Ukraini 1934–1960-kh rr. iak naslidok Holodomoru [“Archivocide” in Ukraine 1934–1960s as a consequence of the Holodomor]. *Holod v Ukraini v Ukraini v pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)*. mater. mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 20-21 lystopada 2013 r. Київ, 13–18. [in Ukrainian].

Boriak, H. (2020). «Znyshcheno shliakhom spalennia...»: nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia Uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.) [“Destroyed by burning...”: an unknown document from the history of archivocide (Act of destruction of the Government Archives of Ukraine in July 1941)]. *Academia Terra Historiae. Studii na poshanu Valeriia Smoliia* (Vol.2). Київ: Instytut istorii Ukrainy NANU; DU «Instytut vsesvitnioni istorii NANU», 531–560. [in Ukrainian].

Bryhada Sarapuky pratsyue nezadovilno [Sarapuka's brigade work unsatisfactorily]. (1932). *Shlyakh kolhospnyka* (Buhslav), 90 (24 July), 1. [in Ukrainian].

Viddyaty do sudu Savenka [To judge Savenko]. (1932). *Shlyakh kolhospnyka* (Bohuslav), 117 (19 November), 1. [in Ukrainian].

Voroh khlobozahotivli [The enemy of grain procurement]. (1932). *Sotsialistychna pere-moha* (Kaniv), 22 (26 February), 1. [in Ukrainian].

Goryaeva, T. & Vodolyanva, Z. (1997). *Istoriya sovetskoï politicheskoi tsenzury. Dokumenty i kommentarii* [The history of Soviet political ceazorshi Documents and comments]. Moskva: ROOSPEN, 672 [in Russian].

Distaly po zasluzi [They punished as deserve]. (1931). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu* (Talne), 134 (14 December), 1. [in Ukrainian].

Dobyty poky posivni nastroi [To finish the moods against sowing]. (1932). *Leninovym shlyakhom* (Korsun), 115 (21 October), 1. [in Ukrainian].

Do prava Kruchaka – kurkulsykogo ahenta [To judge Kruchak as a farmer agent]. (1932). *Za bilshovytski tempy* (Malyn), 105 (8 October), 1. [in Ukrainian].

Za perehovuvannya khliba do prava [To judge for hiding of the grain]. (1932). *Shlyakh kolhospnyka* (Bohuslav), 2 (3 January), 1. [in Ukrainian].

Za khyzhatske nyschtnnya khliba do prava [To judge for destroying the grain]. (1932). *Kolektyvne selo* (Skvyra), 77 (10 July), 1. [in Ukrainian].

Zlam na slovakh [The fracture to the words]. (1932). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu* (Talne), 137 (1 December), 2. [in Ukrainian].

Zlamaty kurlulskyi opir [To stop the resistance of famers]. (1932). *Za bilshovytski tempy* (Malyn), 116 (30 October), 1. [in Ukrainian].

Kalantayivtsi vidpovidayut' na kurkul's'kyy terror [Kalantayivtsi residents respond to kurkul terror]. (1931). *Lenins'kym shlyakhom* (Chyhyryn), 36 (9 serpnia), 2. [in Ukrainian].

Kovalenko, O., Podkur, R. (2012). Dzherala doslidzhennya nastroyiv naselennya Chernihivshchyny u 1920–1930 rokakh [The sources to the research of the population's moods of Chernihiv region in 1920–1930]. *Nastroi ta povedinka naselennya Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii zhory*: zb. dok. i mater. Chernihiv, 10–27. [in Ukrainian].

Kostiv, M. B. (2021). *Regionalna Presa yak instrument komunistychnoi propagandy na Chernihivshchyni (1929-1933)* [Regional Media as an Instrument of the Communist Propaganda in Chernihiv Region, 1929-1933]: dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora filosofiyi za spetsial'nistyvu 032 – Istoriya ta arkhеолоhiya. Zaporizhzhia, 297 s. [in Ukrainian].

Kulchytski, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid ioho narodzhennia do zahybeli* [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. (Vol.2). Kyiv: Tempora, 628 s. [in Ukrainian].

Makhorin, G. L. (2017). *Formy oporu ukrainskoho selyanstva u chasy Holodomoru 1932-1933 rr.* [The forms of resistance of Ukrainian peasants during the Holodomor of 1932-1933]. Zhytomyr: Yevenyuk O. O., 126 s. [in Ukrainian].

Lypovi aktyvisty z Savarky zlyakalysya kurkuliv [Lime activists from Savarka were afraid of the kurkuls]. (1931). *Shlyakh kolhospynyka* (Bohuslav), 96 (2 October), 1. [in Ukrainian].

Ne buksyrnyky, a boyahuzy [Non tugmen but cowards]. (1931). *Shlyakh kolhospynyka* (Bohuslav), 113 (10 November), 1. [in Ukrainian].

Ne buksurnyky, a pyanytsi [Non tugmen but drunkards]. (1931). *Shlyakh kolhospynyka* (Bohuslav), 118 (22 November), 1. [in Ukrainian].

Plan khlibozahotivli pryynaly [The plan of grain procurement was approved]. (1931). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu* (Talne), 98 (22 August), 1. [in Ukrainian].

Redaktsiina stattya [Edition article]. (1932). *Radyanska nyva* (Bila Tserkva), 99 (6 August), 1. [in Ukrainian].

Rishuche vykryvaymo kurkul'ski dii [Resolutely expose the doing of farmers]. (1932). *Kolhospynyk Rokytyanshchyny* (Rokytno), 3 (10 January), 1. [in Ukrainian].

Tam de nedootsinyuyut politychno-masovoi ropoty [Where the politic agitation are underestimated]. (1932). *Za bilshovytski tempy* (Malyn), 114 (22 October), 2. [in Ukrainian].

Uprava poturaye zlodiyam [The administration indulge thieves]. (1932). *Kolektyvna nyva* (Rzhyshev), 94 (11 September), 1. [in Ukrainian].

Khlib hnoyat [The grain is roted]. (1931). *Shlyakh kolhospynyka* (Bohuslav), 100 (12 October), 1. [in Ukrainian].

Khlib zhnoily v kopakh [The grain was roted in heaps]. (1931). *Kolektyvna nyva* (Rzhyshev), 121 (24 October), 1. [in Ukrainian].

Shkidnykiv kolhodpnoh zbizhzhya pokarano [Destroyers of the collective farm's grain were punished]. (1932). *Kolektyvist Pereyaslavshchyny* (Pereyaslav), 84 (24 August), 1. [in Ukrainian].

Отримано: 28.02.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.91-103

УДК 94(477.7):(314.151.3-054.74:323.22(497.15/16))

АНТОЩАК Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Шмідта 4, м. Бердянськ, індекс 71100, Україна (mberezhna1966@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6916-1126>

ANTOSHCHAK Maryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Philosophy of the Berdyansk State Pedagogical University, 4 Shmidta Street, Berdyansk, index 71100, Ukraine (mberezhna1966@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Антощак, М. (2023). Герцеговинські та чорногорські переселенці на таврійських землях. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 91–103.

ГЕРЦЕГОВИНСЬКІ ТА ЧОРНОГОРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА ТАВРІЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – показати передумови та процес еміграції герцеговинських повстанців на терени Таврійської губернії після поразки визвольних змагань у Герцеговині та Чорногорії в 60-х рр. XIX ст. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності й системності. У дослідженні використано кількісні методи дослідження, історико-порівняльний метод, загальнонаукові методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у тому, що розглянуто малодосліджену сторінку історії Запорізького краю – переселення емігрантів до сіл Обіточне та Салтичія Бердянського повіту Таврійської губернії. Розглянуто деякі аспекти політики імперського уряду, що спонукали до переїзду південних слов'ян на терени південно-українських земель. Простежуються проблеми і основні напрямки діяльності переселенців, пристосування їх до нових умов господарювання, труднощі, які спіткали герцеговинців та чорногорців на новій батьківщині. Здійснена спроба статистичних підрахунків переселенського руху до сіл Бердянського повіту Таврійської губернії на основі архівних джерел. Досить ґрунтовно розглянуто біографію воєводи Луки Вукаловича (1823-1873 рр.), національного героя Чорногорії, очільника герцеговинських та чорногорських повстанців – ініціатора переселенського руху до Російської імперії. Згадано найближчих соратників Луки Вукаловича.

Висновки. Переселившись до земель Таврійської губернії у першій половині 60-х рр. XIX та проживаючи тут компактно до першої чверті XX ст., герцеговинці та чорногорці залишили свій слід в історії запорізьких земель. Реконструкція історії перебування південних слов'ян на теренах сучасної України дає можливість більш глибоко вивчити нашу минувшину. Позитивним у статті є використання архівних даних, усно-історичних джерел, спогадів нащадків перших переселенців – учасників національно-визвольних рухів у Герцеговині та Чорногорії.

Ключові слова: Герцеговина, Чорногорія, Таврійська губернія, Бердянський повіт, національно-визвольні повстання, емігранти.

HERZEGOVINA AND MONTENEGRO SETTLERS ON THE TAVRIA LANDS

Abstract. *The purpose of the study is to show the prerequisites and the process of the emigration of Herzegovinian rebels to the territory of Tavria province after the defeat of the liberation struggles in Herzegovina and Montenegro in the 60s of the 19th century. The research methodology is based on the principles of concrete historical approach or historicism, objectivity, and systematicity. The quantitative methods of research, historical-comparative method, and general scientific methods of analysis and synthesis have been used in the research. The scientific novelty lies in the fact that a little-studied page of the history of the Zaporizhzhia region is analyzed – the resettlement of emigrants to the villages of Obitochne and Saltychiya of the Berdyansky district of the Tavria province. Some aspects of the policy of the imperial government, which encouraged the migration of southern Slavs to the territories of southern Ukrainian lands, are reviewed. The problems and main directions of activities of the immigrants, their adaptation to new economic conditions, and the difficulties that befell Herzegovinians and Montenegrins in their new homeland are traced. An attempt has been made to obtain statistical calculations of the migration movement to the villages of Berdyansk County and Tavriysk Governorate on the basis of archival sources. The biography of Voivode Luka Vukalovych (1823-1873), the national hero of Montenegro, the leader of the Herzegovinian and Montenegrin insurgents, and the initiator of the emigration movement to the Russian Empire, is thoroughly examined. The closest associates of Luka Vukalovych are mentioned. Conclusions.* Having moved to the lands of Tavria province in the first half of the 1860s and living here compactly until the first quarter of the 20th century, Herzegovinians and Montenegrins left their mark in the history of the Zaporizhian lands. The reconstruction of the history of the presence of the southern Slavs in the territory of modern Ukraine provides an opportunity to study our past more deeply. The positive aspect of the article is the use of archival data, oral historical sources, and memories of the descendants of the first settlers – the participants of the national liberation movements in Herzegovina and Montenegro.

Key words: Herzegovina, Montenegro, Tavria province, Berdyansky district, national liberation uprisings, emigrants.

Постановка проблеми. Історична ретроспектива процесу формування етнічно-національного складу населення України – одна із затребуваних тем досліджень сучасних науковців. І все ж, до сьогодні малодослідженою сторінкою історії Запорізького краю залишається перебування на його території південнослов'янських емігрантів із Герцеговини та Чорногорії у другій половині XIX – першій чверті XX ст.

Аналіз джерел та останні дослідження. Серед досліджень XIX, початку XX століття, що торкаються нашої проблеми, найбільш інформативними є роботи П. Ровінського. Певний час проживаючи в Чорногорії (у 70-80-х рр. XIX ст.), дослідник вивчав різноманітні аспекти історії країни. І хоча автор висвітлював політичні події на Балканах досліджуваного нами періоду, переселенського руху до Російської імперії він не торкався (Ровинский, 1888; Ровинский, 1889; Ровинский, 1897; Ровинский, 1901; Ровинский, 1909; Ровинский, 1915).

Через призму теми заселення південних регіонів України сучасні автори розглядають причини, особливості та наслідки процесу, що, звичайно, важливо для розкриття теми нашого дослідження. Це праці Я. Бойко, Л. Гриженко, С. Кальченко, Т. Портнової, Ф. Турченка, Г. Турченко, О. Халатах (Бойко, 1993; Гриженко, 2011; Кальченко, 2013; Турченко, 2003; Турченко, 2003; Халатах, 2009). Фрагментарні дані теми можна знайти в працях, присвячених переселенським рухам та переселенській політиці російської імперської влади. Це роботи П. Лаврів та Н. Пенькової (Лаврів, 1994; Лаврів, 1996; Пенькова, 2012). У 2003 р. світ побачила монографія В. Грачова «Сербы и черногорцы в борьбе за национальную независимость и Россия (1805-1807 гг.)», в якій автор досліджує маловивчену наукову проблему зовнішньої політики Росії на Балканах у XIX столітті, зокрема, втручання в сербський та чорногорський національно-визвольні рухи. І хоча автор приділяє увагу більш ранньому періоду, аніж досліджуємо ми, у роботі на основі архівних джерел ґрунтовно досліджується балканська політика країн Європи та Росії (Грачев, 2003). Це дозволяє прослідкувати розвиток інтересів зовнішньої політики Російської імперії щодо північних Балкан й прогнозувати їх на 60-і рр. XIX ст. В. Грачов почав досліджувати вищезазначену тему ще у 80-90-х рр. XX ст., тож праця тяжіє до радянських інтерпретацій зовнішньої політики імперії.

Незначна кількість робіт присвячена безпосередньо переселенню чорногорців до території Російської імперії. Це, насамперед, дослідження Р. Распоповича, доктора історичних наук Чорногорського університету, в якому йдеться про проект переселення чорногорців до Російської імперії у другій половині XVIII ст. (Распопович, 2012). Інформаційною є робота О. Павлюченко «Серби та чорногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник». Словник охоплює понад 400 більших та менших біограм тимчасових та постійних мігрантів із Сербії, Чорногорії, а також Далматії, Боснії і Герцеговини, що перебували в Україні для навчання, комерційної діяльності та як військові й політичні діячі в період протистояння Сербії та Чорногорії Османській імперії та Австрійській монархії. Из видатних осіб згадується і герцеговинський політичний діяч Лука Вукалович (Павлюченко, 2009).

Дослідників, що з'ясовують обставини переселення герцеговинських емігрантів та вивчають умови їх проживання на теренах сучасної Запорізької області, обмаль. М. Антошак, М. Бережний, Г. Калайда у 2002 р. опублікували статтю на сторінках «Запорозької старовини», присвячену герцеговинському

воеводі Луці Вукаловичу, національному герою південних слов'ян, який і був ініціатором еміграції учасників національно-визвольних повстань на територію колишньої Російської імперії (Антощак, Бережний, Калайда, 2002). У дослідженні наведено цікаві фотодокументи із сімейних архівів нащадків перших переселенців.

У якості основних джерельних матеріалів під час дослідження використано статистичні дані про господарський стан сіл Бердянського повіту Таврійської губернії від 1887 р., Першого Всеросійського перепису 1897 р. по Таврійській губернії та подвірного перепису по Бердянському повіту, виданого Таврійським губернським земством у 1909 р., дані «Таврійської Епархії», спогади старожилів сіл Обіточне та Салтичія, нащадків герцеговинських та чорногорських переселенців, зібраних М. Бережним.

Мета статті. Ґрунтовні дослідження переселенського руху герцеговинців та чорногорців на Таврійські землі відсутні. У зв'язку з підвищенням інтересу до етнічної проблематики та різноманітних аспектів міжнаціональних відносин, виникає необхідність ґрунтовно розглянути зазначену тему.

Виклад основного матеріалу. Герцеговинська громада, а це декілька родин, на чолі з воеводою Лукою Вукаловичем поселилися на території сіл Обіточне та Салтичія Бердянського повіту Таврійської губернії. Це відбулося після поразки повстанців в чорногорсько-турецькій війні 1862 року, де останні виступили на боці Чорногорії. Аби врятувати учасників національно-визвольного антитурецького повстання від репресій окупаційної влади, його керівники звернулися до тодішнього уряду Російської імперії з проханням дозволити перейти кордон і отримати захист. Слід зазначити, що в 50-60-х рр. XIX ст. в Герцеговині відбулося три масових селянських повстання, всі носили національно-визвольний характер. Повстанці боролися за незалежність від Османської імперії і за приєднання до Чорногорії, тож повстання переросли в турецько-чорногорські війни (История Югославии, 1963, с. 526–600).

Отримавши прихисток на теренах Таврійської губернії, чорногорські переселенці, переважно, проживали тут до першої чверті XX ст. Багато хто з них закінчив свій життєвий шлях у Салтичії. Серед них і Лука Вукалович. І донині місцеві краєзнавці та жителі села знають, де розташований цвинтар чорногорців. Адже емігранти поселились дещо окремо від місцевих, та й товаристські стосунки склалися не відразу.

Лука Вукалович народився в 1823 р. в сербському селі Зубці, що розташовалося неподалік міста Требине. Батько, Лако Вукалович, був сільським головою. Із-за складнощів стосунків із турецькою владою, у 1835 р. Лако з родичами перейшли австрійський кордон та поселилися поблизу м. Герцеговини. Після виступу селян Зубців проти турецької влади з вимогою повернути Вукаловича додому, Лако у 1839 р. повернувся, однак незабаром помер за нез'ясованих обставин.

Сім'я Вукаловичів бідувала, тож дружина Лако змушена була віддати трьох дітей до рідних у Боснію, а Лука мав навчатися протягом п'яти років у зброяра в Требине. Після закінчення навчання він поселився в Зубцях, зібравши сюди всю родину. Скоро молодого хлопця селяни обрали своїм головою.

У 1852 р. ситуація погіршилася. Намагаючись запобігти повстанню місцевого слов'янського християнського населення, турецька влада відрядила 1400 вояків для їх роззброєння. Місцеві селяни під керівництвом Луки Вукаловича створили декілька загонів і діяли як партизани. Повстанський рух охопив села Зубці, Крушевиця, Суторино та Кореничі, а скоро й інші території південної та південно-східної Герцеговини – Драчевицю, Шуму, Попове Поле. Повстання підтримала Чорногорія, після чого Туреччина оголосила їй війну. І хоча перемогу у війні отримала Османська імперія, в Герцеговині місцеве населення чинило супротив окупантам до 1857 року. Грахово та інші області фактично не визнали турецької влади. А в 1857-1858 рр. вибухнуло наймасштабніше за своїм розмахом та результатами повстання, у якому взяли участь декілька сіл. До загону Вукаловича, де до зброї стало 4000 сербів, приєднувалися хорвати та чорногорці.

У 1858 р. розпочалася чергова турецько-чорногорська війна. Кілька яскравих перемог чорногорців та герцеговинців, а згодом втручання Австрії, Англії, Пруссії, Росії та Франції поклали кінець війні. Підписане перемир'я частково задовольнило вимоги повстанців. Лука Вукалович був призначений чорногорським князем Данилом воеводою Зубців, Крушевиці та Драчевиці. На цій прикордонній з Чорногорією області Вукалович виконував функції державної адміністрації досить самостійно.

У 1861 р. Лука Вукалович підняв третє повстання у Герцеговині, що скоро охопило всю прикордонну з Чорногорією територію. Як наслідок – наступного року почалася нова турецько-чорногорська війна. І хоча повстанців підтримали італійські революціонери-гарібальдійці та чорногорці, повстання, як і війна, закінчилися для них поразкою. За умовами підписаної з турецькою адміністрацією Герцеговини угодою, Лука Вукалович призначався командувачем загону охоронців кордону чисельністю 500 осіб, які набиралися із місцевих жителів.

Однак, це не принесло спокою і безпеку учасникам повстання. Не задовольнившись умовами перемир'я та намагаючись запобігти новому повстанню, османська влада буквально оголосила полювання на його керівників. На родини Луки Вукаловича та його близьких соратників почалися напади з боку підкуплених турецькою владою мешканців Зубців та Крушевиці. Згодом до Зубців було направлено загін чисельністю 500 солдат-яничарів, село було взято в облогу. І лише допомога сусідніх сіл врятувала Вукаловича та його соратників від полону. Аби забезпечити своїх рідних, Лука та його товариші укрилися в горах Ястребиці поблизу перетину турецького, чорногорського та австрійського кордонів, проживши там до осені 1862 року. Після довгих поневірянь вони звернулися до російського консула в

м. Дубровнику Костянтина Петковича про надання Росією політичного притулку керівникам повстання та їх сім'ям. Дозвіл з Петербургу про переїзд повстанців до Російської імперії за казенний рахунок було отримано. У 1863 р. Лука Вукалович з братом Іолом, Лука Петкович, Мілош Среданович, Мічо Любibrатич і ще п'ятнадцять повстанців, залишивши сім'ї в місті Грахово, попрямували морем до Триєсту, а далі через Австрію до Бессарабії, потім Чорним та Азовським морем дібралися до українських земель. Спочатку переселенці зупинилися у місті Бердянську, а згодом сюди перевезли і свої родини. Разом з Л. Вукаловичем до Бердянська прибуло декілька родин чорногорців і герцеговинців. Відразу ж по прибутті у Бердянськ, Вукалович послав свого сина Богдана до Чорногорії, щоб той зміг допомогти всім охочим переселитися та довести, що нове життя є реальним (Антощак, 2002; Лука Вукаловича херцеговачки велики војвода, 1970).

Емігрантам було надано право поселитися поблизу села Попівка Бердянського повіту Таврійської губернії. Після цього герцеговинці та чорногорці розмістилися в селях Обігочне та Салтичія. Російський уряд призначив новопривезеним грошове утримання.

За даними «Таврической Епархии» вдалося встановити точну кількість переселенців: 54 особи обох статей, «... близь Салтычии поселилися черногорцы въ числе 54 душъ обоера пола» (Таврическая Епархия, 1887, с. 207–208, 324).

Ще одним джерелом статистичних даних щодо переселенців маємо Всеросійський перепис населення 1897 року. У першому томі (таблиця XI) подано кількість іноземних підданих, що проживали на території імперії. Згідно зазначених даних громадян Чорногорії чоловічої статі в Таврійській губернії нараховувалось 36 осіб, із них в містах проживало 17, жіночої статі – 37 осіб, із них в містах проживало 16 (Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения ..., 1905, с. 238–239).

З метою здійснити підрахунки щодо національного складу населення імперії, у перелік запитань під час перепису було включено питання про «рідну мову» (таблиці XIII–XVI, XXII, XXIV, II том). На жаль, до даних таблиці XII «Розподіл населення за рідною мовою» було внесено результати щодо використання сербської, хорватської та словенської мов разом (Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения ..., 1905, с. 2–3). Згідно зазначеного джерела у Таврійській губернії осіб, що назвали ці мови рідними, мешкало 158 чоловіків, із них в містах – 82 та 79 жінок, із них в містах – 28 (Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения ..., 1905, с. 20–21, 56–57).

Новопривезені до Бердянського повіту отримали близько 10 га орної землі, у цілому ж – 3045 га. За статистичними даними «Сборника статистических сведений по Таврической губернии. Том V. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянського уезда» у 1887 р. кількість домогосподарств було збільшено до 94 дворів (Сборника статистических сведений по Таврической губернии ..., 1887, с. А 79). Крім того, переселен-

ці почали орендувати державні землі. Статистика свідчить, що серед чорногорців 35 родин розширили свої земельні ділянки за рахунок державної землі. Доречно зауважити, що серед мешканців сусідніх селищ Попівки та Новопопівки, кількість домогосподарств, які наважилися на оренду державної землі становила лише 5 домогосподарств із загальної кількості 167 дворів (Сборника статистических сведений по Таврической губернии ..., 1887, с. Б 80; Сборник по основной статистике ..., 1909).

Переселенці селилися на нових територіях компактно. Перші будівлі влаштовувалися на рівнинних ділянках посеред степу. Наступні виникали поряд, у північному та південному напрямках. Поселення розташовувалися за прикладом чорногорських селищ. Вони складались із головної вулиці довжиною 1,5 км з двосторонньою забудовою, причому будинки були цегляні, подекуди саманні (у бідних селян), або комбіновані. Характерною особливістю чорногорських та герцеговинських поселень була їх значно більша, ніж в українських поселеннях, площа подвір'я та наявність усіх господарських допоміжних споруд. Чорногорці копали і викладали великі цегляні басейни, бо в умовах степу залишалась проблема питної води. У незаможній частині села таких басейнів було 1-2 на весь куток, у заможних – у кожному дворі.

Подальший розвиток адміністративного устрою для герцеговинців та чорногорців відбувався у межах адміністративних реформ 1871 р., метою яких була уніфікація адміністративного управління Російської імперії. Згідно з законами від 4 та 16 червня 1871 р. іноземні переселенці ставали поселянами-власниками і підпорядковувалися губернським і повітовим установам, місцевим закладам з селянських питань (Памятная книга Таврической губернии, 1914, с. 21).

Волосне управління складалося з правління, волосного селянського суду і волосних зборів. Нові установи за своїми повноваженнями не дуже відрізнялись від попередніх, обов'язки окружних старост були подібними до обов'язків волосних старшин, а сільських обранців – до старост. Винятком були волосні судді, яких треба було обирати.

Отже, реорганізація системи управління поселеннями залежала від внутрішніх перетворень у Російській імперії й була пов'язана з кардинальними адміністративними змінами XIX ст. Відтак, діяльність російського уряду по відношенню до переселенців не вичерпувалася запрошувальними документами. Були здійснені рішучі кроки, які сприяли створенню системи державного керування і контролю стосовно інонаціонального населення. Реорганізація управління свідчить, що цей процес мав еволюційний характер і трансформувався у разі необхідності внесенням коректив щодо господарської та соціокультурної діяльності переселенців. Зміни в суспільних відносинах усередині Російської імперії стимулювали розвиток самоврядування в інонаціонального населення. Утім, залежність адміністративного управління (виконавчої служби) від політики царського уряду стримувала громадську ініціативу.

Це мало вплив й на систему землекористування. На сільському сході право голосу мали власники садиб і польових угідь, власники лише садиб, виборні від приписаних безземельних (один на десять дорослих робітників), що досягли 21-річного віку (Памятная книга Таврической губернии, 1887, с. 521).

На жаль, Лука Вукалович не довго прожив у Салтичії. Незабаром після переїзду його родини, 6 липня 1873 р. він помер (Лука Вукалович херцеговачки велики војвода, 1970). Поховали воеводу в центрі села, на його могилі було встановлено надгробну плиту, що й простояла до часів Першої світової війни. Надалі, до 2000-х років, доля плити була невідома. Наразі, дякуючи місцевим краєзнавцям, пам'ятник знайдено й повернено до місцевого музею, адже точне місце поховання Луки Вукаловича не відомо. На батьківщині Луки Вукаловича цього національного героя пам'ятають до сьогодні, в м. Требине його іменем названо вулицю та 19 серпня 2015 року встановлено пам'ятник.

Герцеговинці та чорногорці селилися обабіч місцевих селян, які вважали переселенців досить заможними. Довго трималися осторонь. Із приватного архіву М. Бережного відомо як згадував про ті часи Володимир Христофорович Среданович (1902 р.н., с. Обіточне, син Христофора Михайловича Средановича, онук Мілоша Средановича, соратника Луки Вукаловича, одного з емігрантів): «Мій дід Среданович Михайл (Мілош) переселився з Герцеговини в Україну в числі соратників легендарного патріота своєї батьківщини Луки Вукаловича в шестидесятих роках ХІХ століття. Вони переселились після багаторічної, але безуспішної боротьби за визволення своєї вітчизни від ярма Османської імперії... Пам'ятаю, як мій дід Мілош розказував, що коли вони прибули в село Обіточне, то там залягали ще цілинні землі, покриті ковилем та іншими степовими травами... Ночами в степу завивали вовки, нічний степ потрясали своїми криками сови».

Із тих же спогадів відомо, що герцеговинські переселенці поселялися окремими хуторами, подалі від місцевих селян. Місцевих відлякувало від них те, що герцеговинці були озброєні старовинною зброєю – кременевими пістолями, шаблями, за які часто хапалися під час сварок. Переселенці носили національний одяг, прикраси, чим також відрізнялися.

Але з часом стосунки місцевого населення та емігрантів налагоджувались. Як згадує Володимир Христофорович Среданович, герцеговинці, будучи більш заможними, позичали гроші місцевим селянам, ділилися продуктами харчування. Так його дід, на прохання селянина з хутора Сахно Куца Феодосія, позичив гроші на купівлю коня, передавши їх через квартиру, навіть не запитавши прізвища хуторянина. Описує В. Среданович і випадки, коли його земляки ділилися хлібом у часи голодних 1921-1922 років.

У перші роки перебування на новій батьківщині розорані цілинні землі давали переселенцям високі врожаї – 300-350 пудів зернових культур із десятини. Але малодосвідченість у питаннях агротехніки, неграмотне ведення господарства виснажувало ґрунт, врожаї падали, частішали неврожайні роки. Дошкуляли пилові бурі, що інколи повністю нищили посіви. До того ж, зем-

леробство для герцеговинців не було традиційним заняттям, вони звикли на батьківщині займатися напівкочовим скотарством, зокрема вівчарством. Тож потрібно було пристосовуватися та вчитися (Бережний, 1995). У цьому велику допомогу надавала відкрита у 1896 р. Бердянським земством Обіточненська сільськогосподарська школа (Державний архів Запорізької області, ф. 250, оп. 1, спр. 57, 34 арк.). Метою закладу освіти, відповідно Статуту, було розповсюдження серед населення, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства загалом та з огородництва, садівництва, виноградарства, скотарства та бджільництва зокрема. Окрім цього, школа пропонувала спеціалізацію з таких ремесел: ковальське, слюсарне та столярне (Отчёт Бердянской уездной земской Управы ..., 1898, с. 27; Сборник постановлений Бердянского Уездного Земского Собрания ..., 1910, с. 526–560).

Для практичних занять учнів було створено шкільне господарство за всіма галузями: рільництво, садівництво, огородництво та виноградарство. Для занять зі скотарства було відкрито ферми, де розводили корів, овець та свиней, для практичних занять із бджільництва було створено пасіку. Для занять з ремесел – побудовано ковальсько-слюсарну та столярну майстерні. Окрім цього, для науково-дослідних занять було створено навчально-допоміжну метеорологічну станцію, природничо-наукові кабінети та відкрито бібліотеку. Децю пізніше при школі було створено центр розведення фруктових дерев, де учні вчилися вирощувати саджанці та наглядати за ними.

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр., громадянська війна, походи загонів Н. Махна, а згодом і свавілля більшовицької влади – це ті викилки історії, які переважна більшість герцеговинців та чорногорців не пережили (Чоп, Лиман, 2007; Чоп, Лиман, 2017). Жахливі сцени вбивства і пограбування своїх рідних описує у своїх спогадах, зібраних Миколою Бережним, онука Мілоша Средановича Наталія Христофорівна Рибас-Среданович. На час описаних подій дівчині виповнилося 12 років.

Частина переселенців загинула, частина переселилась до Бердянська, Маріуполя та Мелітополя, а згодом розсіялися по всій території Радянського Союзу.

Висновки. Таким чином, переселившись до земель Таврійської губернії у першій половині 60-х років XIX та проживаючи тут компактно до першої чверті XX століття, герцеговинці та чорногорці залишили свій слід в історії запорізьких земель. Реконструкція історії перебування південних слов'ян на теренах сучасної України дає можливість більш глибоко вивчити нашу мившину.

Список використаних джерел і літератури:

Антошак, М. М., Бережний, М. О. & Калайда, Г. І. (2002). Великий герцеговинський воевода на Запорізькій землі. *Запорозька старовина*. Запоріжжя: Вид. ВАТ «Мотор січ», 249–262.

Бережний, М. О. (1995). А там степ та могила. Колгоспна нива. *Запоріжжя*, 253 (12 вересня), 4.

Бойко, Я. В. (1993). *Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг.* Черкассы: Сіяч, 256 с.

Грачев, В. П. (2003). *Сербы и черногорцы в борьбе за национальную независимость и Россия (1805-1807 гг.)*. Москва: Изд. «Конти», 280 с.

Гриженко, Л. В. (2011). Заселення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. як основний фактор посилення урбаністичних процесів у регіоні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*, 19, 52–59.

Державний архів Запорізької області.

Дружинина, Е. И. (1959). *Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.* Москва: Изд. АН СССР, 282 с.

История Югославии. (1963). (в 2 т., Т.1). Москва: Изд. АН СССР, 736 с.

Кальченко, С. В. (2013). Історичний досвід освоєння Таврійських земель. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнічного університету: економічні науки*, 2 (1). Мелітополь, 140–146.

Лаврів, П. І. (1996). *Історія Південно-Східної України*. Київ: Українська видавнича спілка, 208 с.

Лаврів, П. І. (1994). *Колонізація українських і суміжних степів: історичний нарис*. Київ: Просвіта, 56 с.

Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года. (1905). (Т.І), Санкт-Петербург, 268 с.

Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года. (1905). (Т.ІІ), Санкт-Петербург, 417 с.

Отчёт Бердянской уездной земской Управы о народном образовании за 1897-98 учебный год. (1898). Бердянск, 40 с.

Павлюченко, О. В. (2009). *Серби та чорногорці в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): біографічний словник*. Київ: Софія, 178 с.

Памятная книга Таврической губернии. (1887). Симферополь, 581 с.

Памятная книга Таврической губернии. (1914). Симферополь, 243 с.

Пенькова, Н. С. (2012). Переселенська політика царату: заселення території Південно-Східної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*, (34). Луганськ, 185–193.

Распопович, Р. (2012). Владика Василій ІІІ Петрович і проект переселення чорногорців до Російської імперії у другій половині ХVІІІ. *Український історичний журнал*, 1, 67–78.

Ровинский, П. А. (1889). *Петръ II (Раде) Петровичъ Негошъ владыка Черногорскій (1830-1851гг.)*. Санкт-Петербург, 210 с.

Ровинский, П. А. (1888). *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* (Т.І). Санкт-Петербург, 684 с.

Ровинский, П. А. (1897). *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* (Т.ІІ, Ч.І). Санкт-Петербург, 594 с.

Ровинский, П. А. (1901). *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* (Т.ІІ, Ч.ІІ). Санкт-Петербург, 568 с.

Ровинский, П. А. (1909). *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* (Т.ІІ, Ч.ІV). Санкт-Петербург, 256 с.

Ровинский, П. А. (1915). *Черногорія въ прошломъ и настоящемъ. Государственная жизнь (1851 – 1907 г.)* (Т.ІІІ). Санкт-Петербург, 384 с.

Сборник постановлений Бердянського Уездного Земского Собрания с 1866 г. по 1908 г. (1910). (Т.ІІ). Москва, 980 с.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии. (Т. V. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянського уезда). (1887). Симферополь: Издание Таврического Губернского земства. Типография Таврического земства, 236 с.

Сборник по основной статистике. Подворная перепись. Бердянський уъзд. (1909). Симферополь: Издание Таврического Губернского земства. Типография Таврического земства, 256 с.

Таврическая Епархия. (1887). Псковъ: Типография Губернского правления, 520 с.

Турченко, Ф. Г., Турченко, Г. Ф. (2003). *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.)*. Київ: Генеза, 304 с.

Халатах, О. В. (2009). Основні напрямки міграційних рухів у Катеринославській губернії на зламі ХІХ–ХХ ст. *Нові сторінки історії Донбасу*: зб. ст., (17–18). Донецьк, 112–115.

Чоп, В. & Лиман, І. (2017). *Місцями пам'яті повстанських перемог у Запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна*. Запоріжжя, 99 с.

Чоп, В. М. & Лиман, І. І. (2007). «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки). Запоріжжя: РА «Тандем У», 478 с.

Лука Вукалович херцеговачки велики војвода. Од Јована Накићеновића прештампано из летописа 116 у Новом Саду 1874. (1970). Сарајво: ИКП «Свјетлост», 44 с.

References:

Antoshak, M. M., Berezhnij, M. O. & Kalajda, G. I. (2002). Velikij gercegovinski vojvodina na Zaporizkij zemli [Great Herzegovinian voivode in the Zaporizhzhya land]. *Zaporozka starovina*. Zaporizhzhya: Vid. VAT «Motor sich», 249–262. [in Ukrainian].

Berezhnij, M. O. (1995). A tam step ta mogila. Kolgospna niva [And there is that steppe grave. Kolgospna field]. *Zaporizhzhya*, 253 (12 veresnya), 4. [in Ukrainian].

Bojko, Ya. V. (1993). *Zaselenie Yuzhnoj Ukrainy. 1860-1890 gg.* [Settlement of Southern Ukraine. 1860-1890]. Cherkassy: Siyach, 256 s. [in Russian].

Grachev, V. P. (2003). *Serby i chernogorcy v borbe za nacionalnuyu nezavisimost i Rossiya (1805-1807 gg.)* [Serbs and Montenegrins in the struggle for national independence and Russia (1805-1807)]. Moskva: Izd. «Konti», 280 s. [in Russian].

Grizhenko, L. V. (2011). Zaselennya Katerinoslavskoyi guberniyi naprikinci XIX – pochatku XX st. yak osnovnij faktor poslennya urbanistichnih procesiv u regioni [Settlement of the Katerynoslav province at the end 19th – early 20th centuries. as the main factor of strengthening urban processes in the region]. *Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya Istorija ta arheologiya*, 19, 52–59. [in Ukrainian].

Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti [State archive of the Zaporizhzhia region]. [in Ukrainian].

Druzhinina, E. I. (1959). *Severnoe Prichernomore v 1775-1800 gg.* [Northern Black Sea region in 1775-1800]. Moskva: Izd. AN SSSR, 282 s. [in Russian].

Istoriya Jugoslavii [History of Yugoslavia]. (1963). (Vol.1). Moskva: Izd. AN SSSR, 736 s. [in Russian].

Kalchenko, S. V. (2013). Istorichnij dosvid osvoyennya Tavrijskih zemel [Historical experience of the development of the Tavrian lands]. *Zbirnik naukovih prac Tavrijskogo derzhavnogo agrotehničnogo universitetu: ekonomični nauki*, 2 (1). Melitopol, 140–146. [in Ukrainian].

Lavriv, P. I. (1996). *Istoriya Pivdenno-Shidnoyi Ukrayini* [History of South-Eastern Ukraine]. Kyiv: Ukrayinska vidavnična spilka, 208 s. [in Ukrainian].

Lavriv, P. I. (1994). *Kolonizaciya ukrayinskih i sumizhnih stepiv: istorichnij naris* [Colonization of the Ukrainian and adjacent steppes: historical sketch]. Kyiv: Prosvita, 56 s. [in Ukrainian].

Obshij svod po Imperii rezultatov razrabotki dannyh pervoj vseobshej perepisi naseleniya, proizvedyonnoj 28 yanvarya 1897 goda [A general compilation of the results of the development of data on the empire of the first general census, carried out on January 28, 1897]. (1905). (Vol.I), Sankt-Peterburg, 268 s. [in Russian].

Obshij svod po Imperii rezultatov razrabotki dannyh pervoj vseobshej perepisi naseleniya, proizvedyonnoj 28 yanvarya 1897 goda [A general summary of the results of the development of the first general census of the population, carried out on January 28, 1897, on the empire]. (1905). (Vol.II), Sankt-Peterburg, 417 s. [in Russian].

Otchyot Berdyanskoy uездnoj zemskoj Upravy o narodnom obrazovanii za 1897-98 uchebnyj god [Report of the Berdyansk district Zemstvo Administration on public education for the 1897-98 academic year]. (1898). Berdyansk, 40 s. [in Russian].

Pavlyuchenko, O. V. (2009). *Serbi ta chornogorci v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.): biografichnij slovník* [Serbs and Montenegrins in Ukraine (XIX – beginning 20th century): a biographical dictionary]. Kyiv: Sofiya, 178 s. [in Ukrainian].

Pamyatnaya kniga Tavricheskoy gubernii [Memorable book of the Tauride province]. (1887). Simferopol, 581 s. [in Russian].

Pamyatnaya kniga Tavricheskoy gubernii [Memorable book of the Tauride province]. (1914). Simferopol, 243 s. [in Russian].

Pyenkova, N. S. (2012). Pereselenska politika caratu: zaselennya teritoriyi Pivdenno-Shidnoyi Ukrayini (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [Migration policy of the tsar: settlement territories of South-Eastern Ukraine (second half of the 19th-early 20th centuries)]. *Istorichni zapiski. Zbirnik naukovih prac Shidnoukrayinskogo nacionalnogo universitetu im. V. Dalya*, (34). Lugansk, 185–193. [in Ukrainian].

Raspopovich, R. (2012). Vladika Vasilij III Petrovich i proekt pereselennya chornogorciv do Rosijskoyi imperiyi u drugij polovini XVIII [Vladyka Vasilij III Petrovych and the resettlement project Montenegrins to the Russian Empire in the second half of the 18th century]. *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, 1, 67–78. [in Ukrainian].

Rovinskij, P. A. (1889). *Petr II (Rade) Petrovich Negosh vladyka Chernogorskij (1830-1851gg.)* [Peter II (Rade) Petrovich Negosh Bishop Montenegroin (1830-1851)]. Sankt-Peterburg, 210 s. [in Russian].

Rovinskij, P. A. (1888). *Chernogoriya v eya proshdom i nastoyashem* [Montenegro in its past and present]. (Vol.I). Sankt-Peterburg, 684 s. [in Russian].

Rovinskij, P. A. (1897). *Chernogoriya v eya proshlom i nastoyashem* [Montenegro in its past and present]. (Vol.II, Ch.I). Sankt-Peterburg, 594 s. [in Russian].

Rovinskij, P. A. (1901). *Chernogoriya v eya proshlom i nastoyashem* [Montenegro in its past and present]. (T.II, Ch.II). Sankt-Peterburg, 568 s. [in Russian].

Rovinskij, P. A. (1909). *Chernogoriya v eya proshlom i nastoyashem* [Montenegro in its past and present]. (Vol.II, Ch.IV). Sankt-Peterburg, 256 s. [in Russian].

Rovinskij, P. A. (1915). *Chernogoriya v proshlom i nastoyashem. Gosudarstvennaya zhizn (1851 – 1907 g.)* [Montenegro in its past and present]. State life (1851 – 1907). (Vol.III). Sankt-Peterburg, 384 s. [in Russian].

Sbornik postanovlenij Berdyanskogo Uezdnoho Zemskogo Sobraniya s 1866 g. po 1908 g. [Collection of resolutions of the Berdyansk Uyezd Zemsky Assembly from 1866 to 1908]. (1910). (Vol.II). Moskva, 980 s. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedenij po Tavricheskoj gubernii. (T.V. Statisticheskie tablicy o hozjajstvennom polozenii selenij Berdyanskogo uezda) [Collection of statistical information on the Taurida province. Vol.V. Statistical tables on the economic situation of the villages of the Berdyansk district]. (1887). Simferopol: Izdanie Tavricheskogo Gubernskogo zemstva. Tipografiya Tavricheskogo zemstva, 236 s. [in Russian].

Sbornik po osnovnoj statistike. Podvornaya perepis. Berdyanskij uzd [Collection of basic statistics. Household census. Berdyansk district]. (1909). Simferopol: Izdanie Tavricheskogo Gubernskogo zemstva. Tipografiya Tavricheskogo zemstva, 256 s. [in Russian].

Tavricheskaya Eparhiya [Tauride Diocese]. (1887). Pskov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 520 s. [in Russian].

Turchenko, F. H., Turchenko, H. F. (2003). *Pivdenna Ukrayina: modernizaciya, svitova vijna, revolyuciya (kinec XIX st. – 1921 r.)* [Southern Ukraine: modernization, world war, revolution (end of the 19th century – 1921)]. Kyiv: Heneza, 304 s. [in Ukrainian].

Halatah, O. V. (2009). Osnovni napryamki migracijnih ruhiv u Katerinoslavskij guberniji na zlami XIX–XX st. [The main directions of migration movements in Katerynoslav province at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Novi storinki istoriyi Donbasu*: zb. st., (17–18). Doneck, 112–115. [in Ukrainian].

Chop, V. & Lyman, I. (2017). *Miscyami pam'yati povstanskih peremog u Zaporozkomu krayi: Azovska operaciya Nestora Mahna* [Places of memory of insurgent victories in Zaporozhye Krai: Nestor Makhn's Azov operation]. Zaporizhzhya, 99 s. [in Ukrainian].

Chop, V. M. & Lyman, I. I. (2007). «Volnyj Berdyansk»: misto v period anarhistkogo socialnogo eksperimentu (1918-1921 roki) [“Volny Berdyansk”: a city in the period of the anarchist social experiment (1918-1921)]. Zaporizhzhya: RA «Tandem U», 478 s. [in Ukrainian].

Luka Vukalovich hercegovachki veliki vojvoda. Od Jovana Nakihenoviha preshtampano iz letopisa 116 u Novom Sadu 1874. (1970) [Luka Vukalovich, Grand Duke of Herzegovina. By Jovana Nakihenoviha, reprinted from yearbook 116 in Novi Sad in 1874]. Sarajvo: IKP «Svjetlost», 44 s. [in the Montenegrin language].

Отримано: 11.02.2023

ДІДЕНКО Катерина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, індекс 20300, Україна (k.didenko@udpu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8406-173X>

DIDENKO Kateryna – Candidate of Historical Sciences, senior lecturer of the department of world history and teaching methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova Street, Uman, index 20300, Ukraine (k.didenko@udpu.edu.ua).

Бібліографічний опис статті: Діденко, К. (2023). Створення та перші роки діяльності будинків вчених у РРФСР у 20-х рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 104–117.

СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ БУДИНКІВ ВЧЕНИХ У РРФСР У 20-х рр. XX ст.

Анотація. Мета статті – на основі опрацьованої літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити процес створення та перші роки діяльності Будинків вчених у РРФСР в 20-ті р. XX століття. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів історизму, наукової об'єктивності, системності та комплексності. Застосовано методи проблемно-хронологічний, описовий, систематизації, евристично-пошуковий. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше системно проаналізовано процес створення Будинків вчених у РРФСР та труднощі, пов'язані з їх утворенням та діяльністю. **Висновки.** Діяльність Будинків вчених 1920-х років була насиченою і цікавою. Організатори цих закладів розробляли ряд заходів, покликаних сприяти організації та діяльності наукових товариств, асоціацій, закликали науковців активно включатися у громадську-політичну діяльність шляхом організації наукових доповідей, лекцій, дискусійних клубів з актуальних наукових і суспільних питань та тем. Будинки вчених стали місцем, де можна було щодня спілкуватись, працювати, проводити наукові збори, лекції, доповіді. Крім того, відповідно до гострих потреб моменту, при них були організовані їдальні та буфети, амбулаторії, різні майстерні, бібліотеки та читальні зали, гуртожитки. Значна увага приділялася організації культурного відпочинку науковців та членів їх родин. У Будинках вчених часто влаштовувалися концерти, музичні, літературно-художні та сімейні вечори, науково-популярні лекції, організовувалися зустрічі з відомими діячами науки та культури, спортивні змагання, кіносеанси, діяли секції за інтересами тощо.

Ключові слова: ЦЕКУБУ, ПетроКУБУ, Будинки вчених, Правління Будинку вчених, наукові співробітники, Секція наукових працівників, наукова інтелігенція.

THE CREATION AND THE FIRST YEARS OF ACTIVITY OF THE HOUSES OF SCIENTISTS IN THE SOVIET UNION IN THE 1920s

Abstract. *The purpose of the article is to investigate the process of the creation and the first years of activity of the Houses of Scientists in the RSFSR in the 20s of the XX century based on the studied literature, periodicals, and archival sources. The research methodology involves the use of the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and comprehensiveness. The problem-chronological, descriptive, systematization, and heuristic-search methods are applied. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the process of creating the houses of scientists in the RSFSR and the difficulties associated with their formation and activities have been systematically analyzed. Conclusions. The activities of the Houses of Scientists in the 1920s were rich and interesting. The organizers of these institutions developed a number of events designed to promote the organization and activities of scientific societies and associations, calling on scientists to actively participate in public and political activities by organizing scientific reports, lectures, and discussion clubs on current scientific and social issues and topics. The houses of scientists became a place where it was possible to communicate, work, hold scientific meetings, lectures, and reports daily. In addition, per the urgent needs of the moment, dining halls and buffets, dispensaries, various workshops, libraries, reading rooms, and dormitories were organized with them. Considerable attention was paid to the organization of cultural recreation of scientists and members of their families. Concerts, musical, literary, artistic, and family evenings, popular science lectures, meetings with famous figures of science and culture, sports competitions, film screenings, interest sections, etc., were often organized in the Houses of Scientists.*

Key words: TSEKUBU (CECILS), PETROKUBU, House of Scientists, Board of the House of Scientists, scientific workers, Section of scientific workers, scientific intelligentsia.

Постановка проблеми. Революція 1917-1921 рр. у Російській імперії призвела до зруйнування старих суспільних зв'язків та приходу до влади більшовиків, які намагалися побудувати нове суспільство. Особливе місце у цьому відіграє наукова інтелігенція, яка інтелектуально та ідеологічно прокладає шлях до оновлення суспільства, зберігає культурно-історичну спадковість поколінь, орієнтуючись при цьому на вітчизняний та світовий досвід. Це добре розуміли керівники більшовицького режиму й тому намагалися використати наукову інтелігенцію у своїх цілях. Турботу про науковців радянська влада зробила частиною своєї соціальної політики в період трансформацій у 1920-х – 1930-х рр. та здійснювала спроби покращити становище цієї верстви суспільства, яка в даний період перебувала у досить складному соціальному та матеріальному становищі.

Аналіз джерел та останні дослідження. Одним з напрямків роботи наукової інтелігенції у 1920-1930-х рр. було створення Будинків вчених, які зайняли особливе місце у культурному та науковому житті СРСР, на сьогоднішній день історія яких поки що не знайшла висвітлення в науковій літературі. Серед усіх наукових досліджень зустрічаються лише декілька наукових праць, присвячених даній тематиці, зокрема, дослідження В. Петрицького, А. Ноздрачева висвітлює процес створення першого Будинку вчених в Радянському Союзі (Петрицький, Ноздрачев, 1995). Правові документи про

заснування Будинку вчених в Петрограді та діяльність ПетроКУБУ зібрані у праці «Петроградський Будинок вчених 1920-1921 рр. Історія в документах». О. Колоков, В. Лизунов, А. Соловйов, О. Кутміна, Г. Пономарьова, Л. Філіппов проаналізували діяльність Омського Будинку вчених в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Колоков, Лизунов, Соловьев, Кутмина, Пономарева, Филиппова, 2008). У добробку В. Шкаровського відображено роботу співробітників, творчих колективів Будинку вчених, успіхи і складнощі, які члени Будинку вчених подолали за час існування Будинку вчених, зібрано фотографії видатних людей які відвідували і читали там лекції.

Джерельну базу дослідження становлять стенограми, календарі та звіти про діяльність Будинків вчених, тогочасні газетні публікації та мемуари. Зазначені документи та матеріали зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ).

Також коротку інформаційну довідку про Будинки вчених у конкретних містах можна знайти на офіційних сайтах в Інтернет мережі, де вказується дата створення і місце розташування установи. Тому існування та діяльність Будинків вчених потребує дослідження та висвітлення в науковій та науково-популярній літературі.

Вивчення історії діяльності Будинків вчених у Радянському Союзі дозволить визначити особливості становлення та розвитку науково-освітнього комплексу науковців у 20-х р. ХХ ст.

Мета статті – на основі опрацьованої літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити процес створення та перші роки діяльності Будинків вчених в Радянському Союзі в 20-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Створення та діяльність Будинків вчених визначалися особливостями тогочасного радянського суспільства. Однією з характерних рис ранньорадянської дійсності, як у центрі, так і на периферії, був пріоритет громадського над приватним, колективного над індивідуальним. Ця тенденція наклала відбиток і на взаємини в колі вчених на різних рівнях – від регіонального до загальносоюзного.

У першій половині ХХ ст. у багатьох містах Радянського Союзу з'являється новий вид кооперації людей певних галузей, переважно творчої діяльності. Серед них: Будинки письменників, Будинки актора, де люди могли займатися в гуртках, клубах та різних творчих об'єднаннях, спілкуватися та вирішувати нагальні матеріальні питання. Наукові співробітники також створили подібне творче об'єднання, яке отримало назву «Будинок вчених».

Перший в РСФРР Будинок вчених за сприяння ЦЕКУБУ (Центральна комісія з покращення побуту вчених) був відкритий в Петрограді. Офіційне відкриття клубу наукової інтелігенції відбулося 31 січня 1920 р. за адресою: вулиця Палацева набережна, 26. На його урочистому відкритті виступили Максим Горький, Сергій Ольденбург та Олександр Ферсман (Краткий обзор организации ПЕТРОКУБУ, 1923, с. 8).

Будинки вчених у 20-30-х роках ХХ століття посіли особливе місце в науковому та культурному житті міст та регіонів СРСР. Вони створювалися з метою об'єднання потенціалу наукової спільноти на основі тогочасної наукової думки, формування умов для розвитку міжнародного, культурного, ділового і особистого спілкування. Будинки вчених залучали науковців до освітньої, громадської, культурно-масової діяльності, сприяли поширенню та популяризації наукових і науково-технічних знань у суспільстві. На їх базі здійснювалася науково-організаційна, науково-просвітницька та культурно-масова робота. Важливим напрямом діяльності Будинків вчених було налагодження матеріальної допомоги вченим та членам їх родин, створення відповідних умов для проживання та ведення наукової діяльності, забезпечення науковців продуктами харчування тощо.

Різноманітною діяльністю Будинку вчених у Петрограді у перші роки його існування керував колегіальний орган – президія ПетроКУБУ, до якої було обрано М. Горького – голова, М. Новоруського, С. Ольденбурга, А. Пінкевича, В. Тонкова, О. Ферсмана – члени. Виник і такий інститут самоврядування, як рада старшин, яка була обрана на загальних зборах членів Будинку вчених 7 квітня 1921 р. До ради увійшли почесні старшини А. Васильєв, М. Горький, М. Новоруський, С. Ольденбург, М. Пергамент, О. Ферсман, Л. Чугаєв та старшини М. Алтухов, А. Валк-Розенфельд, О. Герасимов, М. Добриніна, М. Жданко, Р. Жуховецький, О. Макаров, К. Меліков, К. Неструх, А. Петровський, А. Рафалович, Д. Руднев, Н. Яхонтів. У межах ради старшин працювали комісії – художня, господарська, особового складу, ревізійна (Г. Петроград, 1921, с. 36–38).

Кожного вівторка з 1920 р. проходили збори, присвячені організаційним питанням, завданням професійної діяльності вчених.

Станом на листопад 1921 р. чисельність членів Петроградського Будинку вчених досягла 700 чоловік. Науковці були зацікавлені у вступі до Будинку вчених. Оскільки ті вчені, які були його членами, отримували продовольчу та іншу допомогу (паливо, взуття, одяг, дрова). А це в умовах важкої соціально-економічної ситуації післяреволюційної та післявоєнного періоду було для науковців питанням виживання (Организация науки в первые годы советской власти, 1968, с. 350-352)

Будинок вчених став осередком не лише наукового, а й культурного життя наукової інтелігенції. Створена при ньому лекторська комісія налагодила дружні зв'язки із представниками мистецьких кіл міста. Завдяки цьому в клубі вдавалося влаштовувати зустрічі з багатьма видатними людьми того часу. Зокрема, поет М. Гумільов читав есе «Душа поезії», професор консерваторії М. Барінова виступала з лекціями-концертами «Про Шопена», «Про Ліста», свої твори представляв композитор О. Глазунов, давали концерти Ф. Шаляпін та П. Андреев. Постійно проводилися і громадські диспути на різні теми, наприклад: «Лев Толстой як філософ і мораліст», «Основи етики», «Толстой і Достоевський», «Етика мистецтва», «Пушкін і Лермонтов».

З 7 лютого 1920 р. щосуботи в Будинку вчених проводилися збори, де бурхливо обговорювалися доповіді різноманітної тематики, наприклад: «Новий закон життя» Л. Берга; «Про значення фантазії у науковій творчості» Ф. Левінсон-Лессінга; «Багатства країни та багатство народу» М. Боголепова; «Про російську рівнину та її значення у житті російського народу» В. Семеніва-Тян-Шанського; «Смутні часи у новому науковому висвітленні» С. Платонова; «Харчування та розумова праця» Б. Слівцова; «Становище Німеччини після війни (за німецькими даними)» Є. Тарле та інші (Петрицький, Ноздрачев, 1995, с. 922–930).

30 вересня 1920 р. на запрошення Максима Горького Будинки вчених видав відомий англійський письменник-фантаст Герберт Уеллс. Пізніше в книзі «Росія в імлі» він зазначав, що справа допомоги діячам культури, що бідують, «найкраще поставлена в Будинку вчених у Петрограді». (Уеллс, 1964, с. 125).

Протягом 1920-1922 рр. при Будинкові вчених видавався журнал «Наука та її працівники». Всього було випущено 12 номерів журналу, а сам журнал проіснував до 1922 року, коли його було закрито у зв'язку з жорстким курсом, взятим більшовиками стосовно дореволюційної інтелігенції (Петрицький, Ноздрачев, 1995, с. 922–930).

У 1921 р. продовжувалися заслуховування та обговорення наукових доповідей. Серед тих, хто виступив – В. Вернадський («Дослідження живої речовини на земній кулі»), Л. Чугаєв («Російська наука та її перспективи»), Є. Браудо («Культурна Німеччина в 1920/21 рр.: Наука, література, мистецтво»), А. Петровський («Радіотехніка, її сучасні успіхи та майбутні перспективи»), М. Блох («Творчість у науці та техніці»).

На повну силу працювала бібліотека, яку очолював М. Яхонтів. При бібліотеці засновано Бюро читачів, яке сприяло членам Будинку вчених та постійним гостям у придбанні необхідних книг.

У 1922 р. з ліквідацією ПетроКУБУ було проведено реорганізацію Будинку вчених у Петрограді – його передали РНК Петроградського губернського відділу профспілки працівників освіти. Тоді ж було згорнуто наукове та клубне життя Будинку. Ситуація змінилася лише в 1931 р., коли Комісією зі сприяння вченим при РНК СРСР було розроблено «Положення про Будинки вчених», і тоді вже Ленінградський Дім вчених знову був переданий науковій інтелігенції міста (Петроградский Дом Ученых, 2000, с. 5–7).

Будинки вчених було організовано також у Москві за ініціати́ви Максима Горького. Для його функціонування було виділено маєток у тихому районі Москви. Офіційне відкриття Московського Будинку вчених відбулося у червні 1922 р.

Основним завданням московського Будинку вчених було всебічне сприяння об'єднанню наукової громадськості для вирішення основних проблем державного будівництва. Відповідно до поставленого завдання для членів Будинку вчених було створено всі необхідні умови для проживання, заняття науковою діяльністю та спілкування між працівниками науки як за своєю спеціальністю, так і за іншими галузями науки і техніки, мистецтва та літератури.

23 червня 1922 р. ЦЕКУБУ затвердила тимчасове положення про Московський Будинок вчених та його Правління. До членів Правління увійшли такі видатні науковці, як: М. Семашко, М. Покровський, П. Лазарев, а також представники Народного комісаріату просвіти, Московської та Петроградської комісії покращення побуту вчених.

Будинок вчених у Москві з перших днів свого існування став центром наукового життя міста.

У вирішенні перших організаційних завдань, окрім голови правління Будинку вчених Миколи Семашка, брали активну участь академіки М. Зелінський, М. Кулагін, П. Лазарев, Д. Прянїшніков, С. Чаплигін, І. Бардін, А. Григор'єв, Б. Греков, М. Кірпїчов, В. Донч, І. Мінц, В. Образцов, Є. Чудаков, член-кореспондент Х. Коштоянц, професори К. Кекчеєв, М. Вовсі, М. Кольцов, М. Дюрнбаум, Є. Шпольський та багато інших. Ідея створення Будинку вчених, що поєднує широкі кола вчених, викликала відгук працівників науки, й тому вони активно допомагали в організації Будинку вчених (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 4, арк. 56).

Одним з основних завдань Будинку вчених було зближення наукових працівників різних спеціальностей та митців шляхом проведення різних форм культурного спілкування. Для досягнення цього завдання у Будинку Вчених організували проведення наукових та політичних доповідей, концертів, літературно-мистецьких вечорів, кіно сеансів тощо.

Регулярно двічі на тиждень влаштовувалися концерти, щотижня проводилися наукові доповіді та літературно-мистецькі вечори. Один день на тиждень був присвячений окремим групам науковців та вшануванню ювілярів. На постійній основі відбувалися засідання наукових товариств протягом усіх тижнів, крім концертних. Іноді влаштовувалися також і вечори інших видів, наприклад, дитячі вечори, демонстрація фільмів (переважно влітку) тощо.

Щороку зростала кількість концертів, які проводилися у Будинку вчених. В організації музичного та вокального життя Будинку вчених найактивнішу участь брали Б. Сібор та О. Богданович. А в перших концертах брали участь В. Барсова, М. Голованов, О. Гольденвейзер, К. Дзержинська, К. Ігумнов, М. Каткульська, З. Мігай, А. Нежданова, С. Нейгауз, Б. Сібор, Л. Собінов, Г. Ерденко та інші визначні артисти та композитори того часу (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 125, арк. 34).

На літературно-мистецьких вечорах свої твори читали письменники: В. Вересаєв, С. Єсенін, В. Маяковський, О. Толстой, І. Еренбург, Л. Сейфулліна та інші. Часто виступав талановитий читець літературних творів Д. Закушняк. В організації літературних вечорів брали участь літературознавці та критики: П. Сакулін, П. Коган, М. Піксанов, А. Ефрос та інші (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 125, арк. 110–120).

Ще одним з напрямків діяльності московського Будинку вчених була організація та проведення науково-політичних доповідей. Доповіді влаштовувалися і різними товариствами – Гігієнічним суспільством, Товариством з

вивчення Уралу, Сибіру та Далекого Сходу, Товариством любителів російської словесності та різними літературними гуртками. У перші роки такі доповіді читалися часто, щонайменше 50-60 разів на рік.

Доповідачами товариств виступали М. Морозов, М. Новоруський, академіки А. Іоффе, М. Кулагін, П. Лазарев, М. Марр, С. Ольденбург, О. Ферсман; професори А. Архангельський, Є. Грімм, М. Кольцов, Є. Марциновський, Г. Россолімо, М. Семашко та інші. З доповідями виступали і вчені-іноземці – бактеріолог Етьєн Бюрне, хімік Пауль Ерліх, невропатолог Оскар Фохт (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 125, арк. 85–96).

30 жовтня 1924 р. ЦЕКУБУ затвердила новий склад Правління Будинку вчених. До нього увійшли: М. Семашко (голова), заступники – М. Кольцов та М. Кулагін (біологи), члени – О. Богданович (співак), В. Броннер (медик), В. Волгін (історик), К. Кекчеєв (фізіолог), П. Коган, П. Сакулін (літературознавці), П. Лазарев, М. Лапіров-Скобло, Т. Молодий, Є. Шпольський (фізики), директор Музею революції С. Міцкевич, Б. Сібор (музикант), О. Шмідт (математик), А. Ефрос (мистецтвознавець), Я. Хапалов (управління справами ЦЕКУБУ) (Пять лет работы, 1927, с. 28–35).

Загалом роботою Будинку вчених керувало Правління у складі 29 осіб, затверджене ЦЕКУБУ у відповідності до Центрального Бюро Секції науковців. Правління зазвичай збиралося два-чотири рази на місяць. За п'ять років діяльності Будинку вчених (з 1 січня 1922 р. по 1 січня 1926 р.) Правління провело 131 засідання (Шкаровський, 2004, с. 18–20).

Протягом 1925–1926 рр. приміщенням Будинку вчених користувалися 28 наукових товариств різних напрямів дослідження: медичне товариство (ендокринологічне, медичне товариство Московського державного Університету, науково-туберкульозний інститут, соціальної експериментальної гігієни); технічне товариство (цивільних інженерів, гірничих інженерів, радіо-інженерів, всеросійська асоціація інженерів, металургійне, електротехнічне); біологічне товариство (бактеріологічне); літературне товариство (аматорів російської словесності імені Чехова, друзів книги); краєзнавче товариство та інші.

Засідання наукових товариств набували дедалі більшого значення в житті Будинку Вчених, про що свідчить збільшення кількості їх засідань: у 1922–1923 рр. відбулося 41 засідання; у 1923–1924 рр. – 87; у 1924–1925 рр. – 116; у 1925–1926 р. – 288 засідань (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 25, арк. 57).

У порядку самодіяльності при Будинку вчених почали створюватися перші гуртки: шаховий, більярдний, тенісний, фотографічний, музичний, гурток екскурсій.

Московський Будинок вчених вирізнявся серед інших чудово організованою їдальнею з буфетом, яка функціонувала при будинку. Обіди відпускалися за доступною ціною членам Будинку вчених, особам, які мешкали у гуртожитку, та делегатам різних наукових з'їздів та конференцій. У середньому,

у перші роки тут щодня обідало 250-300 чоловік. Такі обіди в їдальні Будинку вчених допомагали знайомству та зближенню вчених.

Поступово формувалася бібліотека, читальна зала, книжковий відділ Будинку вчених. Видавалися особливі бюлетені про роботу Будинку вчених та низку популярних книг. Так було випущено: «Введення у соціальну гігієну» М. Семашка, «Чудові досягнення науки» М. Кольцова, «Час і календар» І. Полака та інші.

Щороку збільшувалася кількість науково-періодичної літератури. Так, у 1924 р. до бібліотечного фонду Будинку вчених надійшло 86 журналів, в 1925 р. – 142 журнали, а в 1926 р. – 161 журнал. Більшість журналів мали іноземне походження. Як приклад, зі 161 журналу німецькою мовою був 61 журнал, французькою мовою – 37 журналів, англійською мовою – 59 журналів і російською – 4.

Станом на 1926 р. бібліотека Будинку вчених налічувала понад 5000 примірників книг та журналів, переважно іноземними мовами. На поповнення бібліотеки книгами та журналами відпускатися щорічно 2000 руб.

Тематика журналів, що надходила була досить різноманітною: мистецтво – 13 шт., історія – 5 шт., загальні науки – 8 шт., філософія і психологія – 6 шт., природознавство – 10 шт., математика і астрономія – 12 шт., фізика – 7 шт., хімія – 7 шт., біології – 10 шт., мінералогія – 2 шт., медицина – 22 шт., бібліографія – 7 шт., праці вчених товариств та інститутів – 5 шт., географія – 2 шт., прикладні науки та інші – 45 шт. (Державний архів Російської Федерації, ф. 4737, оп. 1, спр. 65, арк. 112–125).

Важливим науково-просвітницьким центром став саратовський Будинок працівників освіти, відкритий в 1922 р. Спочатку Будинок працівників освіти не мав свого приміщення та розташовувався у житловому будинку. Пізніше його перемістили за адресою: на перехресті вул. Комсомольської та проспекту Леніна (колишні вул. Приютська та вул. Московська). Саратовські вчені, були переконані, що Будинок працівників освіти повинен стати центром культурного та суспільного життя Саратова, тому брали активну участь у його організації та роботі.

Правління Будинку вчених очолив професор Ветеринарного інституту Б. Массіно, блискучий вчений, засновник кафедри паразитології та інвазійних хвороб. Борис Григорович з ентузіазмом взявся до справи. До складу правління Будинку увійшли відомі на той час вчені – зоолог М. Ліванов та майбутній ректор Медичного інституту М. Аксянців. Правління Будинку намагалось надати його роботі широкий культурний, а не ідеологічний напрям.

Професори та викладачі, які відвідували Будинок вчених у Саратові, мали можливість взяти участь у роботі численних гуртків – діалектичного матеріалізму, іноземних мов, крою та шиття та інших (Музалевский, 2012, с. 7–8).

Саратовський Будинок вчених відзначився своєю їдальнею та, навіть, дитячим садочком. Будинок освітян у Саратові був тим місцем, де інтелігенції вдавалося використовувати і реалізовувати колишні ментальні установки

у нових реаліях суспільного життя. Просвітницька діяльність, науковий диспут як основи професійної діяльності, проводились у стінах Будинку вчених згідно з етосом науки дореволюційного вченого.

В 1921 р. професор Казанського університету, у майбутньому знаменитий хірург О. Вишневський, висловив пропозицію щодо створення Будинку вчених у Казані. Він пропонував створити такий осередок казанських науковців, який не тільки забезпечить наукове спілкування, але й сприятиме забезпеченню квартирами наукових працівників, які особливо цього потребували. Також планувалося відкрити читальний зал, організувати клуби за інтересами. Пропозицію було підтримано Секцією наукових працівників при Союзі працівників просвіти СРСР. І вже в 1924 році було виділено двохповерхове приміщення за адресою: вулиця Старо-Горщечна (нині вулиця Щапова), будинок 43. Відкриття казанського Будинку вчених запланували на 6 квітня 1924 року, спочатку його відкриття перенесли на осінь, потім – на невизначений термін. Основною причиною зриву відкриття Будинку вчених у Казані виявилися голод та безгрошів'я, характерні для всього СРСР 1920-х років. У звітах секції науковців прямо вказували на важке становище в регіоні, про загрозу голоду та важке матеріальне становище. І лише в 1925 р. внаслідок наполегливої роботи наукових робітників міста Казань Будинок вчених вдалося відкрити. Офіційною датою відкриття Будинку вчених вважається 29 листопада 1925 року, за адресою: вул. Комлева, 22. У новому приміщенні, яке було виділено спеціально під Будинок вчених розташовувалося 4 кімнати, читальня на 20 осіб, зал на 150 осіб, більярдна та буфет (Сборник важнейших приказов, 1945, с. 52).

Казанський Будинок вчених проводив активну культурно-просвітницьку, освітню, наукову діяльність. У Будинку вчених регулярно проводилися концерти за участю самодіяльного оркестру. Очолював оркестр професор О. Кавунів. Відомий математик М. Чеботарьов «... брав активну участь і охоче виступав на вечорах як піаніст», – згадували згодом про нього студенти.

Щотижня для дітей вчених організовували дитячі ігри, проводили сімейні вечори, проходили засідання різних вчених товариств, було організовано школу танців. В одній із кімнат Будинку вчених був встановлений більярд, який не тільки займав вчених у вільний час, але й приносив дохід: на 1927 він склав 860 руб., гроші для Будинку вчених чималі.

У будинку було організовано дитячий садок для дітей вчених – членів секції науковців, спочатку міг приймати трохи більше 20 дітей, однак поступово його можливості було розширено. При Будинку вчених функціонувала їдальня на 500 осіб.

Також було організовано бібліотеку, яка постійно поповнювалася науковою та художньою літературою, періодичними виданнями. Бібліотека на початку 1930-х років налічувала близько 300 томів різних видань, її відвідувачами були 295 науковців.

Активну участь у роботі Казанському Будинку вчених брали багато професорів та викладачів. Велику популярність на той час мали лекції з іс-

торії, які читав «червоний» професор історик Михайло Ксаверійович Корбут. У 1920-ті роки він раз на тиждень читав лекції з історії Казанського університету, зокрема на такі теми: «Казанський університет 1850-1860-х рр.», «Казанський університет 1880-х рр.», «Казанський університет 1905 р.».

У Будинку вчених проводилися збори, де активно обговорювалися доповіді різноманітної тематики, організовувалося проведення лекцій на різні теми, наприклад: «Західною Європою», «Берлін, Париж, Лондон», намічено диспут «Який нам потрібен шлюб?» (Сальникова, 2002, с. 149–165).

Влітку 1935 року за клопотанням ректора Казанського університету Г. Камая Будинку вчених було передано будівлю за адресою вулиця Бутлерова, а в листопаді цього ж року відбулося об'єднання Будинку вчених з Будинком інженерів в один заклад – Будинок працівників науки і техніки «Дорніт». Заклад культури, що виник, продовжував вести активну діяльність, започатковану Будинком вчених: проводилися музично-літературні вечори, конкурси художньої самодіяльності за участю викладачів і студентів казанських закладів вищої освіти, з концертами виступали О. Арузов (скрипка), В. Сементовський (рояль), В. Євлампієв (скрипка). При «Дорніті» були створені драмколектив, симфонічний оркестр під керівництвом О. Литвинова. До відкриття міського оперного театру тут йшли репетиції його перших вистав: «Качкин», «Башмагім», «Шурале».

У 1926 р. у місті Томськ організовано тимчасову комісію з організації клубу вчених при окрбюро РНК. До її складу увійшли голова окрбюро РНК В. Шумілов, члени бюро І. Соколов, В. Серебров, В. Макаров, В. Колосунін (викладач Сибірського технологічного інституту) та директор Центральної (Наукової) бібліотеки Томського державного університету В. Наумова-Широких. 7 березня 1926 р. газета «Червоний прапор» повідомила про відкриття секцією науковців клубу вчених. Цього ж року 13 березня відбувся його перший захід – вечір для вчених та їхніх сімей (Г. Тюмень, 1929).

Було обрано правління клубу у складі 14 осіб: В. Шумілов, В. Ревердатто, І. Соколов, В. Колосунін, А. Халецька, В. Наумова-Широких, Л. Омороков, А. Лаврський, В. Кузнецов, М. Бакай, О. Опокін, М. Попов, С. Цветков та М. Слобідської. Для виконання поточної роботи правлінням клубу було обрано президію у складі 5 осіб (Колоколов, 2008, с. 25).

Довгий час залишалося невирішеним питання щодо надання власної будівлі у користування клубу. Оскільки у момент організації клубу поряд з університетським корпусом Томського державного університету (ТДУ) був відсутній придатний будинок, то культкомісією окрбюро РНК було прийнято рішення «організувати клуб у будівлі бібліотеки університету». За договором, укладеним із ТДУ на 3 роки, у розпорядження секції передавалися дві кімнати у будівлі Центральної бібліотеки ТДУ. На ремонт та обладнання для приміщень клубу Радою Народних Комісарів було виділено близько 1600 руб. При клубі діяли буфет і буфетна комісія, читальний зал з достатньою кількістю газет і журналів (радянських та зарубіжних), а також з пере-

сувним фондом усіх видань, що виходили російською мовою та одержувалися Центральною бібліотекою Томського державного університету.

Початок діяльності клубу вчених у Томську, чий статут «був невеликою видозміною статуту клубу Московського Будинку вчених», був пов'язаний в основному з його культурно-розважальною діяльністю та, перш за все, організацією сімейних вечорів для науковців міста. При клубі діяли різноманітні гуртки. Наприклад, гурток з влаштування вечорів сатири та гумору, який отримав жартівливу назву «Кенгуру» і працював приблизно з осені 1926 р. Його неформальним «директором» вважався професор-фізик В. Ковалів (Колоколов, 2008, с. 32).

У програму вечорів входили театралізовані вистави, які в сатиричній, шаржованій формі обіграють ті чи інші події, заходи з життя вузів міста, а також окремих учених.

Вже у перший рік існування (з березня по вересень 1926 р.) клубом вчених було проведено 6 концертів та сімейних вечорів, організовано вечори для делегатів 2-го Всесибірського з'їзду лікарів. У звітній документації РНК при Союзі працівників просвіти кінця 1926 р. зазначається, що відвідуваність клубу достатня (Колоколов, 2008, с. 42).

Члени сімей науковців залучалися до організації заходів. З-поміж них був створений балет «Кенгуру». Музичний супровід вечорів забезпечував хор під керівництвом професора Л. Оморокова. Завершалися вечори зазвичай співом гімну «Кенгуру» (теж жартівливого), написаного професором ТДУ Н. Поповим.

Правління клубу з просвітницькою метою організовувало для всіх бажаючих безкоштовне відвідування музеїв Томського державного університету (етнологічного-археологічного, зоологічного, анатомічного, палеонтологічного, патологоанатомічного), що завжди супроводжувалися лекціями-бесідами (Г. Тюмень, 1929, Красное знамя, 1 мая).

Варто відзначити і широкий тематичний спектр лекцій та доповідей, які організовувалися під час вечорів: від науково-популярних (лекції про еволюцію клітини професора М'ясоїдова, про гіпноз професора К. Завадовського тощо) до лекцій, присвячених питанням мистецтва («Гармонічний аналіз маршу з «Трьох апельсинів» С. Прокоф'єва» професора Н. Костюкової, «Імпресіонізм у живописі» В. Мізерова, «Деякі здивування в галузі музичної педагогіки» професора Н. Александрової, «Принципи влаштування терменвоксу: музичний радіоінструмент» професора І. Соколова і т.д.).

Лекції для профспілкових та робітничих організацій присвячувалися господарським та виробничим, загальнонауковим питанням (наприклад, походження та еволюція людини, Велика французька революція, філософія Канта, діалектичний матеріалізм), а також актуальним антирелігійним та політичним темам (антирелігійна робота науковців, капіталізм та світова революція).

У клубі вчених виступали й приїжджі. Так, 9 травня 1928 р. відбулася доповідь на тему «Сучасний Афганістан» члена московської РНК, професо-

ра, К. Соколов-Страхова (Г. Тюмень, 1928). Доповідач поділився зі слухачами особистими враженнями. Він протягом 1926-1927 рр. був військовим аташе при повноважному представництві СРСР в Афганістані.

У розпорядженні клубу була літня садиба, де під час відпусток для вечних та їхніх сімей влаштовувалися спортивні ігри (теніс, стрільба, волейбол).

Висновки. Таким чином, діяльність Будинків вчених 1920-х років була насиченою і цікавою. Організатори цих закладів розробляли ряд заходів, покликаних сприяти організації та діяльності наукових товариств, асоціацій, закликали науковців активно включатися у громадську-політичну діяльність шляхом організації наукових доповідей, лекцій, дискусійних клубів з актуальних наукових і суспільних питань та тем.

Будинки вчених стали місцем, де можна було щодня спілкуватись, працювати, проводити наукові збори, лекції, доповіді. Крім того, відповідно до гострих потреб моменту, при них були організовані їдальні та буфети, амбулаторії, різні майстерні, бібліотеки та читальні зали, гуртожитки.

Значна увага приділялася організації культурного відпочинку науковців та членів їх родин. У Будинках вчених часто влаштовувалися концерти, музичні, літературно-художні та сімейні вечори, науково-популярні лекції, організовувалися зустрічі з відомими діячами науки та культури, спортивні змагання, кіносеанси, діяли секції за інтересами тощо.

Історія заснування та діяльності Будинків вчених у 20-30- ХХ ст. являє собою досвід, перш за все, культурної та громадянської самоорганізації наукового співтовариства.

Письменник К. Паустовський якось написав: «Історія будинків буває часом цікавіша за людське життя. Будинки довговічніші за людей і бувають свідками кількох людських поколінь». Ця цитата якнайкраще підходить для опису історії створення та діяльності Будинку вчених. За своє життя вони пережили безліч важких подій, таких як переїзди, зміна керівництва і навіть назви.

Список використаних джерел і літератури:

- Г. Петроград. (1921). *Наука и ее работники*, 1, 36–38.
- Г. Тюмень. (1928). *Красное знамя*, 8 мая, 73.
- Г. Тюмень. (1929). *Красное знамя*, 11 марта, 70.
- Г. Тюмень. (1929). *Красное знамя*, 14 июля, 165.
- Г. Тюмень. (1929). *Красное знамя*, 1 мая, 121.
- Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).
- Колоков, А. А., Лизунов, В. В., Соловьев, А. А., Кутмина, О. А., Пономарева, Г. П. & Филиппова, Л. П.** (ред.). (2008). *Омский Дом Ученых: встреча через десятилетия (к 70-летию Омского дома ученых)*. Омск: Полиграфический центр КАН, 68 с.
- Краткий обзор организации ПЕТРОКУБУ за трехлетний период. 12 января 1920 г. – 12 января 1923 г.* (1923). Петроград: б.и., 15 с.
- Музалевский, Е.** (2012). *Новый ковчег эпохи. Новые времена в Саратове*, (28), 7–8. *Организация науки в первые годы советской власти (1917-1925): сб. док.* (1968). (Кн.1). Ленинград: Наука, 419 с.

Петрицкий, В. В. & Ноздрачев, А. Д. (1995). Первый в России Дом ученых. *Вестник Российской Академии Наук*, (65), 922–930.

Петроградский Дом Ученых. 1920-1921. История в документах. (2000). Санкт-Петербург: изд-во «Сударыня», 76 с.

Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦеКУБУ). 1921-1926 гг. (1927). Москва: Издание ЦеКУБУ, 56 с.

Сальникова, А. А. (2002). *Революционные потрясения: 1917-1922 р. Очерки истории Казанского университета.* Казань: Изд-во Казан. ун-та, 149–165.

Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормирования снабжения [Наркомторга СССР]. (1945). [Ленинград]: Информ.-изд. бюро отд. торговли Леноблисполкома, 152 с.

Уэллс, Г. Д. (1964). *Россия во мгле:* собр. соч. (в 15 т., Т.15). Москва: Правда, 464 с.

Шкаровский, В. С. (2004). *Мой родной Дом ученых, или через призму веков и лет.* Москва: изд-во «Техника», 96 с.

References:

G. Petrograd [City of Petrograd]. (1921). *Nauka i ee rabotniki*, 1, 36–38. [in Russian].

G. Tyumen [City of Tyumen]. (1928). *Krasnoe znamya*, 8 maya, 73. [in Russian].

G. Tyumen [City of Tyumen]. (1929). *Krasnoe znamya*, 11 marta, 70. [in Russian].

G. Tyumen [City of Tyumen]. (1929). *Krasnoe znamya*, 14 iyulya, 165. [in Russian].

G. Tyumen [City of Tyumen]. (1929). *Krasnoe znamya*, 1 maya, 121. [in Russian].

Derzhavnyy arkhiv Rossiys'koyi Federatsiyi [The State Archive of the Russian Federation]. [in Russian].

Kolokov, A.A., Lizunov, V.V., Solovov, A.A., Kutmina, O.A., Ponomareva, G.P. & Filippova, L.P. (Ed.). (2008). *Omskiy Dom Uchenykh: vstrecha cherez desyatiletiya (k 70-letiyu Omskogo doma uchenykh)* [The Omsk House of Scientists: a meeting through decades (to the 70th anniversary of the Omsk House of Scientists)]. Omsk: Poligraficheskiy tsentr KAN, 68 s. [in Russian].

Kratkiy obzor organizatsii PYeTROKUBU za trekhletniy period. 12 yanvarya 1920 g. – 12 yanvarya 1923 g. [A brief overview of the PETROKUBU organization over a three-year period. January 12, 1920 – January 12, 1923]. (1923). Petrograd: b.i., 15 s. [in Russian].

Muzalevskiy, Ye. (2012). *Novyy kovcheg epokhi. Novyye vremena v Saratove* [The new ark of the era. New times in Saratov], (28), 7–8. [in Russian].

Organizatsiya nauki v pervye gody sovetskoy vlasti (1917-1925) [The organization of science in the first years of Soviet power (1917-1925)]: sb. dok. (1968). (Vol.1). Leningrad: Nauka, 419 s. [in Russian].

Petritskiy, V. V. & Nozdrachev, A. D. (1995). Pervyy v Rossii Dom uchenykh. *Vestnik Rossiyskoy Akademii Nauk* [The first Russian House of Scientists]. *Vestnik Rossiyskoy Akademii Nauk*, (65), 922–930. [in Russian].

Petrogradskiy Dom Uchenykh. 1920-1921. Istoriya v dokumentakh [Petrograd House of Scientists. 1920-1921. History in documents]. (2000). Sankt-Peterburg: izd-vo «Sudarynya», 76 s. [in Russian].

Pyat let raboty Tsentralnoy komissii po uluchsheniyu byta uchenykh pri Sovete Narodnykh Komissarov RSFSR (TseKUBU). 1921-1926 gg. [Five years of work of the Central Commission for the Improvement of Life of Scientists under the Council of People's Commissars of the RSFSR (CECILS). 1921-1926.]. (1927) Moskva: Izdanie TseKUBU, 56 s. [in Russian].

Salnikova, A. A. (2002). *Revolyutsionnye potryaseniya: 1917–1922 r. Ocherki istorii Kazanskogo universiteta* [Revolutionary upheavals: 1917–1922. Essays on the history of Kazan University]. Kazan: Izd-vo Kazan. un-ta, 149–165. [in Russian].

Sbornik vazhneyshikh prikazov i instruksiy po voprosam kartochnoy sistemy i normirovaniya snabzheniya [Narkomtorga SSSR] [The collection of the most important orders and instructions on the issues of the card system and rationing of supplies [People's Commissariat of Trade of the USSR]. (1945). [Leningrad]: Inform.-izd. byuro otd. trgovli Lenoblispolkoma, 152 s. [in Russian].

Uells, G. D. (1964). *Rossiya vo mgle* [Russia in haze]: sobr. soch. (Vol.15). Moskva: Pravda, 464 s. [in Russian].

Shkarovskiy, V.S. (2004). *Moy rodnoy Dom uchenykh, ili cherez prizmu vekov i let* [My native House of scientists, or through the prism of centuries and years]. Moskva: izd-vo «Tekhnika», 96 s. [in Russian].

Отримано: 16.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.117–133

УДК 94(438)«1923/1937»:2-67

НЕРОДА Інна – аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Шопена, 24, м. Луцьк, індекс 43000, Україна (neroda.inna.smidyn@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8990-0088>

ResearcherID AIB-7712-2022

NERODA Inna – PhD-student of the Department of History of Ukraine, Archeology, Volyn National University of Lesya Ukrainka, 24 Shopena Street, Lutsk, index 43000, Ukraine (neroda.inna.smidyn@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Нерода, І. (2023). Особливості впровадження нової унії в східних воєводствах Польщі (1923-1937 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 117–133.

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ УНІЇ В СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ ПОЛЬЩІ (1923-1937 рр.)

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей процесу впровадження «унії східного обряду» у східних воєводствах Польщі у 1923 – 1937 рр., задля релігійної асиміляції православ'я та посилення впливу Ватикану. Авторкою проаналізовано архівні документи, матеріали тогочасної періодичної преси та видань, в яких висвітлювалися проблеми щодо введення неоунії в східних воєводствах Польщі. **Методологія дослідження.** Методологічну основу статті склали принципи історизму, об'єктивності, системності, міждисциплінарного підходу. Застосовано загальнонаукові, спеціально-історичні

та міждисциплінарні методи. Кожен із них у конкретній ситуації був результативним і дозволив об'єктивно реконструювати процес впровадження східного обряду. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду з'ясовано особливості процесу впровадження нової унії. Дослідження ґрунтується на новому джерельному матеріалі, який вперше вводиться до наукового вжитку. На відміну від попередніх робіт, присвячених цій темі, у статті більш рельєфно виявлена динаміка змін у релігійній політиці як Польської держави, так і Римо-католицького костелу щодо Православної церкви. **Висновки.** У міжвоєнний період Православна церква зіткнулася із низкою проблем. Однією із них був натиск католицизму та спроба Заходу підпорядкувати православ'я. Такою була т. зв. неоунійна акція. Однією з головних причин поширення неоунійного руху у східних воєводствах Польщі став занепад авторитету православних священників, частина з яких недовго виконували свої обов'язки. Навіть тіла померлих могли довгий час лежати без пахиди. Такі священники дивилися на релігію лише як на джерело збагачення і за священницькі послуги вимагали високої оплати. Подібне ставлення до виконання своїх душпастирських обов'язків підірвало авторитет не лише священників, а й самої Православної церкви. Населення починало шукати нових шляхів задоволення своїх духовних потреб. Однак, неоунійний рух все ж таки не набув масового поширення.

Ключові слова: акція, Ватикан, ієрархія, католицизм, неоунія, православ'я, християнство, церква.

THE FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE NEW UNION IN THE EASTERN PROVIDENCES OF POLAND (1923-1937)

Abstract. *The purpose of the article is to study the peculiarities of the process of introducing the "Union of the Eastern Rite" in the eastern voivodeships of Poland in 1923-1937, the purpose of which was the religious assimilation of Orthodoxy and strengthening the influence of the Vatican. The author has analyzed archival documents, materials of the periodical press, and publications of the time, which highlight the problems related to the introduction of neo-union in the eastern voivodeships of Poland. The research methodology.* The methodological basis of the article consists of the principles of historicism, objectivity, systematicity, and interdisciplinary approach. The general scientific, special-historical, and interdisciplinary methods are applied. Each of them has come to be effective in a specific situation and made it possible to objectively reconstruct the process of introducing the Eastern Rite. **The scientific novelty of the work** lies in the fact that the author, on the basis of archival documents and periodical press materials of the studied period, has identified the peculiarities of the process of introducing the new union. The study is based on new source material, which is being introduced into scientific use for the first time. In contrast to previous works devoted to this topic, the article more clearly reveals the dynamics of changes in the religious policy of the Polish state and the Roman Catholic Church in relation to the Orthodox Church. **Conclusions.** In the interwar period, the Orthodox Church faced a number of problems. One of them was the onslaught of Catholicism and the West's attempt to subordinate Orthodoxy. Such was the so-called non-union action. One of the main reasons for the spread of the neo-Union movement in the eastern provinces of Poland was the decline in the authority of Orthodox priests, some of whom neglected their duties. Even the bodies of the dead could lie for a long time without a memorial service. Such priests viewed religion only as a source of enrichment and demanded high payment for priestly services. Such an attitude towards their pastoral duties undermined the authority not only of priests but also

of the Orthodox Church itself. As a result, the population began to look for new ways to satisfy their spiritual needs. However, the neo-union movement still needed to gain mass distribution.

Key words: *action, Vatican, hierarchy, Catholicism, Neo-Union, Orthodoxy, Christianity, church.*

Постановка проблеми. Після розколу християнства 1054 р. на Західну і Східну церкви, Ватикан не залишав надій щодо поширення своїх впливів на Схід шляхом підпорядкування православ'я. Однак, такі намагання давали невеликі і тимчасові результати. Певний успіх мала Брестська церковна унія 1596 р., внаслідок якої постала УГКЦ (Українська греко-католицька церква). Новий наступ на православ'я розпочався на початку ХХ століття. Тоді Ватикан спрямував вістря своєї асиміляційної політики на реалізацію т. зв. неоунійної акції, відомої як «унія східного обряду», «унія східнослов'янського обряду», «унія східно-візантійського обряду» або «східний обряд в католицизмі». Її суть полягала в організації нового обряду з метою навернення на католицизм православних Російської імперії, а пізніше – Другої Речі Посполитої.

Аналіз джерел та останні дослідження. Необхідність детального і всебічного наукового аналізу означеної проблеми спонукає до аналізу історіографічної та джерельної бази. Вивчення церковно-релігійних проблем у Другій Речі Посполитій було й залишається актуальною науковою проблемою. Вони стали предметом досліджень вітчизняних істориків і релігієзнавців, зокрема Н. Стоколос (Стоколос, 1999, 2004), О. Рибалка (Рибалко, 1995), Ю. Крамара (Крамар, 1998, 2015), О. Купранця (Купранець, 1974).

Окремої уваги заслуговує розлога стаття Р. Скакуна (Скакун, 2007). У ній автор вперше у вітчизняній історіографії на значній джерельній базі – матеріалах українських та польських архівів, публікацій наукової, релігійної преси, монографічної літератури прослідкував здобутки та невдачі проекту Ватикану під назвою «нова унія». Важливим, на нашу думку, є те, що автор значну увагу приділив ставленню польської влади, римо- та греко-католицької і православної церков до «неоунії». Серед інших, важливим є такий висновок автора: «З-поміж багатьох уніоністських заходів Католицької Церкви «нова унія» була чи не єдиною спробою запровадити унію низу, шляхом якщо не завжди індивідуального, то принаймні групового навернення рядових віруючих, а не згори, шляхом залучення до єдності з Римом частини вищого духовенства. Ця спроба виявилася невдалою, бо унія не мала опори в тих соціальних процесах, які відбувалися в середовищі української та білоруської людности». (Скакун, 2007, с. 246).

Значний внесок у вивчення теми зробили польські вчені. Серед них варто відмітити роботи Є. Юркевича (Jurkiewicz, 1960), Ф. Жеменюк (Rzemienuk, 1999), С. Мистковського (Mystkowski, 1938), Г. Лубенський (Łubieński, 1932). Так, предметом дослідження Є. Юркевича став перебіг неоунійної акції в Польщі. Автор детально зупиняється на творенні організаційних структур нового обряду та аналізує позицію уряду щодо неоунії на по-

чаткових етапах її розгортання. Є. Юркевич намагається показати, що негативне ставлення польського уряду до неоунійного експерименту не знаходило жодної реакції зі сторони Апостольської столиці, яка намагалася будь-що продовжувати розпочату справу. Проте у книзі не згадується про дії місцевої польської адміністрації, яка на початку 20-х років досить часто відкрито ставала на сторону неоуніатів.

Аналізуючи польську історіографію дослідників Православної церкви, не можна не згадати фундаментальних, надзвичайно цікавих праць М. Папежинської-Турек (*Papierzyńska-Turek*, 1989, 1994), С. Стемпеня (*Stępień*, 1994). Спробою детального дослідження неоунійної акції в Польщі є праця С. Стемпеня «Нова церковна унія». Автор аналізує причини творення нового обряду, методи його насадження серед православних, ставлення уряду до цього обряду. Окреме місце в праці С. Стемпеня відводить Волині. Прослідковуючи особливості неоунійного руху у Волинській єпархії, вчений доводить, що метою нової унії було намагання єпископату РКЦ (Римсько-Католицької Церкви) підпорядкувати своєму впливу якнайбільшу кількість православного українського населення Волині, Холмщини і Підляшшя. Це, в свою чергу, вело до загострення міжконфесійних відносин у східних воєводствах держави, поглиблювало польсько-українські антагонізми. Слід відзначити глибоко аналітичний характер цієї праці.

У свою чергу, неоунійна акція знайшла і підтримку у тогочасній літературі. Першим, хто стояв в обороні нового обряду, був його ініціатор і засновник на землях II Речі Посполитої – ксьондз Г. Пшеждзецький (H. Przeździecki, 1933, 1937). У своїх промовах і пастирських листах він виступав на захист неоунії Іх друкували окремими брошурами і широко розповсюджували.

Підтримку східно-візантійському обряду висловлював й відомий польський публіцист ксьондз Я. Урбан (*Urban*, 1935). Інший ксьондз Г. Казімерович (*Kazimierowicz*, 1932) намагався обґрунтувати вищість «римського духу і латинської цивілізації» та безпідставність боротьби православних з неоунією.

Гарячим захисником нової унії став українець П. Табінський (*Tabiński*, 1932), який перейшов з православ'я на східно-візантійський обряд і намагався обґрунтувати свій крок, піддаючи критиці Православну церкву та підняв національний характер нового обряду. Він підтримав позицію польського єпископату щодо впровадження східного обряду «з низів» – серед населення і парафіяльного духовенства, цілком оминаючи православну ієрархію.

Отож, церковно-релігійні проблеми дедалі більше привертають увагу українських і польських істориків. Їхні напрацювання дають можливість історично достовірно відтворити релігійну картину у міжвоєнній Польщі. Разом з тим огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на низку праць, проблеми Православної церкви в Польщі потребують ґрунтовного дослідження.

Аналіз досліджуваної проблеми базується на значній джерельній базі. Джерела з історії Православної церкви у Польщі в міжвоєнний період ха-

рактируються значною різноманітністю і багатством. Значну частину джерел становлять архівні документи і матеріали. Вони зосереджені в державних архівах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, а також Архіві нових актів у Варшаві, Архіві Православної митрополії у Варшаві й Центральному військовому архіві Польщі. Джерела, зосереджені в українських і польських архівах взаємодоповнюють одне одного і дають можливість відтворити цілісну картину церковно-релігійних проблем міжвоєнної Польщі.

Для об'єктивного дослідження особливостей нової унії авторкою досліджено комплекси тогочасної церковної та світської преси. Багатою на церковну полеміку, аналітичні статті та факти є такі видання: тижневик «Воскресное чтение», двотижневик «Церква і нарід». Значний обсяг інформації на церковно-православні теми вміщувала газета «Українська нива», яка з 1937 р. почала виходити під назвою «Волинське слово».

Отож, джерельна база дослідження різноманітна і представлена в багатьох формах. Архівні й опубліковані матеріали, періодика того часу, мемуари дають можливість об'єктивно дослідити церковно-релігійні проблеми у Польщі міжвоєнного періоду.

Мета статті – на основі ґрунтовного, об'єктивного й комплексного аналізу дослідити особливості впровадження нової унії в східних воеводствах Польщі (1923-1937 рр.).

Виклад основного матеріалу. У 1917 р. папа Бенедикт XV заснував у Римі Конгрегацію в справах Східної церкви, в компетенцію якої входили справи всіх східних обрядів. Про значення, якого надавав Ватикан новоствореній Конгрегації, свідчив факт, що її керівником став сам Папа (AAN, MWRiOP, sygn. 416, k. 325–326).

25 жовтня 1917 р. у Римі відкрито Східний інститут для наукових досліджень з питань Росії, а також – підготовки майбутніх місіонерів (Jurkiewicz, 1960, s. 103).

Перші спроби місійної діяльності в Росії не мали успіху, однак Рим не попрощався зі своїми планами. Наступник Бенедикта XV, Папа Пій XI енергійно продовжував справу об'єднання Церков. Про нього говорили як про Папу сходу, або Папу церковного об'єднання. Головними ідеями понтифікату Папи були боротьба з радянською Росією і здобуття її для католицизму. Цій меті підпорядковувалася вся політична діяльність Римської курії у міжвоєнний період (Jurkiewicz, 1960, s. 104).

Після встановлення радянської влади в Росії безпосередня місійна діяльність на цій території стала неможливою. Саме у цей час виникла ідея перенесення її на територію Польщі. У 1925 р. з ініціативи Папи Пія IX при Конгрегації для Східної церкви була створена спеціальна комісія «Pro Russia», яка отримала таку широку компетенцію, що фактично функціонувала на правах окремої Конгрегації. В ній концентрувалися всі справи, що тор-

калися Католицької церкви в Росії, опіка над російською еміграцією і керівництво місіонерською діяльністю у східних від Росії країнах. Комісія намагалася створити на східних польських землях, зокрема на Волині, свою базу. Ватикан розгорнув широку організацію місіонерської діяльності з метою поширення католицизму на території Росії. Але зазнавши невдач безпосередньо на російських землях, місіонери вирішили використати східні воєводства Речі Посполитої як своєрідний місток між католицькою Польщею і православною Росією.

На думку Ватикану, східні воєводства Речі Посполитої були досить сприятливим тереном для проведення неоунійної акції з низки причин: вважалося, що серед тутешньої української громадськості ще тривала пам'ять про Брестську унію і її брутальну ліквідацію; крах Російської імперії спричинив порушення церковних структур та занепад авторитету Православної церкви; внаслідок воєнних дій і депортацій багато православних парафій не мали священників і велика кількість церков підлягала закриттю; частина православного духовенства, при звичаєна до привілейованого становища, в нових політичних умовах занедбувала душпастирські обов'язки, а російський характер церкви зустрічав супротив зі сторони українського і білоруського населення. Це могло стати умовою для пропольських настроїв серед кресової громадськості (Stepień, 1994, s. 150).

Нову унійну акцію Ватикан уявляв собі як діалог між православ'ям та католицизмом, який, зрештою, мав призвести до об'єднання Церков. Проте розпочата акція була далекою від цих задумів. Обминаючи православну ієрархію місіонери, намагалися здобути для східного обряду парафіян та духовенство.

Для впровадження унії на східних землях Речі Посполитої було прийнято концепцію, згідно з якою, католицькі парафії східного обряду підпорядковувалися юрисдикції латинських єпископів. Окрема єпархія цього обряду могла з'явитися лише після створення мережі парафій і відповідних духовних кадрів (Stepień, 1994, s. 151).

Спочатку у ватиканських колах існувало переконання, що для проведення неоунійної акції в Польщі найбільш придатним буде греко-католицький обряд, який дасть можливість швидко залучити в лоно РКЦ українців. Папа Бенедикт XV у своєму листі до львівського митрополита УГКЦ писав про свою любов до «коханого українського народу, який покликаний відіграти важливу роль в навершенні Сходу» (Papierzynska-Turek, 1994, s. 187).

Проте такий проект не знайшов підтримки, насамперед, серед польських єпископів. УГКЦ перебувала під впливом національних політичних угруповань, вороже настроєних щодо Польської держави. На початку ХХ століття ця Церква перетворилася в українську національну твердиню, тому польський уряд і римо-католицька ієрархія не бажали поширення впливів УГКЦ за межі Галичини. Уважалося, що це покличе швидку українізацію східних земель Речі Посполитої. До того ж, консервативне православне населення могло не прий-

няти католицизму в греко-католицькій версії. Взято було до уваги і те, що антиунійна пропаганда, ведена царатом протягом багатьох десятиліть, сформувала у свідомості православних негативне ставлення до уніатів.

Отож, постало завдання створення нового обряду, нової форми католицизму, яка б знайшла визнання серед православних і була внутрішньо зв'язана з Римом, а зовнішньо відповідала місцевим звичаям і традиціям. Таким вимогам ідеально відповідав православний обряд.

Засновник нового обряду у Польщі єпископ Г. Пшеждзецький у своєму пастирському листі розповідав про ініціативу неоунії так: «Щораз частіше почали звертатися до мене православні про прийняття до Костелу. Розмовляючи зі мною, вони просили дати їм можливість молитися в своєму обряді і щоб капелан їх обряду був для них душпастирем. Я думав, що йдеться про греко-католицький обряд, але запитувачі пояснили, що йдеться про той обряд, який вони зараз мають» (Przeździecki, 1937, s. 11).

Єпископ Г. Пшеждзецький оцінив це явище як досить позитивне. Восени 1923 р. він подався до Риму з наперед розробленим планом. Він передбачав у майбутньому цілковите підпорядкування Православної церкви католицьким догматам і латинській юрисдикції. При цьому планувалося залишити непорушним православно-церковний обряд синодально-російського гатунку. Вже 21 січня 1924 р. Конгрегація в справах Східної церкви надала єпископу Г. Пшеждзецькому повноваження на творення парафій нового обряду, а для проведення місійної роботи він отримав від генерала ордену езуїтів В. Ледуховського двох езуїтів – отця Базилія (француза) і отця О. Маліновського (поляка) (Przeźdyiecki, 1937, s. 12).

Отож, від самого початку творення в Польщі нового обряду крім духовенства, свою неоунійну діяльність розпочали католицькі ордени. Свої місійні осередки створили маріани, паллотини, редемптористи, а передусім, езуїти. 1925 року повноваження на творення нового обряду поширено на Віленську архієпархію, а також на Луцьку, Поліську і Люблінську єпархії (Przeździecki, 1937, s. 12).

Ідея залишення православної форми неоунійного обряду була підтримана на першій спільній конференції єпископів кресових єпархій. У прийняттю з цього приводу рішенні говорилося: «[...] належить зробити усе, щоб зближення іновірців до Костелу можна було владнати, не відбираючи у них водночас звичаїв, до котрих прив'язалися і котрі згідні з католицькою вірою. [...] належить залишити їм обряд, котрий входить в рамки всіх обрядів Католицького костелу» (Jurkiewicz, 1960, s. 109).

Отож, новий обряд практично не відрізнявся від обряду Православної церкви, лише під час літургії задувалося ім'я Папи. Духовенство східно-візантійського обряду в усьому наслідувало православне духовенство. Католицькі ксьондзи того обряду носили бороди, ризи, православні сутани з широкими рукавами і хрест на грудях. Вигляд церкви і церковних приладь точно відповідав православним (Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 5, спр. 7, арк. 3).

План реалізації неоунійної акції було розроблено 8–9 вересня 1925 р. на з'їзді єпископів у Варшаві. Тоді ухвалили постанову, в якій вказувалося: «[...] клопотати про навернення православних до Католицької церкви нікому не нав'язуючи релігійного обряду» (Stępień, 1994, s. 154). Але перехід на нове визнання не був таким мирним і безболісним, як його уявляли ініціатори. В цій ситуації православне і католицьке духовенство зайняло протилежні, навіть ворожі позиції. Єпископат РКЦ хотів відібрати у православних церкви і передати їх католикам. У свою чергу православне духовенство намагалося боронити все те, що йому належало. Така ситуація не віщувала нічого хорошого. Вона загострювала стосунки не лише в середовищі церковнослужителів, а й серед парафіян, розпалювала релігійну ворожнечу. Католики, маючи легальні засоби впливу – пресу, гроші, освічене духовенство, досить часто відкрито переманювали православних на новий обряд, створювали такі умови, за яких православне населення було змушене перейти в неоунію.

Спочатку польський уряд не зайняв чіткої позиції щодо неоунії. Швидше всього, він сам був дезорієнтований появою такого обряду. З одного боку, держава намагалася показати себе захисником Православної церкви, для якої так активно виборювала автокефалію, і не могла допустити релігійної ворожнечі. З іншого – дії Ватикану були згідними з далекосяжними державними цілями – окатоличити православне населення. Польський уряд опинився між Римо-Католицькою та Православною церквами.

Важко було оцінити роль неоунії в тогочасних політичних умовах. Та згодом творення нового обряду в католицизмі викликало насторогу серед урядовців. Уже у 1923 р. міністр закордонних справ у своєму листі до міністра віросповідань характеризував проєкт єпископа Г. Пшеждзецького як небажаний в інтересах держави і як такий, що лише зменшить внутрішню цінність РКЦ. Висловив побоювання, що згодом новий обряд буде використаний українським рухом у своїх цілях (AAN, MWRiOP, sygn. 416, k. 62).

Однак не можна твердити, що державна влада одразу негативно поставилася до неоунійної акції. Вона намагалася дотримуватися нейтралітету. Навіть 1927 р., коли неоунійний рух на Волині розгорнувся досить широко, воєвода В. Мех в інструкції повітовим старостам наказував: «Адміністративні органи не можуть подавати навіть вигляду сприяння, а тим більше підтримки того, чи іншого віросповідання, не можуть допустити уявлення, що поборюють православ'я на користь унії, ані те, що підтримують Православну церкву проти Католицької» (AAN, MWRiOP, sygn. 1077, k. 3). Адміністрація отримала завдання не допускати насильницького захоплення церков і не застосовувати силові методи для повернення їх попереднім власникам. Оскаржена сторона мала право звертатися до суду або в прокуратуру (AAN, MWRiOP, sygn. 1077, k. 4).

Поляки-католики вважали будь-яку форму католицизму кращою від православ'я. Тому місцева адміністрація досить часто ігнорувала такі розпорядження, виразно підтримувала неоуніатів. Позиція влади щодо неоу-

нійної акції докорінно не змінилося навіть з приходом на посаду волинського воєводи Г. Юзевського, який негативно ставився до цього руху. На думку Г. Юзевського, унія була серйозною небезпекою для польсько-українського зближення. «Унія, – зазначав воєвода, – перетворюється на деструктивний і небажаний політичний чинник на терені Волині, який великою мірою підриває діяльність адміністративної влади на шляху консолідації взаємин» (AAN, MWRiOP, sygn. 1037, k. 4).

На початках розгортання неоунійної акції польська адміністрація займала позицію пасивного спостерігача, або підтримувала сторону новуніатів. Саме дії місцевої польської адміністрації стали причиною появи терміну «урядова унія».

Першим періодом розгортання неоунійної акції на Волині можна вважати 1925 – 1931 рр. Він характерний своїм російським забарвленням. Східний обряд зберігав церковнослов'янську мову богослужінь, а проповіді виголошувалися російською. Комісія «Pro Russia» була зацікавлена у збереженні російської відправи літургій, усвідомлюючи значення російської мови, як засобу денаціоналізації українців. Ватикан рахував, що використання російської мови має свої переваги. Це наявність багатой релігійної літератури російською мовою. Підтримкою і опорою неоунії стала частина російського православного духовенства, що, з огляду на процеси українізації в Православній церкві, втрачало свої впливи і виявляло схильність до неоунійного руху.

У грудні 1925 р. на луцького католицького єпископа було висвячено Адольфа Петра Шельонжека, який в перші роки свого єпископства з ентузіазмом поставився до нової унії і розпочав її планову розбудову. В 20-х роках єпископ А. Шельонжек докладав старань до творення на Волині місійного осередку греко-католицького ордена редемптористів з метою неоунійної діяльності. В 1926 р. редемптористи розпочали душпастирську працю в Костополі та в Ковелі. 1927 року в Ковелі вони збудували церкву Святого Юра і заклали монастир. Організатором волинського осередку редемптористів став відомий священник М. Чарнецький, згодом висвячений на першого єпископа візантійсько-слов'янського обряду (Stepień, 1994, s. 165).

У реалізації неоунійних планів місіонерів спіткала низка труднощів. По-перше, вони зустріли опір населення, яке було міцно прив'язане до своєї православної віри та її традицій. По-друге, вони не були добре підготовлені до місійної роботи – не знали східної літургії, православних церковних обрядів. Отож, однією з найістотніших проблем нового обряду була підготовка відповідних кадрів духовенства.

Священників східно-візантійського обряду готували єзуїтські колегіуми в Пінську, Любліні, Кракові, в семінаріях при Люблінському католицькому університеті і в Папському східному інституті в Римі. Справа підготовки неоунійного духовенства була добре налагоджена на Волині. 1927 р. було організовано курси східного обряду в Луцьку. Роком пізніше було відкрито в Дубно духовну семінарію для підготовки капеланів східно-візантійського об-

ряду. Її очолив єзуїт отець Домбровський. Цю семінарію у 1931 р. було реорганізовано у Папську східну семінарію (Stępień, 1994, s. 160).

Однак освіта та перекваліфікація духовенства вимагала часу. Саме тому до неоунійної акції почали залучати скомпрометованих православних священників, заохочуючи їх матеріально. Таке духовенство дивилося на неоунію як на джерело доходу і засіб уникнення відповідальності перед православною церковною владою.

Другий період розгортання неоунійної акції можна окреслити 1930-1939 рр. 1930 р. з'явилися нові елементи в методах праці унійних місіонерів. Постає новий момент – піднесення національного характеру неоунійної церкви.

Ідея надання неоунійній акції національного характеру не була новою. Це питання піднімалося ще у 1926 р. на конференції католицьких єпископів східних земель. Там наголошено на необхідності проведення богослужінь місцевою мовою вірних. Таку позицію зайняли і єпископи обох латинських обрядів на унійній конференції в Гнезно у вересні 1928 р. При чому виявлялося негативне ставлення не лише до русифікації неоунії, але і до колонізації. Єпископ Г. Пшеждзецький з цього приводу заявляв: «Ми, капелани всіх обрядів, мусимо мати відвагу протиставитися всім тим, котрі хочуть у церкві накинути вірним нерідну мову. [...] Нехай ті, що належать до будь-якого обряду не відмовляються від власної вітчизни, власного народу» (Stępień, 1994, s. 157).

З ініціативи польського єпископату в 30-х роках у м. Пінську було організовано низку конференцій, на яких обговорювались питання неоунії. Загалом відбулося 7 конференцій, в яких брало участь духовенство трьох католицьких обрядів – латинського, греко-католицького і східно-візантійського (Відновлення унійних конференцій у Пінську. Церква і нарід, 1937, 15 червня, ч. 12, с. 444).

Ці зібрання мали характер теоретичних диспутів й призначалися для ідеологічного оформлення неоунійної акції. Проте неоунійну практику вони впливу майже не мали. Щодо національного характеру східно-візантійського обряду друга Пінська конференція 1–3 вересня 1931 р. ухвалила вживання національної мови для уніатів певної території (Monografija, 1936, s. 17). На Волині східно-слов'янські богослужіння мали відправлятися українською мовою. Рішення Пінської конференції радикально змінили характер неоунії. Вона перестала бути знаряддям русифікації східних земель, натомість почала будити інтереси українців.

У 30-х рр. Апостольська столиця приступила до творення окремої ієрархії нового обряду. Влітку 1930 р. на єпископа східного обряду був висвячений П. Бучас, якому було довірено опіку над російською еміграцією. У 1931 р. єпископом і апостольським візитатором парафій східно-візантійського обряду в Польщі був призначений відомий на Волині український священник Микола Чернецький (Jurkiewicz, 1960, s. 113). Це стало важливим етапом на шляху українізації унії.

Своє призначення М. Чарнецький отримав після того, як у вересні 1931 р. він декілька тижнів пробув у Римі. На зустрічі з Папою він висловив думку, що неоунійна акція на східних землях Речі Посполитої може розраховувати на успіх лише за умови надання їй українського характеру. Деякі українські радикальні політичні кола Волині підтримали М. Чарнецького. Вони вважали, що слабкий розвиток неоунії зумовлений шовіністичними настроями римсько-католицького духовенства. Вихід із ситуації бачився у створенні окремої єпархії східно-візантійського обряду, яка б охоплювала східні воєводства Речі Посполитої на чолі з єпископом М. Чарнецьким (Крамар, 1998, с. 72).

Тоді неоунійна акція почала викликати невдоволення уряду і значної частини польського суспільства. Урядові кола обурювало те, що ієрархів нового обряду призначала безпосередньо Апостольська столиця, без будь-якого порозуміння з ними. Тому факт висвячення єпископа М. Чарнецького без згоди польського уряду вони оцінили як такий, що суперечить Конкордату. Зокрема, міністр військових справ вказував: «[...] єпископ Чарнецький поклав початок нової ери релігійної боротьби, котра не лише у вищій мірі компрометує Католицьку церкву, але й негативно впливає на політичне життя Польської держави...» (САН, ВВН, sygn. I. 300.1.410, s. 119). Держава до кінця міжвоєнного періоду не змінила свого ставлення до неоунії і не дозволила створення єпархіальних структур нового обряду. Та хоча ставлення уряду до неоунії було негативним, не було зроблено жодних кроків для її ліквідації. Пояснення цьому можна знайти у спогадах волинського воєводи Г. Юзевського, який писав, що «політика Ватикану не рахувалась із державними інтересами Польщі, польською оцінкою ситуації і шляхами вирішення. Пам'ятаю розмову із єпископом А. Шельонжеком. Пояснював він мені, що Польща повинна виконувати рішення Ватикану, не звертаючи уваги ні на що і ні на кого» (Юзевський, 2017, с. 45).

Українське національне забарвлення неоунії не відіграло значної ролі у піднесенні її авторитету серед населення. Здебільшого парафіяни, ведучи боротьбу за українізацію богослужінь, обмежувалися лише погрозами переходу на українізований східно-візантійський обряд. Так, у с. Рачин Дубенського повіту місцеві члени Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), невдоволені тим, що православний пробощ бере активну участь в житті Російського товариства добродійності в м. Дубно, домагалися зміни пробоща, погрожували переходом в неоунію (ААН, УВВ. sygn. 979/16, к. 5).

Отож, незважаючи на певні організаційні зміни, новий період акції зберіг ті ж основні причини переходу православних у неоунію – уникнення відповідальності православними священиками та непорозуміння парафіян з духовною консисторією і священиками.

Характерним є випадок із отцем Н. Медведем. Будучи священиком парафії с. Застав'я Рівненського повіту, він у 1930 р. перейшов у східно-візантійський обряд. Згодом повернувся у православ'я, а зрештою, став заступником декана греко-католицької парафії у с. Антонівка Костопільського по-

віту (Крамар, 1998, с. 69). Започаткований 1931 р. священником Н. Медведом неоунійний рух в с. Застав'я не припинився після відходу цього священника з парафії у 1934 р. Він продовжував ширитися на тлі непорозумінь між парафіянами та священником М. Шумським. Нарікаючи на брак духовної опіки близько 80 % парафіян цього села виявляли бажання перейти у східний обряд (Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 3).

Православне духовенство і парафіяни, що включилися до неоунійного руху, не завжди усвідомлювали значення нової унії. З цього приводу польський публіцист, прихильник східно-візантійського обряду, священник Я. Урбан вказував: «Передусім, два сумних явища затьмарили чистоту обряду. Першим з них були дезертирства священників, навернених з православ'я. Деякі з них розраховуючи на підвищення або матеріальну користь, чи й з інших причин [...] зрадили покладену на них довіру Костелу і повернулися до Православної церкви. Їх втеча з унії, яку недавно вихваляли, внесла дезорієнтацію серед вірних, частина яких також відпала від церковної єдності. [...] Подібним прикритим явищем є нестійність у вірі деяких приєднаних до унії груп населення. Очевидно, що деякі з них прийняли унію без урахування важливості свого кроку» (Łubieński, 1932, s. 71). Дійсно, з цим можна цілком погодитися. Важко знайти на Волині хоча б одну парафію, де духовенство і вірні перейшли на нове віросповідання безпосередньо з релігійних переконань.

1935 р. неоунійна акція на Волині майже припинилася. Відомі лише поодинокі переходи на новий обряд. За даними воєводського управління на Волині у 1938 р. діяло 14 парафій східно-візантійського обряду з 7008 вірними (AAN, MWRiOP, sygn. 416, k. 317).

Навіть ці дані можна вважати дещо завищеними. У другій половині 30-х років спостерігаються постійні повернення новоуніатів до православ'я. Лише у 1936 р. до православ'я повернулося 480 осіб (AMP, R VI-6b/1240).

Як слушно зауважував з цього приводу дослідник неоунійної проблеми Я. Ясінський: «Місцеве населення не поспішало під крило нового обряду. Відходили навіть ті, котрі спочатку дали над собою познущатися. Керівництво унійної акції щодали ставало штабом без війська» (Jurkiewicz, 1960, s. 118).

Говорячи про успіхи та невдачі неоунії варто відзначити такий важливий момент, як ставлення до цієї акції польського католицького кліру. Воно не було однозначним впродовж усього періоду розгортання акції. Частина католицького духовенства вбачала єдино вірний спосіб навернення православних шляхом безпосереднього прийняття ними католицизму. Східно-візантійський обряд вважався нижчим і нерівноправним з латинським обрядом, тобто католицизмом другого ґатунку. Такої ж позиції дотримувалася і державна влада. Однак втрата неоунією авторитету насторожувала Ватикан. Про це може свідчити факт, що на зустрічі з єпископом Г. Пшеждзецьким Папа Пій XI засвідчив – «ті, хто виступає проти унійної праці в східному обряді – не католики» (O prasy unijnej w Polsce, 1933, s. 4). У виданій Римом Енцикліці від 27 травня 1937 р. наголошувалося, що «за жодних умов недопустимо, щоб священник ла-

тинського обряду словом чи ділом протиставлявся унійному апостольству, або ним легковажив» (Pisma Stolicy Apostolskiej, s. 61).

Неоунійна акція на Волині так і не набула українського характеру. По своїй суті неоунія – обряд синодально-російського гатунку. Її прихильники вважали, що креси не можуть залишатися православними, оскільки неухильно будуть прямувати у бік православної Росії. В такій ситуації українське суспільство не дуже високо оцінювало нові національні тенденції в неоунійній акції і вбачало у цьому підступний крок на шляху до окатоличення і повної асиміляції українців. Так, у журналі «Церква і нарід» вказувалося на важливість національного моменту в церковно-релігійному житті українців. Та звіди було зроблено висновок: «О. о. езуїти добре ... розуміють вагу національного фактора в житті людей, а особливо в теперішні часи повеного відродження націй... Вони знають, що акція навернення, сполучена з винародовленням, не може мати жадного тривалого успіху та викличе до Риму і його духовенства відношення, як до кожного денационалізатора» (Два становища. Церква і нарід, 1938, 1 квітня, ч. 7, с. 273).

Отож, даючи оцінку неоунії для українців, можна цілком погодитися зі словами В. Липинського, який писав: «Ніякої користи від нищення консервативних основ нації і від нищення з громадського боку найвартніших прикмет церкви: – традиційности, вірности, послуху й дисципліни – для нації бути не може. Всякий масовий перехід православних на унію там, де православ'я єсть предківською вірою, і всякий перехід уніятів (і латинників) на православ'я там, де предківською вірою єсть унія (і латинництво) – внесе між нас ще більший духовний – культурний і політичний заколот» (Липинський, 1933, с. 96).

Невдоволення неоунійною акцією проявлялося в дискусіях та в пресі. Уряд і надалі зберігав пасивну позицію. Тоді ж Рим, незважаючи на протести, намагався реалізувати свої плани на Сході. Розвиток неоунійного руху стримала Друга світова війна. У вересні 1939 р. більшість неоунійних парафій потрапила в радянську сферу окупації. Нова влада відразу розпочала ліквідацію цих форм релігійного життя. Насамперед, репресії застосовувалися проти священників східно-слов'янського обряду. Частина парафіян повернулася до православ'я. Не витримали випробування часом і неоунійні священники. Одні з них поверталися безпосередньо до РКЦ, інші – до Православної церкви.

Висновки. Отож, неоунійний рух на Волині не набув масового поширення з низки причин. Випадки переходу православних в неоунію не були зумовлені їх релігійними переконаннями, а, швидше, були протестом проти становища Православної церкви на Волині. Здебільшого прихильність до унії населення проявляло на ґрунті непорозумінь з православним духовенством або духовною консисторією. Досить часто православні священники, які перейшли на новий обряд, поверталися до православ'я. Кількість підготовлених до неоунійної роботи капеланів була недостатня. Неоунійний рух не завжди знаходив підтримку римсько-католицького духовенства.

Негативну позицію щодо неоунійного руху зайняла місцева адміністрація на чолі з Г. Юзевським. Вона вбачала у ньому деструктивний фактор, що веде до загострення польсько-українських стосунків на Волині. Новий католицький обряд не підтримала державна влада, яка побоювалася, що єдиним наслідком неоунійної акції стане «релігійна війна на кресах», що лише загострить відносини між державою і Православною церквою.

Неоунійний рух у Польщі міжвоєнного періоду вийшов далеко за рамки суто релігійної проблеми, набувши політичного забарвлення; неоунія, метою якої було окатоличення православного населення, стала прихованою формою колонізації.

Список використаних джерел і літератури:

Відновлення унійних конференцій у Пінську. (1937). *Церква і нарід*, 12 (15 червня), 444.

Два становища. (1938). *Церква і нарід*, 7 (1 квітня), 271–275.

Державний архів Волинської області.

Державний архів Тернопільської області.

Крамар, Ю. (1998). Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: історичні науки*, (1). Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 68–73.

Купранець, О. (1974). *Православна церква у міжвоєнній Польщі (1918-1939)*. Рим: ОО Василяни, 209 с.

Кучерепа, М. (2021). Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918-1939). *Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр.* Рівне: О. Зень, 184–198.

Кучерепа, М. (2014). Український національно-церковний рух волинян у Православній Церкві в 1921-1939 рр. *Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 3 червня 2014 р. Луцьк: ЕΙΚΩΝ, 1–62.

Кучерепа, М. (1999). Церковно-релігійне життя українського населення в Польщі (1921-1939). *Dzieje Podkarpacia* (Т.ІІІ). Krosno, 149–166.

Липинський, В. (1933). *Релігія і церква в історії України*. Львів: Дружина, 133 с.

Певний П. про католицизм, «унію перельотчиків» і можливий успіх унії, як боротьби з безбожеством. (1931). *Українська нива*, 30 вересня, 4.

Рибалко, О. (1995). Жива пам'ятка неоунії. *Пам'ятки України*, (3), 92.

Сагайдаківський, В. (1977). *Правди не втопити: Спогади з 50-річчя пастирства: 1927-1977*. Торонто: Б. в., 362 с.

Скакув, Р. (2007). «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег: наук. зб. із церковної історії*, (5). Львів: Видавництво «Місіонер», 204–247.

Стоколос, Н. (2004). Неоунія: історія провалу. *Людина і світ*, (1), 39–45.

Стоколос, Н. (1999). Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі. *Український історичний журнал*, 4, 74–89.

Юзевський Генрик. (2017). Замість щоденника / пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепа; післяслово Марека Запура; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепа. Луцьк: Вежа-Друк. 168 с.

- AAN, MWRiOP** – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Ośwecenia Publicznego.
- AAN, UWW** – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Urząd Wojewódski Wołyński.
- AMP** – Archiwum Metropolii Prawosławnej.
- CAW, BWN** – Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, Biuro Wyznań Niekatolickich.
- Jurkiewicz, J.** (1960). *Watykan a Polska w okresie międzywojennym (1918-1939)*. Warszawa: Książka i wiedza, 134 s.
- Kazimierowicz, H.** (1932). *W walce z unją*. Warszawa: Drukarnia Archidiecezjalna, 31 s.
- Kuczerepa, M.** (2021). *Życie kościelno-religijne ukraińskiej ludności prawosławnej na Wołyniu (1921-1939) Wizja z Jaremca. Ku pamięci Mirosława Rowickiego*. Warszawa: Wydawnictwo Trzecia Strona, 127–134.
- Łubiński, H.** (1932). *Droga na Wschód Rzymu*. Warszawa: Nakładem autora. 130 s.
- Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. (1936). Łuck, 152 s.
- Mystkowski, St.** (1938). *Sprawa unijna w Polsce odrodzonej*. Warszawa: Drukarnia Loretańska. 55 s.
- O pracy unijnej w Polsce* List pasterski J. E. Ks. Dr. Henryka Przeździeckiego Biskupa Podlaskiego. (1933). Warszawa: B. w., 35 s.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Miedzy tradycja a rzeczywistoscia: Panstwo wobec prawosławia 1918-1939*. Warszawa, 481 s.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1994). *Metropolita Andrzej Szeptycki wobec prawosławia (1918-1939). Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały, «Prace komisji Wschodnio-europejskiej PAN» (Vol.I)*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 181–189.
- Przeździecki, H.** (1937). *Unia florenska*. Pińsk: B. w., 8 s.
- Pisma Stolicy Apostolskiej*. (1938). Unijna encyklika «Rerum orientalium» z dnia 8 września 1928 r. oraz instrukcja «Pro incenso studio» z dnia 27 maja 1937 r. o opiece duszpasterskiej nad wiernymi obrządku wschodniego w Polsce (poza Galicją). Lublin: B. w., 69 s.
- Rzemieniuk, F.** (1999). *Kościół Katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neunia)*. Lublin. 497 s.
- Stępień, St.** (1994). *Nowa unia kościelna. Obrządek bizantyjsko-słowiański. Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Vol.2)*. Przemyśl, 141–193.
- Tabiński, P.** (1932). *Akcja unijna a krytyka Polska*. Warszawa: Nakładem autora, 46 s.
- Urban T.** (1935). *Katolicyzm a kultura*. Kraków: Wyd-wo księży jezuitów, 23 s.

References:

- Vidnovlennia uniinykh konferentsii u Pinsku [Resumption of Union conferences in Pinsk]. (1937). *Tserkva i narid*, 12 (15 chervnia), 444. [in Ukrainian].
- Dva stanovyshcha [Two positions]. (1938). *Tserkva i narid*, 7 (1 kvitnia), 271–275. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [The State Archives of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [The State Archives of Ternopil Region]. [in Ukrainian].
- Kramar, Yu.** (1998). *Problema neunii na Volyni u mizhvoiennyi period* [The problem of neo-Union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky: istorychni nauky*, (1). Lutsk: Red.-vyd. viddil «Vezha» VDU, 68–73. [in Ukrainian].

Kupranets, O. (1974). *Pravoslavna tserkva u mizhvoienii Polshchi (1918-1939)* [The Orthodox Church in interwar Poland (1918-1939)]. Rym: OO Vasyliiany, 209 s. [in Ukrainian].

Kucherepa, M. (2021). Pravovy i mainovy status pravoslavnoi tserkvy u Polshchi u mizhvoienii period (1918-1939) [Legal and property status of the Orthodox Church in Poland in the interwar period (1918-1939)]. *Slov'ianskyi svit i Ukraina: zb. nauk. pr.* Rivne: O. Zen, 184-198. [in Ukrainian].

Kucherepa, M. (2014). Ukrainyski natsionalno-tserkovnyi rukh volynian u Pravoslavnii Tserkvi v 1921-1939 rr. [The Ukrainian national-church movement of the Volhynians in the Orthodox Church in 1921s-1939s.]. *Pravoslavna Tserkva v suchasnomu suspilstvi: problemy ta perspektyvy: mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Luts'k, 03 chervnya 2014 r.* Lutsk: EIKON, 51-62. [in Ukrainian].

Kucherepa, M. (1999). Tserkovno-relihiine zhyttia ukraïnskoho naselennia v Polshchi (1921-1939) [Church and religious life of the Ukrainian population in Poland (1921-1939)]. *Dzieje Podkarpacia* (Vol.III). Krosno, 149-166. [in Ukrainian].

Lypynskyi, V. (1933). *Relihiia i tserkva v istorii Ukrainy* [Religion and the church in the history of Ukraine]. Lviv: Druhyna, 133 s. [in Ukrainian].

Pevnyi Petro pro katolytsyzm, «unii perelotchykiv» i mozhlvyvi uspih unii, yak bo-roby z bezbozhestvom [Pevnyi Petro about Catholicism, the «flyers' union» and the possible success of the union as a means of combating godlessness]. (1931). *Ukrainska nyva*, 30 veresnia, 4. [in Ukrainian].

Rybalko, O. (1995). Zhyva pam'iatka neounii [A living monument of Neo-Unia]. *Pam'iatky Ukrainy*, (3), 92. [in Ukrainian].

Sahaidakivskyi, V. (1977). *Pravdy ne vtopyty: Spohady z 50-richchia pastyrstva (1927-1977)* [Do not drown the truth: Memories from the 50th anniversary of the pastorate: 1927-1977]. Toronto: B. v., 362 s. [in Ukrainian].

Skakun, R. (2007). «Nova uniiia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924-1939) [«New Union» in the 2nd Polish Republic (1924-1939)]. *Kovchek. nauk. zb. iz tserkovnoi istorii*, (5). Lviv: Vydavnytstvo «Misioner», 204-247. [in Ukrainian].

Stokolos, N. (2004). Neouniia: istoriia provalu [Neounia: a story of failure]. *Liudyna i svit*, (1), 39-45. [in Ukrainian].

Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi [Neo-Unia as an experiment of Eastern policy of the Vatican in Poland]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 74-89. [in Ukrainian].

Yuzevskyi Henryk. (2017). Zamist shhodennyka [Instead of a diary]. Per. Yulii Vaseiko; vstup. st. Mykoly Kucherepy; pisliaslavo Mareka Zapura; za zah. i nauk. red. Mykoly Kucherepy. Lutsk: Vezha-Druk. 168 s. [in Ukrainian].

AAN, MWRIOP – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. [in Polish].

AAN, UWW – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Urząd Wojewódski Wołyński. [in Polish].

AMP – Archiwum Metropolii Prawosławnej. [in Polish].

CAW, BWN – Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, Biuro Wyznań Niekatolickich. [in Polish].

Jurkiewicz, J. (1960). *Watykan a Polska w okresie międzywojennym (1918-1939)*. Warszawa: Książka i wiedza, 134 s. [in Polish].

Kazimierowicz, H. (1932). *W walce z unją*. Warszawa: Drukarnia Archidiecezjalna, 31 s. [in Polish].

Kuczerepa, M. (2021). *Życie kościelno-religijne ukraińskiej ludności prawosławnej na Wołyniu (1921-1939) Wizja z Jaremcza. Ku pamięci Mirosława Rowickiego*. Warszawa: Wydawnictwo Trzecia Strona, 127–134. [in Polish].

Łubieński, H. (1932). *Droga na Wschód Rzymu*. Warszawa: Nakładem autora, 130 s. [in Polish].

Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. (1936). Łuck, 152 s. [in Polish].

Mystkowski, St. (1938). *Sprawa unijna w Polsce odrodzonej*. Warszawa: Drukarnia Loretńska, 55 s. [in Polish].

O pracy unijnej w Polsce List pasterski J. E. Ks. Dr. Henryka Przeździeckiego Biskupa Podlaskiego. (1933). Warszawa: B. w., 35 s. [in Polish].

Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Miedzy tradycja a rzeczywistoscia: Panstwo wobec prawosławia 1918-1939*. Warszawa, 481 s. [in Polish].

Papierzyńska-Turek, M. (1994). *Metropolita Andrzej Szeptycki wobec prawosławia (1918-1939). Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały, «Prace komisji Wschodnioeuropejskiej PAN» (Vol.I)*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 181–189. [in Polish].

Przeździecki, H. (1937). *Unia florenska*. Pińsk: B. w., 8 s. [in Polish].

Pisma Stolicy Apostolskiej. (1938). Unijna encyklika «Rerum orientalium» z dnia 8 września 1928 r. oraz instrukcja «Pro incenso studio» z dnia 27 maja 1937 r. o opiece duszpasterskiej nad wiernymi obrządku wschodniego w Polsce (poza Galicją). Lublin: B. w., 69 s. [in Polish].

Rzemieniuk, F. (1999). *Kościół Katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*. Lublin. 497 s. [in Polish].

Stępień, St. (1994). *Nowa unia kościelna. Obrządek bizantyjsko-słowiański. Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Vol.2)*. Przemyśl, 141–193. [in Polish].

Tabiński, P. (1932). *Akcja unijna a krytyka Polska*. Warszawa: Nakładem autora, 46 s. [in Polish].

Urban T. (1935). *Katolicyzm a kultura*. Kraków: Wyd-wo księży jezuitów, 23 s. [in Polish].

Отримано: 19.03.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.134-143
УДК 629.3(091)

ЛЕВЧЕНКО Валерій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету, вул. Мечникова, 34, м. Одеса, індекс 65029, Україна (levchenko_lav@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>

Researcher ID E-2864-2019

Scopus-Author ID 57206305944

LEVCHENKO Valery – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Historical, Legal and Language Disciplines Odessa National Maritime University, 34 Mechnikov Street, Odessa, index 65029, Ukraine (levchenko_lav@ukr.net)

ЛЕВЧЕНКО Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, індекс 65082, Україна (levchenkouklav@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4477-6364>

Researcher ID HOC-1277-2023

Scopus-Author ID 57203767001

LEVCHENKO Halyna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine Odessa National University named after I. I. Mechnikov, 2 Dvoryanskaya Street, Odessa, index 65082, Ukraine (levchenkouklav@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Левченко, В., Левченко, Г. (2023). 3 історії суднобудування: «одеський» період діяльності професора Чарльза Кларка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 134-143.

FROM THE HISTORY OF SHIPBUILDING: THE «ODESA» PERIOD OF ACTIVITY OF PROFESSOR CHARLES CLARK

Abstract. *The purpose of the study is to conduct a comprehensive study of the biography of Ch. Clark in the "Odesa" period of his life at the pedagogical and scientific levels. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach or historical method, objectivity, comprehensiveness and integrity, consistency, and on the usage of the given methods:*

analysis and synthesis, historical-genetic, comparative-historical, historical-typological, and problem-chronological. **The scientific novelty of it** is that for the first time in historiography, the role of Professor Ch. Clark in the creation and formation of the methodical-pedagogical and scientific-technical base of higher polytechnic education in Odesa, as one of the leading educational and scientific centers of Ukraine, is comprehensively presented. **Conclusions.** Ch. Clark made a significant contribution to the organization and institutionalization of the Odesa Polytechnic Institute, in particular to the development of shipbuilding in Odesa and in Ukraine in general. The article is devoted to the analysis of the «Odesa» period of life of the well-known European specialist in the field of shipbuilding, design engineer, researcher of heat engineering, hydraulics and hydraulic engines – Ch. Clark. Reconstruction of this period of the scientist's life allows to establish the factors that influenced the changes in his life and moving to Odesa, to analyze the main directions of his activity, which became part of the content and specifics of the formation and development of higher shipbuilding education in Ukraine. The factual understanding of the main directions of life of the theorist and the practice of shipbuilding against the background of historical events and phenomena will allow to find out about his place and role as a person in history. The «Odesa» period of Ch. Clark's life, his scientific and pedagogical aspects of activity still remain unexplored, so without a doubt, deserve a special scientific study that will demonstrate the contribution of this extraordinary person to the development of educational and scientific processes in the technical field. Ukraine. Based on the biographical method of analysis, the creative path of the founder of higher shipbuilding education in the South of Ukraine is considered. The appearance of Ch. Clark in Odesa contributed to the penetration into the academic environment of the technical field of knowledge of the traditions of Western European education and science, which generated the popularization and intensification of scientific and technological progress. In his new place, the scientist became an authoritative specialist in the process of formation and evolution of many areas of the technical field of science, which became the driving force in creating their theoretical and methodological basis. Using a wide range of methods of historical research and on the basis of archival sources, the factors of development of higher polytechnic education in Odesa, the formation of scientific schools in the field of shipbuilding and other areas of technical science are identified. The significant and invaluable contribution of Clark to the motivation and actualization of the development of higher education and research in the field of shipbuilding in the coming years is pointed out. The emergence of a higher polytechnic education institution in the south of Ukraine, which trained highly qualified technical personnel, in particular in the field of shipbuilding, generally contributed to the modernization of the Ukrainian higher polytechnic education system and the formation of one of the leading centers of scientific and technical intelligentsia. methodological principles and practical experience of technical science.

Key words: shipbuilding; history; Charles Clark; engineer; designer; scientist; Odesa; high school.

З ІСТОРІЇ СУДНОБУДУВАННЯ: «ОДЕСЬКИЙ» ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА ЧАРЛЬЗА КЛАРКА

Анотація. Мета дослідження – здійснити спробу комплексного дослідження біографії Чарльза Кларка в «одеський» період його життя на педагогічній та науковій нивах. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності й цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому,

що вперше в історіографії комплексно представлено роль професора Чарльза Кларка в створенні та формуванні методико-педагогічної і науково-технічної бази вищої політехнічної освіти в Одесі, як одному з провідних освітньо-наукових осередків України. **Висновки.** Чарльзу Кларку належить вагомий внесок в організацію та інституціоналізацію Одеського політехнічного інституту, зокрема у розвитку суднобудування в Одесі та в Україні. Стаття присвячена аналізу «одеського» періоду життя знаного європейського фахівця у галузі суднобудування, інженера-конструктора, дослідника питань теплотехніки, гідравліки та гідравлічних двигунів – Ч. Кларка. Реконструкція цього періоду життєвого шляху вченого дозволяє встановити чинники, що вплинули на зміни в його житті та переїзд до Одеси, проаналізувати основні напрями його діяльності, які стали складовою змісту і специфіки становлення та розвитку вищої суднобудівної освіти в Україні. Фактологічне осмислення основних напрямів життя теоретика і практика суднобудування на тлі історичних подій та явищ дозволять з'ясувати його місце та роль як особистості в історії. «Одеський» період життя Ч. Кларка, його наукові й педагогічні аспекти діяльності до цього часу залишаються не вивченими, тому без сумніву, заслуговують на спеціальне наукове дослідження, яке дозволить продемонструвати внесок цієї непересічної особи в розвиток освітньо-наукових процесів технічної галузі в Україні. На основі біографічного методу аналізу розглянуто творчий шлях фундатора вищої суднобудівної освіти на Півдні України. Поява Ч. Кларка в Одесі сприяла проникненню в академічне середовище технічної галузі знань традицій західно-європейської освіти і науки, що генерувало популяризацію та активізацію науково-технічного прогресу. У новому для себе місці вчений став авторитетним фахівцем у процесі становлення та еволюції багатьох напрямів технічної галузі науки, що стало рушійною силою у створенні їх теоретико-методологічної бази. Використовуючи широкий комплекс методів історичного дослідження та на основі архівних джерел, визначено чинники розвитку вищої політехнічної освіти в Одесі, формування наукових шкіл у галузі суднобудування та інших сферах технічної науки. Вказано на вагомий та неоцінений внесок Кларка в мотивацію та актуалізацію розвитку вищої освіти та наукових досліджень у галузі кораблебудування в подальші роки. Поява закладу вищої політехнічної освіти на півдні України, який здійснював підготовку висококваліфікованих технічних кадрів, зокрема у галузі суднобудування, в цілому сприяла модернізації української системи вищої політехнічної освіти та формуванню одного з провідних осередків науково-технічної інтелігенції, яка своєю активною фаховою діяльністю сприяла еволюції теоретико-методологічних засад і практичного досвіду технічної науки.

Ключові слова: суднобудування; історія; Чарльз Кларк; інженер; конструктор; вчений; Одеса; вища школа.

The formulation of the problem. The history of shipbuilding, as well as the history of any branch of collective activity of people is impossible to imagine without historical figures. Analysis of their life path and intellectual heritage provides an opportunity to better understand historical events and phenomena, to reveal the content and specifics of cultural development. The history of shipbuilding was created by many extraordinary personalities, controversially assessed by contemporaries, whose fate was inextricably linked with the history of certain epochs.

Among a wide range of scientists, whose fruitful work took place in the first third of the twentieth century. It is the time of increased attention to the moder-

nization of shipbuilding against the background of intensive naval armaments of European countries, the figure of Charles Clark (1867–1942) stands out. The study of his biography and scientific heritage provides an opportunity to better understand the historical processes of the past, to reveal the role and place of the individual in the development of the cultural process, in particular in the history of shipbuilding and higher shipbuilding education.

Analysis of sources and recent studies. The role of professor Clark in the creation and formation of methodological, pedagogical and scientific and technical base of higher polytechnic education in Odesa is one of the main and determining. These factors provide grounds for a detailed study of the «Odesa» period of life of a teacher and scientist, whose personality in Soviet times and in the early post-Soviet period was not given due attention in the scientific literature (Bakhmutskaya, Stradin, 1968; Malakhov, 1995). The return of the name of Ch. Clark to the scientific literature in its entirety began only in the last decade, when in the context of changing historical circumstances there was an opportunity for a comprehensive study of his biography, including the «Odesa» period of life. Some topics of the scientist's contribution to the development of higher polytechnic education in Odesa were partially covered in scientific publications of recent years (Levchenko, Grivkivska, Shatalova, 2018; Levchenko, 2019). Thus, it can be stated that the fact of insufficient study of his activity is obvious, there are no special generalizing works that analyze the scientific heritage of the scientist. Therefore, based on the analysis of the literature, the authors substantiated the need for comprehensive scientific development of the topic in accordance with the defined purpose, objectives and research methodology.

The relevance of the topic is that the role of Professor Ch. Clark in the formation and institutionalization of the infrastructure of the base of polytechnic universities in Ukraine and abroad is noticeable and deserves to be studied. The life of Ch. Clark, his scientific and pedagogical activities of the «Odesa» period have so far remained unexplored. The multifaceted and fruitful educational and scientific activity of the well-known scientist, without a doubt, deserves a special study that will show the contribution of this extraordinary person to the development of cultural processes in Ukraine.

The aim of the work is an attempt to comprehensively study the biography of Ch. Clark, in particular in the «Odesa» period of his life, in pedagogical and scientific fields, which allows to some extent to detail our understanding of the cultural process in Odessa and Ukraine in general at the turn of 1910s – 1920s.

The purpose of the article. To achieve this goal, the authors identified the following tasks: 1) characterization of the main stages of the life of Clark; 2) coverage of pedagogical and scientific activities in the «Odesa» period; 3) assessment of its contribution to the development of higher shipbuilding education in Odesa; 4) acquaintance with the scientific heritage and analysis of its main areas of research.

A significant range of archival sources was used to solve the tasks set in the work. The basis for the preparation of this study are documentary materials, which

were first introduced into scientific circulation and allow to reveal the main fragments of the life of Ch. Clark at this time, his scientific concepts, the problems of his research. First of all, these are cases of the State Archives of Odessa region, documents that provide an opportunity to fill the gaps in the biography of the scientist and in particular to try to reconstruct certain fragments of the «Odessa» period of his life. The revealed unique historical sources allow to make an attempt in a new perspective to present the image of a scientist in the era of changing political regimes, the process of institutionalization of higher polytechnic education in Odessa, fragmentary restoration of everyday conditions of Odessa scientific corporation at the turn of 1910s – 1920s. was based on the principles of scientific heuristics, classification and methods of source criticism of various types of historical sources; work with scientific research was based on the method of historiographical analysis. The creative path of the founder of higher shipbuilding education in the south of Ukraine is considered on the basis of a biographical method of analysis.

The presentation of the main material. Charles Clark was born on May 19 (31), 1867 in Riga to an associate professor at the Riga Polytechnic School, John Charles Clark, who was raised in London and an academician of the Academy of Arts in Petrograd, who taught drawing and painting. Clark's family represented the well-known Scottish Clark family in the province of Livland (Bakmutskaya and Stradin, 1968). C. Clark grew up and studied in Britain. After moving to Riga, he retained his English citizenship, which was generally characteristic of the British diaspora in the Baltic region. In 1894 he graduated with honors from the mechanical department of the Riga Polytechnic School (since 1896 the Riga Polytechnic Institute – FIR) and received the title of engineer-technologist and went to work at the shipyard «Lange and Son» as an engineer of the Technical Bureau. In 1897 he went on a business trip from the Ministry of Education abroad to prepare for teaching and to the factories of the Russian Empire. In the spring of 1898 he was appointed chief engineer of the shipyard «Lange and Son» (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheet 134).

On July 28, 1898, at the suggestion of the Faculty of Mechanical Engineering of the FIR and the Riga Educational District, after a test lecture on the course «Technical Measurements» by C. Clark, he was approved as an associate professor of FIR in Applied Mechanics. On December 30, 1899, he was approved as an adjunct professor of applied mechanics, and on November 6, 1902, by the FIR Council, he was elected a researcher on «Hydraulic Engines» and «Steam Boilers» and approved by the Ministry of Education as an ordinary professor at Riga. educational district (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheet 134). At the institute he was given permission to teach a new discipline «Shipbuilding», the basics of which he independently developed and invariably taught for many years (Bakmutskaya, Stradin, 1968, p. 53). During the whole teaching period he taught lectures on thermodynamics, technical measurements, hydraulics, hydraulic engineering, hydraulic motors, steam boilers, steam turbines, shipbuilding and supervised diploma design. Clark was engaged in scientific work in the field of hyd-

raulic engineering, hydraulic engines, the theory of heat transfer and combustion, steam boilers, basics of determining the shape and main dimensions of ships, ship resistance, the theory of propellers and wheels and steam consumption in steam engines and steam turbines, water jets, steam jets and air jets (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheet 135 vols.).

In 1905, Clark went on a business trip to Danzig to get acquainted with the work of the Faculty of Naval Architecture at the Higher Technical Institute. From May 8, 1906, at the suggestion of the faculty, he was approved as dean of the mechanical faculty, which he held for over twelve years – until February 1918 (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheets 134-135).

Simultaneously with his teaching activities, Ch. Clark spent a lot of time in production. While still a student, he served for 2 years as a designer in the office of the Technical Bureau at the Pirwitz & Co. turbine plant in Riga. He served at the shipyard of the joint-stock company «Lange and Son» from 1894 to 1914, and from 1898 as chief engineer. In 1910–1914 he held the position of chief engineer of the mine of the Medech & Co. turbine plant in Riga. For several years he was a permanent consultant at the Hartmann & Co., Wolfschmidt & Co., Sormovsky plant, the Moscow Gunson plant, the Becker & Co. plant in Libava, the Ostrovetsky, Maltsevsky, Rheinische, Drahtindustrie, and Drahtindustrie plants. Felder and Co. and many others. After the mayor of Riga, Wilhelm Blumerink, received an order from the government in 1912 to design a new generation of icebreaker «Peter the Great», Ch. Clark undertook its creation. In fact, he became the author of the project on which the icebreaker was built and personally supervised its construction (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheet 136). At the suggestion of the Riga Educational District of March 30, 1913, he went on a business trip to St. Petersburg from April 17 to 27, 1913, to take part in a congress on mining, metallurgy, and mechanical engineering. According to the resolution of this forum, he prepared for publication the report he read at the congress on the theory of calculation of boilers. In addition, he was sent to Petrograd for 2 months as a representative of the FIR to participate in the development of the charter of the Higher Technical School (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheets 134-136).

In connection with the outbreak of hostilities in World War I in 1915, the FIR was evacuated. First to Moscow, and then to Ivanovo-Voznesensk, where on its basis in 1918 the Ivanovo-Voznesensky Polytechnic Institute was formed. Clark moved to Moscow with his entire large family of eight children. After falling ill in February 1918, he went on vacation from Moscow to Belgorod to his family, where the FIR was evacuated and cut off from Moscow. In the autumn of 1918 he was invited to take part in the organization of the Polytechnic Institute in Ivanovo-Voznesensk and Odesa. He soon agreed to become a professor at the Odesa Polytechnic Institute and moved with his family to Odesa on August 1, 1918 (State Archives of the Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheets 134-137).

The events of the First World War brought to Odesa one of the authoritative European scientists in the field of shipbuilding of the first third of the XX centu-

ry – Professor Clark. During these difficult years, he took on the difficult responsibilities of organizing and establishing the first polytechnic university in Odesa – the Polytechnic Institute (OPI), which became the foundation of the Odesa Higher Polytechnic School. At that time, a large group of scientific and technical intelligentsia was formed in Odesa, which carried out activities to train technical personnel, from among the demobilized from the army of students of various technical universities of the Russian Empire was formed «Union of Technical Students». The initiative of students, the Odesa branch of the Technical Society and the desire of the city authorities led to the creation in Odesa on September 15, 1918 OPI with three faculties: mechanical, civil engineering, economics. The Faculty of Mechanical Engineering had three departments: mechanical, shipbuilding, and electrical engineering.

Clark, who had more than twenty years of experience in teaching and research and production in the field of shipbuilding, was invited to participate in the organization and development of the OPI infrastructure. From August 1, 1918 he was directly involved in this. At the first meeting of the OPI Council, Clark was included in the Board of Trustees and the Presidium of the OPI (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 9, sheets 2-3, 16, 18). In the OPI opened on September 15, 1918, Ch. Clark joined the teaching staff. In the 1918/19 academic year, he was elected Dean of the Faculty of Mechanical Engineering and Acting Dean of the Faculty of Civil Engineering, Professor of Shipbuilding and Applied Mechanics (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 11, sheets 1, 5). He was also the head of the hydraulic laboratory (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 15, sheet 10).

The development and drawing up of curricula for the shipbuilding department, as well as for the university as a whole, was personally carried out by Ch. Clark. During 1918–1923, he remained the dean of the Faculty of Mechanical Engineering. As of April 29, 1921, he was also the head of the machine-boiler station (State Archives of the Odesa Region, f. r. 126, op. 1, file 129, sheets 20–21, 38). Professor Ch. Clark personally recruited teachers for new disciplines, supervised the educational process and advocated for the technical development of the institute. During his years of work in Odesa, he developed lecture course programs in major engineering disciplines. Special disciplines were taught at the shipbuilding department: ship theory, ship architecture, ship vibration, ship mechanisms, ship construction mechanics. In other specialties he read disciplines: heat transfer, hydraulic engineering, steam boilers.

Professor Ch. Clark also took a direct part in the formation and formation of the training of ship mechanics in the OPI, which also has its own history. It began in 1920, when a ship's mechanical department was established at the Faculty of Mechanical Engineering. Accordingly, in the 1920/21 academic year, special disciplines in this field of knowledge began to be taught. Thus, Professor Ch. Clark lectured at this department on the introduction to mechanical engineering, hydraulic theory of heat transfer, general course of hydraulic and hydraulic engines, general course of steam boilers, theory of ship resistance, basics and determination of ship shapes and sizes, propeller theory and wheels, centrifugal pumps of vessels,

operation of steam heating boilers (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 112, sheet 8 vols.).

In the spring semester of 1920, Clark was a professor of hydraulics and shipbuilding, performed a load of 27.5 hours per week, headed a hydraulic machine laboratory and held two elected positions – Dean of the Faculty of Mechanical Engineering and a member of the Board of the State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1, file 107, sheets 11, 15). During all the time of working in the OPI in Ch. Clark, the individual teaching load has always been the largest among the entire teaching staff of the university. As of October 1921, Ch. Clark also headed the Department of Thermal Engineering OPI.

At the time of April 4, 1923, Clark worked in the specialties – heat engineering, hydraulic engineering and shipbuilding. He gave lectures and practical classes on introductions to mechanical engineering, theory of heat transfer, hydraulics, steam boilers, hydraulic structures, hydraulic motors, centrifugal pumps, additional chapters on hydraulic motors, basics of determining the shape and main dimensions of ships, theory of ship resistance, theory of rowing and wheels, design of hydraulic motors and centrifugal pumps, design of steam boilers, design of ships and supervised diploma projects. Of these disciplines, a number of them were personally introduced by him: introduction to mechanical engineering, the theory of heat transfer, the basics of determining the shapes and main sizes of ships (State Archives of Odesa region, f. r. 126. Op. 1, file 142, sheets 135 vols.-136). From the course of steam boilers Clark singled out the section «Heat Transfer», which was first read in the USSR as an independent discipline. This area is currently one of the leading branches of science (Malakhov, 1995, p. 376).

In parallel with his pedagogical activity, Ch. Clark conducted active scientific work in the field of hydraulic engineering, hydraulic engines, theory of heat transfer and combustion, steam boilers, basics of determining the shape and main dimensions of ships, ship resistance, theory of propellers and wheels. in steam engines and steam turbines, water jet, steam jet and air jet devices. Having published the works «On the Influence of Nose Angles on the Resistance of a Ship», «Calculation of the Francis Turbine», «On the Vocation of a Mechanical Engineer», «Reorganization of Heat Management and Reconstruction of Power Plants of a Rolling Mill». In addition, a number of works were written for various plants in the field of hydraulic engineering, heat engineering and shipbuilding, but due to certain circumstances unpublished (State Archives of Odesa region, f. r. 126, op. 1, file 142, sheets 135 vols.-136).

Ch. Clark spent a lot of time in OPI methodical work. He was the chairman of the shipbuilding and mechanical subject and technical commissions, which assisted in the introduction of new teaching methods, improvement of programs and work plans, the creation of training facilities, etc. (State Archives of Odessa region, f. r. 126, op. 1. File. 142, sheet 138).

Throughout his work at OPI, Ch. Clark continued to engage in design and invention activities, was at the origins of higher shipbuilding education in Odesa and in Ukraine in general. He personally recruited teachers for new disciplines,

developed curricula and plans, supervised the educational process and advocated for the technical development of the institute. The teaching staff of special courses for shipbuilding students was of a very high professional level. Professor Ch. Clark together with colleagues (V. Alimov, S. Kamensky, M. Mikhailov and others) laid the foundations of the shipbuilding specialty, on the basis of which the Faculty of Shipbuilding was later established, and in 1930 – Odesa Institute of Water Transport Engineers, later renamed the Odesa Institute of Naval Engineers, which is now called Odesa National Maritime University, where the tradition of higher shipbuilding education continues.

According to his political convictions, Ch. Clark belonged to the progressive part of the professors. These political thoughts formed in him a rejection of the ideological views of the Soviet government, which was the reason why he left the USSR with his family. In the autumn of 1923, Professor Ch. Clark returned to Latvia. The main argument for this was that the new leadership of the Latvian University of Independent Latvia called on the prominent shipbuilder to cooperate. After discussing this proposal with his wife, Ch. Clark decided to return home. In 1923, immediately after arriving in Latvia, the scientist was appointed head of the Department of Shipbuilding at the Faculty of Mechanical Engineering by an emergency order of the Rector of the University of Latvia. In this situation, Clark was able to maximize their inventive abilities. Under his direct project management in the late 1920's – early 1930's in Latvia were built ships with different functional orientation: trawlers «Imant» and «Viesturs»; in fact, the first Latvian submarines «Spidola» and «Ronis»; famous Latvian icebreaker «Krishjanis Waldemars».

As a famous shipbuilder, Ch. Clark has established himself internationally. For example, in 1926, French President Gaston Dumerg awarded him the Order of the Legion of Honor. In 1928, the Latvian authorities also celebrated the merits of the scientist for the benefit of domestic shipbuilding and awarded him the Order of the Three Stars. In 1937, Ch. Clark went on a well-deserved rest. For the last five years of his life, he continued to teach at the University of Latvia. Ch. Clark died in Riga in 1942.

Conclusions. The study solves an important and topical problem – outlines the place and role of the outstanding scientist and teacher Ch. Clark, whose activities had a significant impact on the course of cultural and social processes in Ukraine at the turn of the 1910s – 1920s an attempt to comprehensively study the cultural heritage of Ch. Clark, which for a long time was not involved in scientific circulation and became fully accessible only with the spread of ideas of pluralism of opinion. Systematization of the work is carried out by thematic focus and chronology. It is established that the activity and intellectual heritage of Clark for a long time remained out of the attention of scientific and historical studies for ideological reasons. The pedagogical and scientific achievements of Ch. Clark are an important part of the national heritage. In developing the problem, materials from archives were widely used, some of which were introduced into scientific circulation for the first time. The most important results achieved in the work include the following: the educational and scientific activities of Ch. Clark and the background of the era of the first half

of the twentieth century; an attempt was made to reconstruct his professional and creative path, some gaps in his biography were filled, namely his contribution to the organization and institutionalization of OPI; the scientific and creative heritage of the professor is outlined; his contribution to the development of shipbuilding in Odesa and in Ukraine in general was studied. Ch. Clark is an outstanding personality, a world scientist in the field of shipbuilding, a professor, an organizer of higher shipbuilding education in Odesa and many other European cities.

Список використаних джерел і літератури:

Бахмутская, Э. Я. & Страдын, Я. П. (1968). Отчет В. Л. Кирпичева о реорганизации Рижского политехнического института (1897). *Из истории естествознания и техники Прибалтики* (Т.1). Рига: Зинатне, 51–64.

Державний архів Одеської області.

Левченко, В. В., Гривківська, А. О. & Шаталова, Г. Є. (2018). Професор Ч. Д. Кларк – основоположник вищої політехнічної освіти в Одесі. *Збірник праць XVI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти», присвяченої 120-річчю Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Київ, 19 квітня 2018 р., 21–23.

Левченко, В. В. (2019). Из истории истоков становления и развития высшего морского образования в Одессе в первой половине XX века. *Вісник Одеського національного морського університету*: зб. наук. пр., 1 (58), 249–265.

Малахов, В. П. (1995). Одесский государственный политехнический университет. *Очерки развития науки в Одессе*. Одесса: Титул, 375–376.

References:

Bahmutskaya, E. YA. & Stradyn, YA. P. (1968). Otchet V. L. Kirpicheva o reorganizacii Rizhskogo politekhnicheskogo instituta (1897) [V. L. Kirpichev's report on the reorganization of the Riga Polytechnic Institute (1897)]. *Iz istorii estestvoznaniya i tekhniki Pribaltiki* (Vol. 1). Riga: Zinatne, 51–64. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti [The State Archives of Odessa Region]. [in Russian].

Levchenko, V. V., Hryvkiivska, A. O. & Shatalova, H. Ye. (2018). Profesor Ch. D. Klark – osnovopolozhnyk vyshchoï politekhnichnoi osvity v Odesi [Professor C. D. Clark is the founder of higher polytechnic education in Odessa]. *Zbirnyk prats XVI Mizhnarodnoi molodizhnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Istoriia rozvytku nauky, tekhniki ta osvity»*, Kyiv, 19 kvitnya 2018 r., 21–23. [in Ukrainian].

Levchenko, V. V. (2019). Iz istorii istokov stanovleniya i razvitiya vysshego morskogo obrazovaniya v Odesse v pervoj polovine HKH veka [From the history of the origins of the formation and development of higher maritime education in Odessa in the first half of the 20 century]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho morskoho universytetu*: zb. nauk. pr., 1 (58), 249–265 [in Russian].

Malahov, V. P. (1995). Odeskij gosudarstvennyj politekhnicheskij universitet [Odessa State Polytechnic University]. *Ocherki razvitiya nauki v Odesse*. Odessa: Titul, 375–376. [in Russian].

Отримано: 08.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.144-159
УДК 93/94(091)

КОРОТКИЙ Олексій – магістр історії, асистент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Північна 1В, кв. 26, м. Бердянськ, індекс 71100, Україна (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6267-3321>

KOROTKY Oleksiy – master of history, assistant of the Department of History and Philosophy of the Berdyansk State Pedagogical University, 1B Pivnichna Street, 26, Berdyansk, index 71100, Ukraine (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Короткий, О. (2022). Фактори трансформації інституту ув'язнення у Російській імперії в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 144-159.

ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ УВ'ЯЗНЕННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – визначити вплив таких соціальних процесів як ріст злочинності та волоцюжництва, жебрацтва на трансформацію карної політики Російської імперії в першій половині XIX ст., зокрема їх вплив на трансформацію інституту ув'язнення. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму. В дослідженні використано кількісні методи, історико-порівняльний метод, загальнонаукові методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна.** В дослідженні зроблена спроба пов'язати специфіку трансформації регулювання ув'язнення в Російській імперії з впливом соціальних факторів. Більшість досліджень як XIX ст., так і сучасних, визначають в якості факторів трансформації політико-правову думку епохи Просвітництва та вплив англійських філантропів, борців за пенітенціарні реформи. В даній роботі акцентується увага на соціальних процесах і на тому, як вони вплинули на хід тюремних перетворень. **Висновки.** В першій третині XIX ст. в Російській імперії, внаслідок війн, послаблення державного контролю, підвищення податків відбувся ріст злочинності та збільшилися прояви мобільності населення у вигляді волоцюжництва та жебрацтва. Переповнення в'язниць та обтяження інфраструктури заслання внаслідок цих процесів сприяли тому, що влада стала приділяти більше уваги проблемам, пов'язаним з карною системою. Проблема тюрем слугувала тлом, на якому відбулась побудова нових місць ув'язнення та створення Товариства піклувального про тюрми. Збільшення витрат на заслання, яке відбулось внаслідок спроби використати це покарання для боротьби з волоцюжництвом, призвело до утворення арештантських рот цивільного відомства. Влада поступово збільшувала значення цього виду покарання, що на довгі роки загальмувало реформу загальнокримінальних тюрем.

Ключові слова: в'язниці, арештантські роти, злочинність, волоцюжництво, жебрацтво.

FACTORS OF THE TRANSFORMATION OF THE PRISON INSTITUTE IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to determine the impact of such social processes as the growth of crime and vagrancy and begging on the transformation of the penal policy of the Russian Empire in the first half of the 19th century, in particular, their impact on the transformation of the institution of imprisonment. The research methodology is based on the principles of a concrete-historical approach or historicism. Quantitative research methods, historical comparative method, general scientific methods of analysis and synthesis were used in the research. Scientific novelty.* *In the study, an attempt was made to explore the specifics of the transformation of prison regulation in the Russian Empire under the influence of social factors. The majority of researches, both of the 19th century and modern ones, determine as factors the influence of the political and legal thought of the Enlightenment era and the influence of English philanthropists, fighters for penitentiary reforms. This work focuses attention on social processes and how they influenced the course of prison transformations. Conclusions.* *In the first third of the 19th century in the Russian Empire, as a result of wars, the weakening of state control, and tax increases, there was an increase in crime and increased manifestations of population mobility in the form of vagrancy and begging. The overcrowding of prisons and the strain on the deportation infrastructure as a result of these processes contributed to the fact that the authorities began to pay more attention to problems related to the penal system. The overcrowding of prisons served as the background against which the construction of new prison castles and the creation of the Society for the Care of Prisons took place. The increase in the cost of exile, which occurred as a result of the attempt to use this punishment to combat vagrancy, led to the formation of the arresting companies of the civil department. Having become a cheap alternative to exile, the authorities gradually increased the importance of this type of punishment, which slowed down the reform of criminal prisons for many years.*

Key words: *prison, detention centers, crime, vagrancy, begging.*

Постановка проблеми. Перша половина XIX ст. в історії ув'язнення в Європі та Америці стала часом подальших експериментів з тюремним режимом, розпочатих наприкінці XVIII ст., боротьби різних підходів до організації пенітенціарної практики, нових архітектурних рішень, становлення позбавлення волі як головного покарання та перших розчарувань у ньому. Російська імперія не залишилась осторонь більшості з цих процесів, однак з ряду причин вони отримали специфіку, причини якої не були достатньо досліджені.

Аналіз джерел та останні дослідження. Вивчення історії регулювання ув'язнення в Російській імперії розпочали російські історики та пенологи в першій половині XIX ст. Серед сучасних робіт варто виділити студії С. Васильєвої, яка дослідила вплив англійських квакерів на Олександра I-го та його оточення (Васильєва, 2017), В. Пальченкової (Пальченкова, 2012) та В. Щукіна (Щукін, 2012), які вивчали трансформацію регламентування діяльності Товариства піклувального про тюрми, П. Кравчука (Кравчук, 2016), який проаналізував пенітенціарну систему, як частину державного господарства імперії, дисертації О. Григор'єва (Григор'єв, 2007), В. Россіхіна (Россіхін, 2005) та монографію І. Левчука та М. Яцишина (Левчук, 2017), в яких проведено

аналіз нормативно-правового забезпечення функціонування місць позбавлення волі, починаючи з кінця XVIII до початку XX ст.

Мета статті – проаналізувати вплив росту злочинності, волоцюжництва і жебрацтва в першій половині XIX ст. на трансформацію інституту ув'язнення в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Більшість студій з історії кримінального права чи карної політики в Російській імперії фіксують свою увагу на двох процесах в історії ув'язнення в першій половині XIX ст. – розвиток Товариства піклувального про тюрми та нормативно-правова регламентація позбавлення волі. Проблемою таких побудов є те, що в них тюремне ув'язнення вивчається як незалежна галузь кримінальної практики та права, тоді як, на нашу думку, необхідно враховувати залежність розвитку ув'язнення від історії заслання, яку на матеріалі історії Британської в'язниці дослідив М. Ігнат'єв (Ignatieff, 1989, р. 80–82). Не менш важливим чинником, для змін у карних парадигмах є зміни в соціумі – криза ієрархій, зміни в структурі злочинності чи підвищення мобільності населення, як це на матеріалі історії Сполучених Штатів ілюструє Д. Розман (Rothman, 1990).

Початок тюремної реформи в Російській імперії традиційно датують 1819 р. (Нікітін, 1880, с. 10), коли імператор та його оточення, натхненні прикладом Лондонського тюремного товариства, заснували Товариство піклувальне про тюрми. Перша зустріч лондонських квакерів з Олександром I відбулась 1814 р., коли імператор мав розмову з Вільямом Алленом (Васильєва, 2017, с. 8) – квакером-євангелістом, підприємцем, противником работоргівлі, головним редактором журналу «Філантроп» і засновником Товариства тюремної дисципліни (Ignatieff, 1989, р. 146). В 1818 р. відбулась друга зустріч вже у Санкт-Петербурзі, де обговорювались питання організації тюремної справи. Олександр I висловив бажання відкрити в Росії тюремне товариство за взірцем лондонського. Таке товариство постане вже в наступному році, а його метою буде проголошено «моральну поправу утримуваних злочинців, покращення стану ув'язнених за борги і в інших справах...» (ПСЗРИ, Собр.1. Т. 1, с. 310).

Утворення Товариства піклувального про тюрми дало поштовх ряду інших указів, які мали на меті покращити становище ув'язнених, деталізувати умови їх утримання та централізувати тюремне управління, на що не наважився Олександр I, зробивши численні обмеження повноважень новоствореної організації в запропонованому В. Веннінгом проекті (Краинский, 1912, с. 68).

Перша з цих трьох груп указів мала суто філантропічний характер, а їх зміст полягав у збільшенні коштів, які виділялись в'язням в окремих губерніях та окремим категоріям арештантів (№27918; №28907; №28938; №28956; №29046; №30536), переведенні всіх арештантів на рахунок державної скарбниці (№28040), забезпечення арештантів одягом (№28108), затвердженні подаянь та зароблених в'язнями грошей на покращення їх харчування та інших умов утримання (№28551), обмеження використання ланцюгів

(№28984) (ПСЗРИ, Собр. 1). Ці укази були видані упродовж 1819-1825 рр., тобто в останні роки правління Олександра I-го, просякнуті неопієтистським варіантом патерналізму з властивими йому розумінням опіки та благодійництва (Чумакова, 2022, с. 95–96).

З початком правління Миколи I акцент зміщується і держава концентрує свою увагу на регламентації тюремного порядку та управління. Так, було видано укази, які закликали до бережливості у виділенні кормових коштів в'язням та встановлювали правила звітності та контролю за цими коштами (№16; №824; №825), регламентували порядок утримання арештантів (№209; №573; №602; №604; №608; №1691; №3861; №3955), уточнювали склад та повноваження тюремної адміністрації (№1079; №4282) та посилювали нагляд за її роботою (№1605), встановлювали типові плани для нових тюремних замків (№1510; №1787). Важливою віхою в розвитку тюремної справи стали укази від 17 червня 1827 р. та 19 вересня 1829 р. (№1183; №3167), за якими всі кормові та гроші на одяг та взуття для ув'язнених було передано в розпорядження піклувальних про тюрми комітетів. Це стало свідченням недовіри держави до тюремної адміністрації і зменшенні її повноважень в тюрмах імперії.

Видання вищевказаних указів у 1825-1830 рр. мало на меті впорядкувати тюремне життя, уніфікувати вимоги щодо утримання в'язнів по всій імперії. Однак, за межами великих губернських міст, де діяли піклувальні комітети та створювалися нові тюремні замки, реформа просувалась повільно. Таке становище було характерно, зокрема і для Півдня України (Короткий, 2022). Однією з причин цього слід вважати відсутність загальноімперської інструкції. Цей документ з'являється зусиллями Міністерства внутрішніх справ та Товариства піклувального про тюрми в 1831 р. (Краинский, 1912, с. 79). В тому ж році вона була відправлена всім губернаторам для втілення в життя її приписів (Інструкція смотрителю тюремного замка, 1882, с. 1), які регулювали діяльність адміністрації від огляду новоприбулих арештантів до обов'язків тюремного священника.

Інструкція 1831 р. мала закласти основи тюремного режиму, однак, використати її на практиці в повній мірі могли далеко не всі тюрми. Не зважаючи на це, в 1830-х рр. регламентація тюремного ув'язнення майже не відбувається, а в'язниці імперії продовжують знаходитись у тому ж стані, який був закладений ще до її видання. Це не здається дивним, якщо врахувати, що ідея «виправлення» злочинців, проголошена Товариством піклувальним про тюрми, не відповідала реаліям діючої карної парадигми. Так, в XV томі Зводу законів Російської імперії, введеному в дію 1835 р., позбавлення волі згадується лише в 18 випадках, тоді як панівними покараннями залишаються заслання, каторга та тілесні покарання (Гернет, 1951b, с. 47).

Новий етап для ув'язнення розпочнеться в 1845 р., коли буде видана друга редакція Зводу законів та Уложення про покарання (Уложение о наказаниях..., 1845). За підрахунками М. Гернета, ця санкція в Уложенні згадується в 848 з 2043 статей особливої частини (Гернет, 1951b, с. 47). Однак,

більше значення має те, які саме злочини карались нею – це були злочини за порушення «благочинія», злочини проти власності, життя та честі. Ще краще продемонструє роль позбавлення волі за Уложенням 1845 р. тюремна статистика. Аналіз ув'язнених у тюрмах імперії за три роки перед прийняттям Уложення показує, що більшість в'язнів утримувалися через справи, які за новим кодексом карались, здебільшого, різними видами позбавлення волі: жебрацтво та волоцюжництво, втечі і безпаспортство та крадійство (див. рис.1) (Отчет..., 1842; Отчет..., 1843; Отчет..., 1844).

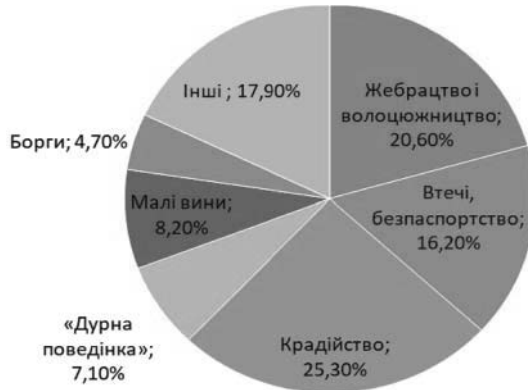

Рис. 1. Розподіл арештантів за злочинами в губернських тюрмах Російської імперії у 1842-1844 рр.

Отже, волоцюги, жебраки, крадії, селяни-втікачі, ті, хто пересувався без паспортів або з простроченими посвідками на переміщення – всі ці категорії в'язнів склали понад половину тюремного «населення» губернських тюремних замків, з яких до Санкт-Петербургу надходили звіти піклувальних комітетів. За новим кримінальним законодавством, волоцюги, не гідні до військової служби, відправлялися в цивільні арештантські роти, тоді як жінки відправлялися в робочі будинки (Ст. 1177). Для жебраків була уготована доля утримання при поліції, арешту до трьох місяців, тюремного ув'язнення до шести місяців або робочого дому до року (Ст. 1219–1224). Більшість видів крадіяства теж мали каратися позбавленням волі, арештантськими ротами, робочими домами (Ст. 2147–2159) (Уложение о наказаниях..., 1845, с. 487, 504–506, 850–858). Варто зазначити, що значна частина тих, хто утримувався за «буйство, пияцтво та дурну поведінку» та так звані «малі вини» теж цілком могли врешті бути покарані позбавленням волі (Ст. 1290, 1821), що лише збільшує значення цього виду покарання після 1845 р. (Уложение о наказаниях..., 1845, с. 526, 701).

В історіографії сформувалися два головні способи пояснення змін у карній парадигмі Російської імперії. Перший – вплив політико-правових ідей

просвітництва. Найбільш очевидно цей вплив втілювався в реформах та ініціативах Катерини II, яка надихалась ідеями Беккарія і французьких просвітителів (Краинский, 1912, с. 64–65; Фойницький, 1889, с. 316) та в працях тогочасних російських теоретиків права (Упоров, 2004, с. 27). Другий спосіб, який найчастіше поєднувався з першим, – пов'язати реформи з безпосереднім впливом борців за пенітенціарні реформи, таких як Джон Говард, Вільям Кокс, Вільям Блекстоун, Ієремія Бентам, Вальтер Веннінг та Вільям Аллен (Никитин, 1880, с. 10–11; Познышев, 1924, с. 23–24; Фойницький, 1889, с. 316–317).

Ці ключові способи пояснити трансформацію ув'язнення в Російській імперії сформувався в історіографії XIX – початку XX ст. і без значних змін збереглися до XXI ст. Сучасні дослідження, найчастіше поєднують ці два трактування (Григор'єв, 2007, с. 48–52; Левчук, 2018, с. 38–39; Упоров, 2004, с. 20), або ж пояснюють трансформації внутрішньої логікою розвитку пенітенціарної системи. Не відкидаючи вищеперерахованих способів пояснення, ми б хотіли доповнити їх іншими факторами та передумовами, які в першій половині XIX ст. вплинули на практику позбавлення волі в Російській імперії.

Датування початку пенітенціарних перетворень 1819 р. залишає поза увагою попередню спробу Олександра I провести тюремну реформу. Така ініціатива відбулась у 1802-1808 рр., коли донесення малоросійського генерал-губернатора князя О. Куракіна про необхідність побудови нових острогів у ввіреній йому губернії, врешті, призвели до указу 1808 р. про «побудову тюремних замків в усіх Губерніях згідно Височайше затвердженого для Малоросійських губерній плану» 1808 р. (№22963). У цей же період 1800-1814 рр. Олександр I переходить від старої практики вирішення проблеми переповнення в'язниць у вигляді видання указів про ненакопичення в тюрмах великої кількості колодників (№20023, №20029, №20038, №20094) до спроби врегулювати питання надходження коштів на їх утримання (№17803, №21436, №22730, №23455) (ПСЗРИ. Собр. 1).

Однак, зміни в карній політиці не вичерпувались вищевказаними заходами. В цей же час видаються укази, які свідчать про посилення боротьби з волоцюгами (впійманих волоцюг почали відправляти у військо, навіть якщо вони не проходили ценз зросту) та впорядкування їх розподілу у війську (№21459, №24452) (ПСЗРИ. Собр. 1). Своє логічне завершення на даному етапі отримала і регламентація заслання з виданням «Положення про поселення в Сибіру» 1806 р.

Вищевказані заходи, на нашу думку, свідчать про намагання впорядкувати виконання покарань в імперії на фоні все більш зростаючої злочинності. Дані, проаналізовані Б. Мироновим свідчать, що в першу третину XIX ст. відбувалося стрімке збільшення злочинності, що дослідник пов'язує з реформами, які призвели до зниження ефективності державного апарату та кровопролитними війнами в цей період, які мали результатом зниження державного і суспільного порядку, розповсюдження серед населення зброї, підвищення податків та зниження рівня життя (Миронов, 2000, с. 93). В 1803-1808 рр.

в імперії було 322 підсудних на 100 тис. чол., а в 1825–1830-х рр. цей показник сягнув 346 підсудних (Миронов, 2000, с. 89). Таким чином, збільшення підсудних, а отже й ув'язнених в острогах та тюремних замках, вимагало кращого впорядкування питань, пов'язаних з їх утриманням, зокрема, побудови нових тюремних замків, проекти яких було затверджено в 1820–1825 рр. (№28617, №29342) (ПСЗРИ. Собр. 1).

Від 1817 до 1825 р. в справі утримання ув'язнених у тюрмах панував філантропічний імпульс привнесений як розповсюдженням ідей неопієтизму у вищих колах імперії (Чумакова, 2022, с. 96–97) (зв'язок пієтизму та благодійництва розкрито Ф. Горські (Gorski, 2003, с. 106–112), так і різними гуманістичними ідеями, які сповідували дворяни, що повернулися після Французької кампанії 1814 р. (Гернет, 1951а, с. 97; Упоров, 2004, с. 27). Саме на цьому благодатному ґрунті будуть посіяні ідеї нової генерації англійських тюремних реформаторів – квакерів-євангелістів. Доказом сили філантропічного імпульсу можна вважати той факт, що навіть за умов максимального падіння хлібних цін у період 1821–1825 рр. та пониження рівня життя більшої частини населення (Миронов, 2012, с. 219), держава за цей час не переглядала розмір кормових коштів, які виділялися на харчування в'язнів (ПСЗРИ. Собр. 2, с. №824).

Дотичною до проблеми злочинності, була проблема локалізації населення, яка мала ключове значення для функціонування поміщицьких господарств. Підвищена увага до волоцюг і жебраків виникла, як здається, не на порожньому місці і не була моральною панікою. Так, ще в 1809 р. зазначалося про збільшення волоцюг та жебраків в імперії, від яких виникають великі труднощі (№23748). Видання подібних указів у 1820-х рр. свідчить, що проблема лише посилювалась і вже в 1825 р. голова Міністерства внутрішніх справ вказував, що жебрацтво псує саму моральність населення, бо ледарство є «коренем всіх пороків» (№30356) (ПСЗРИ. Собр.1).

Серед заходів для боротьби з волоцюжництвом повсякчас вказувалося «суворе виконання указів», які вимагали від поміщиків всіляко допомагати і піклуватися про бідних, а від чиновників та поліції не допускати жебрацтва, відловлювати волоцюг, утримувати їх у богадільнях та публікувати свідчення для пошуку їх власників. Однак, ситуація з кількістю ув'язнених цієї категорії показує, що ці методи не діяли і в 1820-х рр. вони склали значну категорію арештантів в імперії (Гернет, 1951а, с. 311–312).

Перша причина великої кількості волоцюг в імперії полягала, насамперед, у доволі широкому визначенні цієї категорії. До неї потрапляли не тільки ті, хто переміщався від міста до міста, але й ті, хто оселившись у певному місці приховував своє походження. Таких мало бути доволі багато, адже імперія знаходилась на піку переселенського руху на Південь. Збереження жорсткої системи локалізації населення не відповідало також і розвитку ринку найманої праці. Так, наприклад, у 1831 р. селянин Петро Ткачук з Херсонської губернії відправився на заробітки в «найближчі міста без всілякого письмового виду», був схоплений і відісланий в Одеську цивільну арештантську роту

(Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 21). В 1834 р. до категорії волоцюг ледве не зарахували чисельних чорноробів, які наповнили великі міста, в зв'язку з подорожчанням продовольства і пошуком заробітку (Извлечение из отчета министра..., 1835, с. 263). В зв'язку з такими ситуаціями в столиці імперії в 1835 р. при Тюремному товаристві було створено спеціальний Комітет відбору і піклування про жебраків, який мав допомагати поліції в справі відбору «гідних» жебраків від «негідних» та волоцюг (Об учреждении Комитета для разбора нищих..., 1837, с. LXV).

Другу причину слід шукати в складній соціально-економічній ситуації для селянства наприкінці XVIII ст., що спричиняло маргіналізацію населення. Згаданий вище указ 1803 р. про прийняття в армійську службу волоцюг занизького зросту (ПСЗРИ. Собр.1, №21459) свідчить про їх низький біологічний статус, характерний для населення кінця XVIII ст., а саме для тих, хто народився в 1771-1795 рр. через падіння врожайності, підвищення податків, збільшення повинностей та посилення панщини (Миронов, 2013, с. 186–197).

Високий рівень волоцюжництва пояснюється тими ж проблемами, які спричиняли і зростання злочинності загалом – підвищення податків, послаблення суспільного і державного контролю внаслідок війн, які вів Олександр I. Держава ж вбачала головну причину жебрацтва і волоцюжництва в поганому піклуванні про кріпаків з боку поміщиків та волосних голів (ПСЗРИ. Собр. 1, №30356), а отже – в кризі патерналізму. Відзначимо, що в таких переживаннях простежується паралель з подібними занепокоєннями в Британії (Ignatieff, 1989, p. 181–183).

Новий підхід до проблеми безпаспорства та волоцюжництва після загальної кризи заслання знову став інституційним. Якщо реакцією на підвищення злочинності була побудова нових тюремних замків та заснування Товариства піклувального про тюрми, то реакцією на підвищення витрат щодо пересильних і збільшення волоцюжництва – арештантські роти цивільного відомства. Нові пенітенціарні заклади утворювались з економічних та фільтраційних міркувань спочатку в Південній Україні (ПСЗРИ, Собр. 2. Т. 6, с. 783) в 1830 р., а згодом – поширені по всій імперії. Дешевизна та господарська користь арештантських рот призвели до того, що їх стали наповнювати також втікачами, засудженими на заслання та каторгу за нетяжкі злочини та засудженими до утримання в робочих будинках (ПСЗРИ, Собр. 2. Т. 5, с. 704). Разом з цим, відзначалось і їх дисциплінарне значення, «...волоцюга, іноді швидко, під суворим наглядом, виправляється в поведінці, навчається відчувати свою провину і звикає до праці» (Извлечение из отчета министра..., 1835, с. 264). Тож не дивно, що впродовж 1830-1845 рр. право відправляти злочинців до арештантських рот було надано міським, сільським, професійним спільнотам та поміщицьким господарствам (№6791, №6745, №16096, №26146) (ПСЗРИ. Собр. 2). Це на нашу думку, пояснює ту ситуацію, що після 1831 р. і до 1845 р. в Російській імперії фокус уваги влади зміщується від тюрем до виправних арештантських рот.

За період 1830-1845 рр. в імперії було видано низку указів, які мали регулювати функціонування арештантських рот різних відомств. Розширення їхнього використання призвело до того, що з 848 статей Уложення 1845 р., в яких згадується покарання позбавленням волі, арештантські роти фігурували в 327, тоді як тюремне ув'язнення – в 249 (Гернет, 1951b, с. 47). Враховуючи, що ці інституції також заміняли робочі будинки в тих місцях, де таких не було, це покарання мало ще ширше використання.

Чи вдалося змінами карної політики імперії подолати наслідки збільшення злочинності, включно з волоцюжництвом і жебрацтвом, у першій третині XIX ст.? Б. Миронов вказує, що злочинність досягла піку в 1825-1830 рр., і надалі зменшувалась аж до початку періоду Великих реформ завдяки посиленню контролю з боку держави та консервативному правлінню. Порівняно з 1803-1808 рр. дрібна злочинність впала на 19%, тоді як тяжка залишилась на тому ж рівні (Миронов, 2000, с. 89). Однак, для проблеми функціонування в'язниць більш важливою є кількість підсудних. Якщо оцінювати кількість підсудних в абсолютному, а не відносному значенні, то отримаємо наступну картину. В 1803-1808 рр. чисельність підсудних в імперії була, в середньому, на рівні 132 тис., в 1825-1830 рр. – 173 тис., а в 1841-1850 – 193 тис. чол. Отже, середня кількість підсудних збільшилась на 61 тис. Проте, не всі підсудні утримувались у тюрмах. М. Гернет вказує, що за даними міністерства юстиції в тюрмах у 1845 р. перебувало 105 тис. підсудних (Гернет, 1951b, с. 56), що складало 54% відсотки від обвинувачених 193 тис. Якщо прийняти, таке співвідношення для початку століття, то чисельність арештантів в 1803-1808 рр. складала приблизно 72 тис. чол. Отже, можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. чисельність тюремного населення збільшувалась на 33 тис. чоловік у середньому щорічно.

Поява нових указів, суть яких полягала в постанові швидше вирішувати справи, за якими утримуються арештанти в 1830 і 1849 рр. (№3517; №23026) свідчить про те, що розбудова нових тюремних замків не встигала за зростанням чисельності в'язнів (ПСЗРИ. Собр. 2). В 1847 р. для утримання покараних позбавленням волі Міністерству внутрішніх справ довелося орендувати приватні будинки, адже загальна кількість арештантів всього за рік збільшилась на 35 тис. чол. (Действия министерства в 1847 году, с. 397). За результатами обстеження в'язниць у 1857-1859 р. було виявлено, що тюремні приміщення в імперії були розраховані на 38 908 чол., однак реальна кількість ув'язнених досягала 64 358 чол. Варто зауважити, що кількість термінових в'язнів, тобто тих, що відбували в тюрмах покарання призначене судом, була в 30 разів меншою за обвинувачених (Гернет, 1951b, с. 519). Це свідчить, що більшість з тих, хто вказувався в звітах міністерства юстиції як покарані «тюремним ув'язненням та арештом» (9,6% від усіх покараних у 1851 р.), вірогідно, були покарані саме арештом, тривалість якого не перевищувала 3 місяців (Уложение о наказаниях..., 1845, с. 14). Як бачимо, попри реформу 1845 р. тюремне ув'язнення продовжувало відігравати роль, переважно, як місця утримання на час слідства та до суду.

Головна ж причина надання тюремному ув'язненню суттєвої карної ролі за Уложенням про покарання 1845 р., попри проаналізовані вище проблеми, на нашу думку, полягала в певному оптимізмі щодо педагогічних, дисциплінарних та моральних можливостей цього виду покарання.

1820–1830-ті рр. позначились певною зневірою в ув'язнення в Англії, що було пов'язано з поступовою деградацією тюремного режиму Міллбанку, на який покладало багато надій, зокрема вже згадане Лондонське тюремне товариство. В пошуках нових моделей інституту покарання Великобританія та інші європейські країни звернулись до досвіду Сполучених Штатів Америки. Подорож Вільяма Кроуфорда в Пенсильванію призвела до спроби використати досвід Філадельфійської системи одиночного ув'язнення в Англії (Ignatieff, 1989, р. 171–173, 194–195). Ідеї Пенсильванської системи у видозміненому вигляді втілилися в 1842 р. у Пентонвільській взірцевій тюрмі в Лондоні. В 1844 р. Пентонвіль відвідав Микола І. Вже в наступному році за його вказівкою в Санкт-Петербурзі було створено комітет, який мав розробити проєкт тюремної реформи на основі системи одиночного ув'язнення, який, однак, так і не був завершений (Гернет, 1951b, с. 56–57).

Варто зазначити, що в період 1830–1840-х рр. у Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії спостерігається пильна увага до руху тюремних перетворень в Європі та Америці. Якщо наприкінці XVIII – на початку XIX ст. зацікавлення тюрмами в імперській суспільно-політичній думці залишалось на рівні перекладів текстів Д. Говарда та І. Бентама, то в 1830–1840-х рр. у журналі Міністерства внутрішніх справ виходить ряд статей, які розглядають, переважно, результати реформ останніх десятиліть: створення Женевського виправного дому (О Женевском исправительном доме, 1836), системи одиночного ув'язнення та робочих домів в Америці (О системе уединенного заключения..., 1836; О рабочих домах..., 1836; Несколько замечаний..., 1840), дебати щодо тюремної реформи в Угорщині (Суждения венгерских магнатов..., 1843), розбудову нових тюрем у Пруссії (Устройство тюрем в Пруссии, 1843) та Англії (Образцовая тюрьма в Лондоне, 1843).

На нашу думку, посилення зацікавлення з боку Міністерства внутрішніх справ до тюремного питання на Заході, свідчить про те, що значна роль, яку позбавлення волі отримало за Уложенням 1845 р., була надана «авансом» з розрахунком на подальшу реформу місць ув'язнення. Однак, у зв'язку з нестачею коштів, Східною (Кримською) війною, черговою критикою цього покарання та втіленням більш масштабних державних перетворень, реформа буде відкладена до другої половини 1860-х рр., коли вона розпочнеться вже в зовсім інших умовах.

Висновки. У дослідженні була зроблена спроба виявити та актуалізувати маловідомі аспекти історії позбавлення волі в Російській імперії у першій половині XIX ст. В історіографії, починаючи від другої половини XIX ст. превалює наратив, згідно з яким головними рушіями тюремних перетворень у Російській імперії стали опосередковані впливи західної суспільно-

політичної думки через транснаціональні інтелектуальні товариства та безпосередній вплив філантропів та тюремних реформаторів з Англії, які мандрували Східною Європою та пропагували свої пенітенціарні ідеї імператорам та міністрам. Від візиту Олександра I в Лондон та його зустрічі з Вільямом Алленом до візиту Миколи I-го в Пентонвілль, на першому плані історичних розвідок перебуває саме цей фактор для впровадження тюремних реформ.

Не заперечуючи значення та релевантності таких способів пояснення, ми показали, що вони не вичерпують всієї проблеми. В дослідженні ми акцентували увагу на соціальних передумовах, які вплинули на хід тюремних перетворень, їх інтенсивність та, певним чином, зміст – проблема росту злочинності в першій третині XIX ст. та проблема волоцюжництва і жебрацтва.

Ріст злочинності в першій третині XIX ст. унаслідок масштабних воєнних кампаній, підвищення податків та послаблення поліцейського і соціального контролю призводив до постійного переповнення тюрем, що вимагало їх ремонту, перебудови, побудови нових в'язниць, кращого врегулювання питань, пов'язаних з забезпеченням в'язнів та роботи адміністрації, а головне – привертая увагу до тюремного питання. «Епідемія» волоцюжництва та жебрацтва, що охопила імперію внаслідок, іноді, схожих причин та конфлікту між проявами мобільності населення та системою його локалізації, теж робила суттєвий внесок у його актуалізацію. За винятком того, що безпаспортні та втікачі складали велику частину ув'язнених, їх традиційні покарання військовою службою чи засланням створювали суттєві проблеми з дисципліною в армії та перевантаженням і подорожчанням інфраструктури заслання. Поширення арештантських рот цивільного відомства, як більш дешевої альтернативи як заслання, так і тюрми, на довгий час законсервувало розвиток тюремного ув'язнення, яке виявилось не готовим до передбаченої для нього ролі згідно Уложення про покарання 1845 р.

Ріст злочинності та волоцюжництва, звичайно, не вичерпують всіх факторів трансформації покарань позбавленням волі в першій половині XIX ст. Подальших досліджень потребує сприйняття цих проблем різними політичними та соціальними групами. Методи інтелектуальної історії можуть бути залучені для кращого розуміння «мови» реформ та впливу неопіетистських поглядів Олександра I та його оточення на розвиток благодійництва в імперії і, зокрема, тюремного піклування. Саме благодійництво та історія Тюремних комітетів мають стати об'єктами соціальної історії культурних практик для з'ясування мотивів їх членів та їх впливу на тюремну систему.

Список використаних джерел і літератури:

Васильєва, С. (2018). Император Александр I и квакерские проекты институционализации тюремного пощения по британским образцам. *The Newman in Foreign policy*, 45 (89), 7–12

Гернет, М. (1951а). *История царской тюрьмы* (2-е изд.). (Т.1). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 328 с.

Гернет, М. (1951b). История царской тюрьмы (2-е изд.). (Т.2). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 583 с.

Григор'єв, О. (2007). *Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній)*: (дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.01). Харків, 207 с.

Державний архів Одеської області.

Извлечение из отчета министра внутренних дел за 1834 годъ. (1835). *Журнал министерства внутренних дел*, 17 (8), 241–425.

Инструкция смотрителю тюремного замка. (1882). Пермь: Типография Губернского Правления, 26 с.

Короткий, О. (2022). Трансформація тюремного досвіду в Російській імперії в першій третині XIX ст. на прикладі Херсонської губернії. *Zaporizhzhia Historical Review*, 6 (58), 84–96.

Кравчук, П. (2014). Місяця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII – перша половина XIX століття. *Музейний вісник*, (14), 142–161.

Краинский, Д. (1912). *Материалы к исследованию русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах*. Чернигов: Типография губернского земства, 155 с.

Краткий обзор правительственных действий министерства внутренних дел за 1847 годъ. *Журнал министерства внутренних дел*, (24), 363–426.

Левчук, В. & Яцишин, М. (2018). Місяця позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (історико-правове дослідження). Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 152 с

Миронов, Б. (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* (в 2 т., Т.2). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 548 с.

Миронов, Б. (2012). *Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века*. Москва: Весь Мир, 848 с.

Несколько замечаний о системе уединенного заключения в Северной Америке. (1840). *Журнал Министерства внутренних дел*, 35 (3), 55–61.

Никитин, В. (1880). *Тюрьма и ссылка*. Санкт-Петербург: Типография Г. Шпарварт, 344 с.

Образцовая тюрьма в Лондоне. (1843). *Журнал Министерства внутренних дел*, (1), 172–174.

Об учреждении Комитета для разбора нищих и искоренения нищенства в С. Петербурге. (1837). *Журнал Министерства внутренних дел*, 26 (12), LXV–XCIX.

О женевском исправительном доме. (1836). *Журнал Министерства внутренних дел*, 19 (1), 129–155.

О рабочих домах (maisons de refuge) в Северо-Американских Штатах. *Журнал Министерства внутренних дел*, 20 (6), 529–557.

О системе уединенного заключения в Соединенных Американских Штатах. (1836). *Журнал Министерства внутренних дел*, 22 (10), 82–106.

Отчет о положении и действиях Общества попечительного о тюрьмах, поднесенный Государю императору, за 1842 год. (1843). Санкт-Петербург: В типографии III отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 81 с.

Отчет о положении и действиях Общества попечительного о тюрьмах, поднесенный Государю императору, за 1843 год. (1844). Санкт-Петербург: В типографии III отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 79 с.

Отчет о положени и действиях Общества попечительного о тюрьмах, поднесенный Государю императору, за 1844 год. (1845). Санкт-Петербург: В типографии III отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 86 с.

Пальченкова, В. (2012). Трансформація правової регламентації діяльності Товариства пікувального про тюрми (1819-1919). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, (4), 73–82

Познышев, С. (1924). *Основы пенитенциарной науки*. Москва: Главлит, 420 с.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. (Т.1-45). (1830). Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. (Т.1-55). (1830-1884). Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

Росісін, В. (2005). *Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)*: (автореф. дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.01). Харків, 22 с.

Суждения венгерских магнатов об улучшениях в системе тюремного заключения. (1843). *Журнал Министерства внутренних дел*, (4), 507–512.

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. (1845). Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 922 с.

Упоров, И. (2004). *Пенитенциарная политика России в XVIII-XX в: Историко-правовой анализ тенденций развития*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 608 с.

Устройство тюрем в Пруссии. (1843). *Журнал Министерства внутренних дел*, (3), 507–517.

Фойницкий, И. (1889). *Учение о наказании в связи с тюремоведением*. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 514 с.

Чумакова, Т. (2022). Пиетизм в русской религиозно-философской мысли XVIII-XIX веков. *Философические письма. Русско-европейский диалог*, (Т.5. (3)), 84–103.

Щукин, В. (2012). Общественная благотворительность и попечительство в пенитенциарных учреждениях Российской империи. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, (XI), 456–463.

Gorski, P. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 266 p.

Ignatieff, M. (1989). *A just measure of pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. London: Puffin. 288 p.

Rothman, D. (1990). *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic*. New York: Aldine de Gruyter, 430 p.

References:

Vasilyeva, S. (2018). Imperator Aleksandr I i kvakerskiye proyekty institutsializatsii tyuremnogo popечeniya po britanskim obraztsam [Emperor Alexander I and Quaker projects for the institutionalization of prison care according to British models]. *The Newman in Foreign policy*, 45 (89), 7–12. [in Russian].

Gernet, M. (1951a). *Istoriya tsarskoy tyurmy* [History of the royal prison] (2-e izd.). (Vol.1). Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 328 s. [in Russian].

Gernet, M. (1951b). *Istoriya tsarskoy tyurmy* [History of the royal prison] (2-e izd.). (Vol.2). Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 583 s. [in Russian].

Hryhor'iev, O. (2007). *Penitentsiarna teoriia ta praktyka v rosiiskii imperii v kintsi XVIII – na pochatku XX stolittia, istoryko-pravove doslidzhennia (na prykladi ukrainskykh hubernii)* [Penitentiary theory and practice in the Russian Empire at the end of the 18th – at the beginning of the 20th century, a historical and legal study (on the example of Ukrainian provinces)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv, 207 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [State archive of Odesa region]. [in Russian].

Izvlecheniye iz otcheta ministra vnutrennikh del za 1834 god [Extract from the report of the Minister of the Interior for 1834]. (1835). *Zhurnal ministerstva nutrennikh del*, 17 (8), 241–425. [in Russian].

Instruktsiya smotritel'yu tyuremnogo zamka [Instructions to the caretaker of the prison castle]. (1882). Perm: Tipografiya Gubernskago Pravleniya, 26 s. [in Russian].

Korotkyi, O. (2022). Transformatsiia tiuremnogo dosvidu v Rosiiskii imperii v pershii tretyni XIX st. na prykladi Khersonskoi hubernii [Transformation of the prison certificate in the Russian Empire in the first third of the 19th century. on the example of the Kherson province]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 6 (58), 84–96. [in Ukrainian].

Kravchuk, P. (2014). Mistsia uviaznennia u Pivdennii Ukraini yak skladova derzhavnoho hospodarstva: ostannia chvert XVIII – persha polovyna XIX stolittia [Prisons in Southern Ukraine as a component of the state economy, the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century]. *Muzeinyi visnyk*, (14), 142–161. [in Ukrainian].

Krainskiy, D. (1912). *Materialy k issledovaniyu russkikh tyurem v svyazi s istoriyey uchrezhdeniya Obshchestva Popechitel'nago o tyurmakh* [Materials for the study of Russian prisons in connection with the history of the establishment of the Guardian Society for Prisons]. Chernigov: Tipografiya gubernskago zemstva, 155 s. [in Russian].

Kratkiy obzor pravitelstennykh deystviy ministerstva vnutrennikh del za 1847 god. [Brief review of government actions of the Ministry of the Interior for 1847]. *Zhurnal ministerstva vnutrennikh del*, (24), 363–426. [in Russian].

Levchuk, V. & Yatsyshyn, M. (2018). *Mistsia pozbavleniia voli u Volynskii hubernii Rosiiskoi imperii naprykintsi XVIII – pochatku XX st. (istoryko-pravove doslidzhennia)* [Places of imprisonment in the Volyn province of the Russian Empire at the end of the 18th – beginning of the 20th century (historical-legal research)]. Lutsk: PrAT «Volynska oblasna drukarnia», 152 s. [in Ukrainian].

Mironov, B. (2000). *Socialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XIX v.)* [Social history of Russia in the period of the empire (XVIII – early XX century)] (Vol.2). Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 548 s. [in Russian].

Mironov, B. (2012). Blagosostoyaniye naseleniya i revolyutsii v imperskoy Rossii: XVIII – nachalo XX veka [Welfare of the population and revolution in imperial Russia: XVIII – early XX century]. Moskva: Ves Mir, 848 s. [in Russian].

Neskolko zamechanii o sisteme uyedinennago zaklyucheniya v Severnoy Amerike [A Few Remarks on the System of Solitary Confinement in North America]. (1840). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 35 (3), 55–61. [in Russian].

Nikitin, V. (1880). *Tyurma i ssylka* [Prison and exile]. Sankt-Peterburg: Tipografiya G. Shparvart, 344 s. [in Russian].

Obraztsovaya tyurma v Londone [Model prison in London]. (1843). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, (1), 172–174. [in Russian].

Ob uchrezhdenii Komiteta dlya razbora nishchikh i iskoreneniya nishchenstva v S. Peterburge [About the establishment of the Committee for the analysis of the poor and the eradication of begging in St. Petersburg]. (1837). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 26 (12), LXV–XCIX. [in Russian].

O zhenevskom ispravitelnom dome [About the Geneva Correctional House]. (1836). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 19 (1), 129–155. [in Russian].

O rabochikh domkh (maisons de refuge) v Severo-Amerikanskikh Shtatakh [About workhouses (maisons de refuge) in the North American States]. (1836). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 20 (6), 529–557. [in Russian].

O sisteme uyedinennago zaklyucheniya v Soyedinennykh Amerikanskikh Shtatakh [On the solitary confinement system in the United States of America]. (1836). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 22 (10), 82–106. [in Russian].

Otchet o polozhenii i deystviyakh Obshchestva popechitel'nago o tyurmakh. podnesenny Gosudaryu imperatoru. za 1842 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1842]. (1843). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoy E. I. V. kantselyarii, 81 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i deystviyakh Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesenny Gosudaryu imperatoru, za 1843 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1843]. (1844). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoy E. I. V. kantselyarii, 79 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i deystviyakh Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesenny Gosudaryu imperatoru, za 1844 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1844]. (1845). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoy E. I. V. kantselyarii, 86 s. [in Russian].

Palchenkova, V. (2012). Transformatsiia pravovoi rehlamentatsii dialnosti Tovarystva pikluvalnogo pro tiurmy (1819-1919) [Transformation of the legal regulation of activities of the Association of Pikluvalny pro-turmy (1819–1919)]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, (4), 73–82. [in Ukrainian].

Popzyshev, S. (1924). *Osnovy penitentsiarnoy nauki* [Fundamentals of penitentiary science]. Moskva: Glavlit, 420 s. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting one]. (Vol.1-45). (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Second meeting]. (Vol.1-55). (1830-1884). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. [in Russian].

Rossikhin, V. (2005). *Penitentsiarna sistema Rosiiskoi imperii v XIX – na pochatku XX st. (na materialakh ukrainskykh hubernii)* [The penitentiary system of the Russian Empire in the 19th century – on the cob of the 20th century (on the materials of Ukrainian provinces)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv, 22 s. [in Ukrainian].

Suzhdeniya vengerskikh magnatov ob uluchsheniayah v sistem tyuremnogo zaklyucheniya [Judgments of the Hungarian magnates on improvements in prison systems]. (1843). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, (4), 507–512. [in Russian].

Ulozheniye o nakazaniakh ugovolnykh i ispravitelnykh [Code of penalties for criminal and correctional]. (1845). Sankt-Peterburg: Tipografiya Vtorogo Otdeleniya Sobstvennago Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii, 922 s. [in Russian].

Uporov, I. (2004). *Penitentsiarnaya politika Rossii v XVIII-XX v.: Istoriko-pravovoy analiz tendentsiy razvitiya* [Russian Penitentiary Policy in the 18th-20th Centuries, Historical

and Legal Analysis of Development Trends]. Sankt-Peterburg: Yuridicheskii tsentr Press, 608 s. [in Russian].

Ustroystvo tyurtm v Prussii [The device of prisons in Prussia]. (1843). *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, (3), 507–517. [in Russian].

Foynitskiy, I. (1889). *Ucheniye o nakazanbi v svyazi s tyurmovedeniyem* [The Doctrine of Punishment in Connection with Prison]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva putey soobshcheniya, 514 s. [in Russian].

Chumakova, T. (2022). Pietizm v russkoy religiozno-filosofskoy mysli XVIII-XIX vekov. Filosoficheskiye pisma [Pietism in Russian Religious and Philosophical Thought of the 18th-19th Centuries]. *Russko-evropeyskiy dialog* (Vol.5 (3)), 84–103. [in Russian].

Shchukin, V. (2012). Obshchestvennaya blagotvoritelnost i popechitelstvo v penitentsiarnykh uchrezhdeniyakh Rossiyskoy imperii [Public Charity and Guardianship in Penitentiary Institutions of the Russian Empire]. *Naukovi pratsi Natsionalnogo universitetu «Odeska yuridichna akademiya»*, (XI), 456–463. [in Russian].

Gorski, P. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 266 p. [in English].

Ignatieff, M. (1989). *A just measure of pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. London: Puffin. 288 p. [in English].

Rothman, D. (1990). *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic*. New York: Aldine de Gruyter, 430 p. [in English].

Отримано: 22.02.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.159–175

УДК 94(100)«1914/1918»+316.3(477)

КОЛЯДА Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, вул. М. Пирогова, 9, м. Київ, індекс 01601, Україна (kolyadaia1968@gmail.com).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

KOLYADA Ihor – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Teaching Methods of Social Disciplines and Gender Education of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 9 M. Pyrogova Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (kolyadaia1968@gmail.com).

ГЕРАСИМОВ Тимофій – доктор історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету, вул. Хмельницьке шосе, 95, м. Вінниця, індекс 21021, Україна (gerasymov@vntu.edu.ua).

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Researcher ID ABF-3323-2021

Scopus-Author ID 57208176381

GERASYMOV Tymofiy – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Sciences of the Vinnytsia National Technical University, 95 Khmelnytske Shosse, Vinnytsia, index 21021, Ukraine (gerasymov@vntu.edu.ua).

РОМАНЮК Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, індекс 21001, Україна (ivanvin811@gmail.com).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6427-9227>

Researcher ID AAB-4381-2020

ROMANIUK Ivan – Doctor of Historical Sciences, Professor, head of the Department of History of Ukraine, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskiy, 32 Ostrozhkogo Street, Vinnytsia, index 21001, Ukraine (ivanvin811@gmail.com).

Бібліографічний опис статті: Коляда, І., Герасимов, Т., Романюк, І. (2023). Перша світова війна і українське суспільство: історична ретроспектива і сучасні рефлексії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 159–175.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. *Мета дослідження* – провести компаративний аналіз Першої світової та нинішньої російсько-української війни на основі використання матеріалів засобів масової інформації, статистичних даних, свідчень сучасників у різних формах та науково-популярних праць, опублікованих напередодні та під час зазначених збройних конфліктів. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності та використанні універсальних загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу, індукції, дедуції) та спеціально-історичних і міждисциплінарних методів (історико-порівняльного, історико-генетичного, статистичного). **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії проведені історичні паралелі між Першою світовою та теперішньою російсько-українською війнами в міжнародному та внутрішньому українському контексті. **Висновки.** У 2022 р. внаслідок успішних оборонних та контрнаступальних дій українських військ та чітких сигналів з боку США та європейських держав щодо повної підтримки України, матеріалізованих у фінансовій та збройній допомозі, в нашому суспільстві з'явилися сподівання на швидку перемогу над агресором без огляду на його величезні матеріальні та людські ресурси. Проте наприкінці року стало зрозумілим, що бажана перемога не буде досягнута в найближчій перспективі. Відтак, запорукою захисту Української держави є загальнонаціональне стратегічне терпіння всупереч згубній національній традиції до внутрішньополітичного розбрату в скрутні часи. Отже, подібно до війни 1914-1918 рр. результат нинішнього збройного конфлікту значною мірою вирішиться на «внутрішньому фронті». Втім, на відміну від воєнної доби 100 ро-

ків тому, коли так і не було сформовано загальнозрозумілу ідеологію війни, нинішнє українсько-російське протистояння проблеми з цим не має.

Ключові слова: Перша світова війна, російсько-українська, Україна, Європа, суспільство, «внутрішній фронт».

WORLD WAR I AND UKRAINIAN SOCIETY: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MODERN REFLECTIONS

Abstract. *The purpose of the research is to conduct a comparative analysis of the First World War and the current Russian-Ukrainian war based on the use of mass media materials, statistical data, testimonies of contemporaries in various forms and popular science works published on the eve of and during these armed conflicts. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and the use of universal general scientific research methods (analysis, synthesis, induction, deduction) and special-historical and interdisciplinary methods (historical-comparative, historical-genetic, statistical). The scientific novelty is that, for the first time in national historiography, historical parallels between the First World War and the current Russian-Ukrainian wars have been drawn in the international and domestic Ukrainian context. Conclusions.* In 2022, as a result of the successful defensive and counter-offensive actions of the Ukrainian troops and clear signals from the US and European states regarding the full support of Ukraine, materialized in financial and armed aid, hopes for a quick victory over the aggressor appeared in our society, regardless of its huge material and human resources. However, at the end of the year it became clear that the desired victory would not be achieved in the near future. Therefore, the key to the protection of the Ukrainian state is nationwide strategic patience, contrary to the harmful national tradition of internal political discord in difficult times. So, similar to the war of 1914-1918, the outcome of the current armed conflict will largely be decided on the "internal front". However, in contrast to the wartime 100 years ago, when a universally understood ideology of war was never formed, the current Ukrainian-Russian confrontation does not have this problem.

Key words: World War I, Russian-Ukrainian war, Ukraine, Europe, society, "internal front".

Постановка проблеми. У науковій і публіцистичній літературі Першу світову війну іноді називають «забутою», тобто такою, що займає несправедливо скромне місце в загальнолюдській історичній пам'яті. Вона й досі перебуває в тіні глобальної катастрофи 1939-1945 рр. з десятками мільйонами жертв і безпрецедентними за масштабами й жорстокістю кампаніями із знищення цивільного населення. Свідчення її глибокого проникнення в масову свідомість – промовисті гасла «ніколи знову» та «можемо повторити», які ділять світ на тих, хто не бажає настання подібних лихих часів, і на тих, для кого ця війна є предметом національної гордості без огляду на величезну заплачену ціну за здобуту перемогу. Втім, реалії сьогодення дають нам куди більше підстав проводити історичні паралелі саме з подіями 1914-1918 рр., як в українському, так і у всесвітньому контексті.

Те, що історія має здатність повторюватися у вигляді «колективної очікуваної несподіванки», добре видно при порівнянні початків двох століть –

XX і XXI. Насамперед – у зовнішньополітичному, соціокультурному та світоглядному аспектах.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проведення історичних паралелей між зазначеними вище періодами актуалізувалося в 2014 р., коли у західних країнах із помпезністю відзначили соті роковини від початку Великої війни. Тоді європейською інтелектуальною елітою були зроблені спроби переосмислення впливу і наслідків подій 1914-1918 рр. для сучасної Європи. Однією з них стала стаття відомого фахівця з міжнародних відносин Ф. Кемерона. На його думку, між 1914 і 2014 рр. існувало багато паралелей. Так, з одного боку на початку XX ст., як і через 100 років, люди дивилися в швидко мінливе майбутнє з новими засобами пересування (наприклад, автомобілями), новими медіа (кіно) і новими засобами зв'язку (телефон). Люди вірили в сучасність – епоху нових відкриттів, перших хвиль глобалізації та міжнародних подорожей. З другого боку, і кривавий конфлікт на Балканах в 1990-ті рр., і Балканські війни 1912-1913 рр. показували, що війна як за-сіб досягнення політичних цілей нікуди не поділася. Крім того, російсько-грузинська війна 2008 р. та окупація Криму в 2014 р. засвідчували готовність «російського ведмедя» застосувати силу для відстоювання своїх імперських інтересів на теренах європейського континенту (Cameron, 2014).

У популярній книзі ізраїльського історика Ю. Харарі «21 урок для XXI століття» йдеться про масовий страх серед учених та звичайних людей перед третьою світовою війною, подібно до історії сторічної давнини. Підставами для занепокоєння є зростаюча напруженість між великими державами в поєднанні з нерозв'язаними глобальними проблемами (Harari, 2019, с. 209–210).

Попри зростаючий останніми роками інтерес вітчизняних науковців до історії Першої світової війни, на сьогодні вкрай обмаль публікацій, безпосередньо та, навіть опосередковано, пов'язаних із досліджуваною нами проблематикою. Серед них можна назвати статтю О. Реєнта про наслідки геополітичних катаклізмів початку XX ст. для українських земель (Реєнт, 2015), та монографію Т. Герасимова, де проведені певні історичні паралелі між «Великою війною» та військово-політичною ситуацією в Україні в 2014-2017 рр. (Герасимов, 2017).

Для висвітлення теми авторами залучено широкий спектр джерел: матеріали засобів масової інформації, статистичні дані, свідчення сучасників, науково-популярні праці, видані напередодні та під час Першої світової, та теперішньої російсько-української війни.

Мета статті – провести компаративний аналіз Першої світової та нинішньої російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Переконаність багатьох представників інтелектуальної і політичної еліти, а також широких верств населення в тому, що масштабні військові конфлікти назавжди відійдуть у минуле сформува-

лася завдяки стрімким темпам науково-технічного розвитку. Зокрема, через упровадження найновіших технічних досягнень у військово-промисловий комплекс і створення зброї масового ураження (на початку ХХ ст. – сухопутної та морської артилерії безпрецедентно великого калібру) війна як спосіб досягнення політичних цілей унеможлиблюється неминучим приведенням до масових людських жертв. Багато людей наївно вірило, що науково-технічний прогрес йде в ногу з гуманізмом, а нові засоби комунікації призводять до повного взаєморозуміння.

У середовищі інтелектуалів оптимістичні погляди на майбутнє були виражені у відповідній літературі, яка водночас і слугувала популяризатором таких ідей. У 1911 р. вийшла у світ резонансна книга англійського публіциста Р. Енджелла «Велика омана», згідно з якою «військова і політична влада не приносять нації жодної комерційної вигоди, економічно неможливо одній нації підкорити чи знищити багатство іншої або одній нації нажитися за рахунок підкорення іншої». Іншими словами, в умовах економічної взаємозалежності війна, яка збагачує агресора, загрожує як переможцям, так і переможеним (Angel, 1911, р. 1). Натомість, серед українських інтелектуалів напередодні Першої світової війни значного поширення набула релігійна брошура М. Драгоманова «Рай і поступ». На підставі зниження кількості й характеру військових конфліктів у Європі в останні десятиліття ХІХ ст., він дійшов висновку, що «поступ у відносинах між народами» зробив війну непотрібною, а національного визволення можна досягнути в мирний спосіб – унаслідок «переміни державних порядків» (Драгоманов, 1906, с. 35–36). Ідеї М. Драгоманова тісно перегукувалися з тогочасним пацифістським рухом, який поєднував гуманістичні цінності лібералізму та світових релігій і прагнув викоринити насилля та війни міжнародно-правовим або етичним шляхом. У Російській імперії одним із напрямків пацифізму було толстовство, створене послідовниками вчення Л. Толстого про «непротивлення злу насильством». Російський письменник навіть вважав, що ХХ ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі (Рокина, 2014, с. 48).

У 1990-ті рр. справжнім бестселером стала книга американського філософа і політолога Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина». Її історико-оптимістичний характер був зумовлений закінченням «Холодної війни» внаслідок припинення існування Організації Варшавського договору та біполярної системи. На його думку, на зміну біполярному світу мав прийти світ, «побудований із ліберальних демократій, який повинен бути набагато менше схильний до воєн, оскільки всі держави взаємно визнають легітимність одна одної» (Fukuyama, 1992, р. 21). Можна навести багато прикладів, які вказують на очевидний поспіх зроблених Ф. Фукуямою висновків. У нашому дослідженні ми обмежимося хоча б тим, що сьогодні світ переходить до нової біполярності внаслідок загострення відносин між двома найпотужнішими на сьогоднішній день економіками планети – КНР та США, в рамках якого економічний злет Китаю супроводжується стрімкою модернізацією його збройних сил.

Сьогоднішній український контекст проблеми значною мірою зумовлений також тим, що впродовж 1991-2014 рр. переважна більшість представників вітчизняного політичного істеблшменту, інтелектуальної еліти й суспільства загалом повністю виключала ймовірність війни з сусідніми державами, зокрема з Російською Федерацією. Носіння «рожевих окулярів» передусім пояснювалося глибоко вкоріненим у масовій свідомості міфом про «братні народи», який затьмарював увесь наш не зовсім мирний досвід українсько-російських відносин. Прикметно, що в цьому в серпні 2021 р. зізнався журналістам видання «Лівий берег» перший всенародно обраний Президент України Л. Кравчук. В інтерв'ю він назвав «віру в Росію» своєю найбільшою політичною помилкою. Далі – пряма мова: «Я не мав права це робити. Коли я вчився в Москві (це було з 1967 по 1970 рік), мені вже було за 30. Я мав доступ до Ленінської бібліотеки, до архівів, до яких ніхто не мав. І знав настільки багато про Росію, про Леніна, про всіх, що ніхто ще тоді не знав. Я думав, що вона також змінюється. І зміниться врешті-решт. Що Росія застосовуватиме до інших держав, своїх сусідів не силовий компонент, а дипломатичний – домовлятиметься з ними. Вона ж залишилася такою, якою була. А я знав багато того, з чого повинен був робити висновки. Не зробив» (Демченко, 2021).

Загалом аналіз подій минулих десятиліть чітко окреслює циклічний характер історії, що нівелює як досить поширені уявлення, так і наукові рефлексії, про її лінійність. І якщо сьогоднішній світ все ще не перетнув червоної лінії, як він це зробив понад 100 років тому, в Україні в березні 2014 р. і в лютому 2022 р. відчувався гіркий присмак трагічного серпня 1914 р.

Варто при цьому зазначити, що переломні події столітньої давнини й недалекого минулого збіглися з відзначенням 100 і 200 років від дня народження Т. Г. Шевченка – нетлінного символу української ідентичності. Оскільки, в першому випадку, масові акції із вшанування ювілею Кобзаря в українських містах відбувалися (або лише планувалися) за 5 місяців до початку Першої світової війни, в них уже можна було помітити передвоєнні настрої. Так, наприклад, згідно із жандармським зведенням, під час проведення «шевченківських днів» у Києві десятки демонстрантів разом із антимо-нархічними гаслами вигукували: «Геть Росію! Нехай живе Австрія та вільна Україна!» (ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5753, арк. 3–5). Поєднання австрофільських і національно-визвольних мотивів безперечно зумовлювалося розумінням частини українського суспільства неминучості початку австро-російської війни та сподіванням на отримання можливості звільнення від імперського гніту Романових через поразку останніх. Утім, відчуття в українському соціумі «подиху» майбутньої глобальної війни (не останньою чергою, через відкритий антиросійський і антиавстрійський зміст засобів масової інформації по обидва боки кордону між імперіями Габсбургів і Романових в останні мирні місяці 1914 р.), ще не означало його психологічної готовності до усвідомлення факту її фактичного початку. Невипадково, наприклад, один з тогочасних жителів Києва охарактеризував 1 серпня 1914 р.

«падінням снігу посеред літа» (Інститут рукопису НБУВ, ф. 36, № 6, арк. 25). Слова подібного змісту можна було вжити щодо настроїв українства на початку російської збройної агресії в лютому-березні 2014 р.

Між іншим, «шевченківські дні» в Севастополі у 2014 р. значною мірою повторили сумнозвісні події в Києві в березні 1914 р. У вже не підконтрольному тоді українській владі кримському місті учасників, котрі організували ходу на честь 200-річчя з дня народження Т. Шевченка, побили проросійські активісти та козаки. Як і 100 років тому, проти мирних демонстрантів застосувалися нагайки (BBC News Україна, 2014).

Оголошення Німеччиною війни Росії 1914 р. викликало в українських містах сильне почуття спільності. Воно, насамперед, зумовлювалося колективним «першим переляком від війни», який, власне кажучи, і слугував потужним об'єднуючим чинником, посилюючи загальний ентузіазм. Це проявлялося в чисельних проурядових акціях за участі представників усіх соціальних верств. Масова ейфорія, будучи вираженням безпрецедентної масової тривоги, навіть масового психозу (Дегтярев, Романюк, Гут, Полякова, 2021, с. 1002), породила надзвичайну емоційно-патріотичну атмосферу, за якої відправлення на фронт стало нав'язливим бажанням для значної частини населення.

Одразу після того, як 1 березня 2014 р. Рада Федерації Росії підтримала звернення президента В. Путіна про дозвіл на застосування збройних сил на території України, центральні площі багатьох українських міст заповнили сотні тисяч громадян. Це пояснювалося тим, що такий крок «північного сусіда» був однозначно розцінений як оголошення війни. До місцевих військоматів надходили масові звернення щодо призову на військову службу.

Варто сказати, що так званий «дух 1914 р.» тримався за рахунок впевненості політикуму і широкого загалу в тому, що світовий військовий конфлікт не матиме довготривалого характеру. В Німеччині, наприклад, сподівалися на повторення бліцкригу часів франко-пруської війни, завдяки якому можна було б одним потужним ударом змусити Францію капітулювати. Подібними ілюзіями тішила себе й Російська імперія. За спогадами С. Русової, в серпні 1914 р. «тогочасна інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей. Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав» (Русова, 2004, с. 169). Таким же хибним виявилось очікування частини соціуму на мирне врегулювання ситуації в Криму в лютому 2014 р., де до останнього трималася віра в неможливість збройної агресії з боку Росії. В цьому сенсі була показовою реакція російського опозиційного політехнолога С. Белковського на появу на Кримському півострові російської військової техніки без розпізнавальних знаків. Під час прямого ефіру на «Громадському ТБ» він переконував українського журналіста у тому, що ситуація в Криму «закінчиться нічим» і навіть готовий через це побитися об заклад, поставивши ящик коньяку.

Оскільки Перша світова війна набула добре відомого зтяжнього характеру, її результат вирішувався не стільки на полях битв, скільки в здатності тилового населення винести на свої плечах важкий воєнний тягар, однаковою мірою – в соціально-економічному і морально-психологічному аспектах. Інакше, воюючі держави були приречені на революційні потрясіння. Між фронтом і тилом виник глибокий взаємообумовлений зв'язок, який у колективному уявленні про війну був позбавлений чіткого розмежування та раціонального розуміння дійсності.

Останнє створювало сприятливе підґрунтя для поширення чуток, які з блискавичною швидкістю оволодівали настроями збентежених війною мас. Так, наприклад, уже на початку серпня 1914 р. у Житомирі в лавах демонстрантів спостерігалися панічні розмови про ймовірну військову загрозу місту. Місцева преса стверджувала, що чутка була запущена німецькою агентурою (Герасимов, 2017, с. 104). Отже, можемо говорити про випадок інформаційно-психологічної спецоперації (ІПСО), завдяки якій удалося кардинально змінити настрої натовпу. В нинішній війні ІПСО через різні засоби комунікації активно використовується росіянами для поширення паніки та підриву єдності української нації.

Продовжуючи пошук паралелей між сьогоденням і подіями Першої світової війни, відзначимо факт існування порівняно меншої частини окупованої території та величезного тилу. Тогочасні українські землі, які станом на 1 серпня 1914 р. входили до складу Російської імперії, певною мірою нагадують Україну теперішню. Так, якщо в 1915-1917 рр. під контролем іноземних військ перебувала частина Західної Волині, то нині – Кримський півострів та окремі райони Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської та Харківської областей. Отже, зараз, як і 100 років тому (йдеться про землі Підросійської України), переважна більшість українського соціуму мешкає за сотні кілометрів від лінії військового зіткнення, щоправда залишаючись ураженою для російських ракет та безпілотних літальних апаратів. Після запуску «Мінського процесу», який призупинив гарячу фазу бойових дій, надавши їй позиційного характеру, а також після активних наступальних і контр-наступальних дій з боку Збройних Сил України та загарбників у 2022 р. з поступовою стабілізацією лінії фронту в перші місяці 2023 р., ситуація деякою мірою стала нагадувати західноєвропейський театр воєнних дій доби Першої світової війни. До того ж, росіяни все частіше здійснюють атакуючі дії з масовим використанням піхоти, подібно до поширеної тактики 1914-1918 рр.

Усе це дозволяє говорити про те, що сьогоденні військово-політичні реалії приховують в собі таку ж низку загроз для держави і суспільства, як і сто років тому, коли доля війни переважно вирішувалася на внутрішньому фронті, за порукою міцності якого слугувала консолідація суспільства, мобілізація не лише військових, а й економічних і, не менш важливо, психологічних ресурсів країни.

Одна з таких небезпек полягає у трансформації екстраординарності в нову норму повсякденності. Це трапилося 100 років тому, коли війна, став-

ши рушієм повсякденного життя, досить швидко в ньому ж і розчинилася. Вже восени 1914 р. письменник О. Толстой, пройшовшись київськими вулицями, зазначив у спогадах таке: «Дивлячись на веселий, нарядний, легковажний натовп, я зовсім забув, що за триста верст йде небачена ще битва народів, де два мільйони солдатів вибивають один одного кулями й штиками з лісів та ярів, де ревуть шість тисяч гармат, носяться й падають розбиті аероплани. Кажуть, що в Києві в перші дні була паніка, потім багато пораних, повернувшись, порозповідали про події, і суспільство заспокоїлося» (Толстой, 1989, с. 371). На жаль, від початку російсько-української війни у нашій столиці, як і в переважній більшості населених пунктів, подібні картини стали нормою. Про це, зокрема, написала в квітні 2019 р. у популярній соціальній мережі сучасна українська журналістка О. Максименко: «Місто живе своїм життям – весною, передвиборчими істериками, кінофестивалями, екзистенційними кризами, застудами, необхідністю влаштувати дитину в садочок, оплатити комуналку, виплатити кредит за авто тощо. Сюди не «долітає», і чималий відсоток населення вірить, що війни немає або ж просто не переймається такими «дрібницями»».

По мірі звикання українського соціуму до Першої світової війни, яка перетворила його життя на тяжку рутину, в тогочасній суспільній свідомості майже не залишилося місця для патріотичного ентузіазму зразка серпня 1914 р. Невід'ємними атрибутами нової, породженої війною, реальності стали публікації в пресі списків вбитих, пораних та пропалих безвісти нижніх чинів. На тлі регулярних повідомлень цензурованих засобів масової інформації про успіхи російської армії та союзних держав вони ніби давали місцевому населенню розуміти, яку ціну їм за це доводилося платити. Однак тут була й інша сторона медалі. Регулярне ознайомлення соціуму з фактами смертей і каліцтв серед фронтовиків у вигляді сухої статистики рано чи пізно призводило до сприйняття тисяч людських трагедій, як чогось природного й буденного.

Після початку неоголошеної російсько-української війни в 2014 р. наша громадськість була на деякий час прикута до екранів телевізорів, комп'ютерів та телефонів, пильно спостерігаючи за діями українських регулярних частин і добровольчих підрозділів на Сході України. Особливо великим ажіотажем був улітку-восени, коли бої набули найбільш масштабного й інтенсивного характеру, а втрати захисників України щодоби вимірювалися десятками загиблими і поранилими. Втім, як тільки лінія фронту стабілізувалася і війна перейшла у стадію замороженого конфлікту, інтерес населення до подій на Донбасі різко впав. Щоправда, він зріс після 24 лютого 2022 р., коли масштаби бойових дій значно зросли, колони ворожої бронетехніки рухалися через Херсон і Суми, лінія фронту дійшла до околиць Києва, Миколаєва, Харкова. До того ж, українці всіх без винятку регіонів чули й сьогодні майже щодня продовжують чути звуки війни – сирени повітряної тривоги.

Утім, закономірності людської психіки, соціальної психології та психології мас дають підстави знову згадувати про особливості адаптації сус-

пільства до нової реальності, коли її екстраординарний характер із часом трансформується в звичний. Ситуація з пандемією COVID-19 це чітко продемонструвала, оскільки через низку психологічних чинників в українців поступово зник страх перед хворобою, попри її ще більше поширення. Тривалі добровільні самообмеження, пов'язані з ізоляцією, та наполегливі рекомендації влади щодо їхнього дотримання призвели до накопичення в соціумі втоми, яка нерідко переходила в соціальний стрес, і протестну поведінку у вигляді принципової відмови від носіння масок і вакцинації.

Упродовж Першої світової війни як індикатор суспільних настроїв були благодійницький і волонтерський рухи. Із самого початку вони, з одного боку, підживлювалася ура-патріотичним піднесенням населення та, з другого боку, усвідомленням його прогресивної частини в неспроможності громіздкого державного апарату надавати адекватну допомогу постраждалим від воєнних дій (Загребельна, 2005, с. 81). Тому ці рухи охопили як представників різних соціальних верств і прошарків, так і станові й державні установи. На початку війни всі вони з великою енергійністю приступили до організації в кожному місті різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвувань, попечительств з опіки постраждалих на фронті військовослужбовців та їхніх родин тощо (Донік, 2005, с. 61).

Поряд із діяльністю Червоного Хреста, куди записувалися тисячі українців, ще однією формою допомоги пораненим військовим стало добровільне надання приміщень для лазаретів у приватних квартирах. Деякі заможні люди брали поранених до себе додому (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5257, оп. 1, спр. 90, арк. 163в). Іншими формами благодійності були щомісячні відрахування із зарплати, лотереї-алегрі (От Начальника Киевского военного округа... Юго-Западный край, 1915, 25 июля, с. 2), «кружкові збори» (С надлежайшего разрешения... Юго-Западный край, 1915, 8 января, с. 2) тощо. Усе це проводилося як для надання допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам, так і постраждалому від бойових дій населенню, зокрема біженцям. Окрім того, кошти збиралися для підтримки мешканців Сербії (Каменец – Сербии и Черногории. Подолянин, 28 февраля, с. 1) та Бельгії (Бельгийский консул... Подолянин, 1915, 24 февраля, с. 3).

Місцеве населення ставилося до таких акцій здебільшого зі зрозумінням, оскільки ці країни сприймалися невинними жертвами австро-угорської та німецької експансії. Щоправда, організації зі збору пожертвувань не завжди користувалися стовідсотковою довірою суспільства. Це, наприклад, проявилось вже в 1914 р., коли було створено комітет «Київ – Польщі». Місцеві студенти, підбурені київською групою партії есерів, звинувачували його в несправедливому розподілі розданої допомоги, називали «комітетом польської буржуазії та літераторів», які «нешодавно ще бойкотували усіх неполяків й здійснювали дику травлю євреїв», та під час війни об'єдналися з «російськими чиновниками-казнокрадами». Це не був єдиний вияв недовіри суспільства до царської бюрократії. Згідно з даними Київського губернського жандармського

управління, розмови про корумпованість царських бюрократів активно панували серед населення в січні 1915 р. Тоді їх відверто називали «зłodіями народних грошей» (ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 352, арк. 47, 64).

Оскільки організація благодійності потребувала від її провідників та учасників багато зусиль і часу, не всім їм вдавалося пройти нелегкий іспит на витривалість. Уже в 1915 р. у тогочасному суспільстві простежувалася поступова втрата інтересу до пожертвувань на користь нужденним й охолодження філантропічних почуттів. Неодноразові повідомлення газетами про прояви місцевим населенням індивідуальності доводили її системний характер. Наприклад, 1 лютого 1917 р. бердичівське «Южное слово», констатуєчи спад благодійності в місті, писало: «Збіднів наш Бердичів, зовсім збіднів... людьми. (...) Раніше були люди, грошей було менше, нині грошей стало більше, зате людей – менше» (Негативы. Южное слово, 1917, 19 января, с. 3–4). Водночас, варто відзначити, що спад благодійницького руху був притаманний навіть державам з більш розвинутими громадськими інститутами. Наприклад, у Парижі в 1915 р. зменшення військової загрози супроводжувалося зменшенням внесків його жителів у благодійницькі організації (Winter, Robert, 1997, p. 90).

Аналогічні процеси неозброєним оком видно в сучасному періоді української історії. Таких прикладів можна навести безліч. Одним із найбільш показових був конфлікт у Харкові в травні 2019 р. у зв'язку з наміром місцевої влади знести волонтерський пункт «Все для перемоги», встановлений на головному майдані міста. Підставою стала петиція до міської ради, яку підписали понад 5 тис. харків'ян, де йшлося про перешкодження пункту рухові громадського транспорту (Ковальчук, 2019).

Ще однією паралеллю між сьогоднішнім і добою Першої світової війни стала політика урядів щодо зменшення політичного, і, що важливо, культурного впливу ворожих країн. У Російській імперії цей процес називався дегерманізацією, в рамках якого здійснювалося перейменування населених пунктів, вулиць, назв підприємств – усього, що тією чи іншою мірою асоціювалося з «германським світом». Першим змінила назву столиця – 31 серпня 1914 р. Санкт-Петербург змінив назву на Петроград. Місцеві адміністрації демонстрували повну солідарність з рішенням найвищої влади. Так, одразу після зміни назви столиці, київський губернатор М. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у регіоні німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їхнього перейменування (Вільшанська, 2004, с. 59).

У сучасній Україні зменшення історичного російського (радянського) впливу здійснюється шляхом так званої декомунізації, яка, згідно з її головним ініціатором – Українським інститутом національної пам'яті, полягає в переосмисленні спадщини комуністичного режиму та вилученні елементів комуністичної ідеології з символічного простору держави. Відповідний закон під назвою «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої

символіки» було ухвалено Верховною Радою 9 квітня 2015 р. Виконання декомунізаційного законодавства передбачало ухвалення та реалізацію рішень, зокрема, заміну назв об'єктів, які складають систему адміністративно-територіального устрою України, інших географічних об'єктів, юридичних осіб тощо у разі, якщо вони містять символіку комуністичного тоталітарного режиму. Лише в 2016 р. у державі було перейменовано понад 50 тис. вулиць (Український інститут національної пам'яті). Процес декомунізації нашоветується на низку перешкод, як з боку регіональної влади (здебільшого східних і південних областей), так і з боку значної частини громадськості через причини ідеологічного, ментального чи побутового характеру.

З подібних причин далеко не все населення українських губерній вітало дегерманізацію періоду Першої світової війни, однак, цілком зрозуміло, в умовах воєнного стану навіть найменший опір міг загрожувати неспівмірно жорстким покаранням. Після того, як українсько-російська війна з гібридної фази перейшла в повномасштабну, декомунізацію замінила дерусифікація, спрямована на ліквідацію у державі будь-яких символів російської імперської ідентичності.

Одним із супутніх явищ фактично будь-якої війни є погіршення загального рівня добробуту. Внаслідок переорієнтації російської економіки на першочергове задоволення військових потреб зростання цін на основні продовольчі товари не змусило себе довго чекати. Загальноімперська статистика зазначала, що в зв'язку з воєнними витратами народне споживання скоротилося за перший рік війни на 25 %, за другий – на 43 %, за третій – на 52 %. Тоді ж знизилася купівельна спроможність російського рубля – до 27 % станом на 1 березня 1917 р. (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 371). Останній факт, зокрема, підтверджувався підрахунками волинського губернського земства, оприлюдненими напередодні Лютневої революції. Згідно з ними у 1915 р., порівняно з 1914 р., ціни на найнеобхідніші продукти в середньому зросли на 74 % у 1916 р., порівняно з 1915 р., – на 157 %, а в 1916 р., порівняно з довоєнним часом, – на 339 % (Дороговизна продуктів. Жизнь Вольни, 1917, 15 февраля, с. 3). На тлі цього спостерігався небувалий ріст банківських вкладів. Так, наприклад, упродовж двох воєнних років в одній із фінансових установ Черкас кількість обігових грошей збільшилася в 2–2,5 рази. Це жодним чином не означало збільшення рівня доходів містян: більшість грошових вкладів мали напівкримінальну історію виникнення (По нашему краю. Киевская мысль, 1916, 15 сентября, с. 4).

Зубожіння народних мас та перерозподіл соціальних благ у суспільстві призвели до прискорення падіння авторитету тогочасного правлячого режиму, адже це явно дисонувало з принципом поділеної на всіх жертви, на якому ґрунтувалися соціальні відносини (Winter, Robert, 1997, p. 105).

Зростання цін після початку українсько-російської війни мало інші причини. По-перше, через швидке знецінення національної грошової одиниці – впродовж 2014 р. курс гривні щодо американського долара зріс удвічі – з 8 до 16 грн., а в 2022 р. він стабілізувався на рівні майже 40 грн. за 1 дол.

США. Така тенденція призвела до зростання цін на імпортовані споживчі товари, витрат на енергоносії, а також цін на інші імпортовані фактори виробництва (2014 рік: Економічні підсумки для України, с. 30–31). По-друге, на тлі величезних економічних втрат унаслідок окупації частини України уряд неодноразово вдався до не зовсім обґрунтованого підвищення мінімальних зарплат і пенсій, що автоматично прискорювало інфляційні процеси. Згідно з індексом споживчих цін упродовж 2014–2021 рр. інфляція становила майже 300 % (Індекс інфляції в Україні, 2021), тобто не набагато менше, ніж упродовж 1914–1917 рр. – 349 %.

Починаючи з 2014 р. в Україні простежувалося збільшення явної (неприхованої) нерівності, що призвело до зростання соціальної напруги, невдоволення, відторгнення, зниження довіри до влади та владних інституцій (Фоміна, Гоголева, 2021, с. 9–10). І хоча після 24 лютого 2022 р. українське суспільство вкотре продемонструвало світові приклад консолідації та монолітності, підвищення цін, зростаюче безробіття, втрата житла внаслідок воєнних дій та інші викликані війною матеріально-побутові негаразди несуть потенційну загрозу суспільної дезінтеграції. Цього можна уникнути завдяки своєчасно отриманій фінансовій допомозі «колективного заходу» та стратегічного підходу влади щодо розв'язання ключових внутрішньополітичних проблем.

Висновки. Отже, наскільки ми можемо стверджувати, що наше сьогодення і події недалекого минулого є проєкцією Першої світової війни? Світ на початку XX і XX ст. переживав бурхливий науково-технічний і економічний розвиток, під впливом якого в суспільствах сформувалося помилкове уявлення про лінійний характер плину історії, де війна як засіб досягнення політичних цілей, начебто відходила в минуле. В 1914 р. військове командування та політичне керівництво воюючих країн робило ставку на нетривалу переможну війну шляхом швидкого розгрому ворога з максимальними політичними дивідендами. Однак, ставка на такий розвиток подій не зіграла. Натомість результат залежав значною мірою від подій на внутрішньому фронті. Він потребував колосального напруження всіх економічних, політичних та психологічних ресурсів країн-учасниць, населення яких потрібно було переорієнтувати з першочергового сприйняття характеру війни як швидкоплинної події, на чому базувалися проурядові настрої в перші воєнні місяці, на довготривалі протистояння.

У 2022 р. внаслідок успішних оборонних та контрнаступальних дій українських військ і чітких сигналів з боку США та європейських держав щодо повної підтримки України, матеріалізованих у фінансовій та збройній допомозі, в нашому суспільстві з'явилися сподівання на швидку перемогу над агресором без огляду на його величезні матеріальні та людські ресурси. Проте наприкінці року стало зрозумілим, що бажана перемога не буде досягнута в найближчій перспективі. Відтак, запорукою захисту Української держави є загальнонаціональне стратегічне терпіння всупереч згубній націо-

нальній традиції до внутрішньополітичного розбрату в скрутні часи. Втім, на відміну від Першої світової війни, де попри активні зусилля військової цензури не було сформовано загальнозрозумілу ідеологію війни, нинішнє українсько-російське протистояння проблеми з цим не має. Це, скоріше, загрожує населенню держави-агресора.

Список використаних джерел і літератури:

- Бельгійський консул... (1915). *Подольнин*, 24 февраля, 3.
- Вільшанська, О.** (2004). Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*, 4, 56–70.
- Герасимов, Т. Ю.** (2017). *Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія*: монографія. Вінниця: ТОВ Меркьюрі-Поділля, 436 с.
- 2014 рік: Економічні підсумки для України. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 38 с.
- Дегтярев, С., Романюк, И., Гут, Ж., & Полякова, Л.** (2021). Неврастения и «дух 1914 года»: причинно-следственная связь (по материалам Правобережной Украины). *Белые годы*, 16 (2), 1000–1007.
- Демченко, О.** (2021). Леонід Кравчук: «Моя найбільша помилка – те, що я вірив Росії». URL: https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html (дата звернення: 17.02.2023).
- Державний архів Вінницької області.
- Донік, О. М.** (2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 9, 61–86.
- Дороговизна продуктів. (1917). *Жизнь Воляни*, 15 февраля, 3.
- Драгоманов, М.** (1906). *Рай і поступ*. Київ: Друкарня П. Барського, 73 с.
- Загребельна, Н. І.** (2005). Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 9, 87–91.
- Індекс інфляції в Україні. (2021). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> (дата звернення: 21.12.2022)
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (Інститут рукопису НБУВ).
- Каменец – Сербии и Черногории (1915). *Подольнин*, 28 февраля, 1.
- Ковальчук, Н.** (2019). *Повернутися спиною до війни?* URL: <https://khp.org/1557818343> (дата звернення: 10.11.2022).
- Негативы. (1917). *Южное слово*, 19 января, 3–4.
- От Начальника Киевского военного округа... (1915). *Юго-Западный край*, 25 июля, 2.
- По нашему краю. (1916). *Киевская мысль*, 15 сентября, 4.
- Реент, О. П.** (2015). Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку XX століття для України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 26, 3–8.
- Реент, О. & Сердюк, О. (2004). *Перша світова війна і Україна*. Київ: Генеза, 480 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України).
- Рокина, Г.** (2014). Словаки и толстовский пацифизм в период Первой мировой войны. «Запад-восток»: науч.-практ. ежегод., 7, 48–55.

- Русова, С.** (2004). *Мемуари. Щоденник*. Київ: Поліграфкнига, 544 с.
 С надлежайшого разрешенія... (1915). *Юго-Западный край*, 8 января, 2.
- Толстой, А. Н.** (1989). По Воляни. *Первая мировая*. Москва: Молодая гвардия, 370–374.
- Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya> (дата звернення: 06.12.2022).
- Фоміна, О. О. & Гоголева, Н. Ф.** (2021). Нерівність доходів населення в Україні: особливості економічної поведінки домогосподарств. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*, 42, 5–11.
- Angel, N.** (1911). *The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York & London: G.P. Putnam's & Sons, 336 p.
- BBC News Україна.** (2014). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2014/03/140309_shevchenko_anniversary_sx (дата звернення: 11.01.2023).
- Cameron, F.** (2014). *The impact of the First world war and its implications for Europe today*. URL: <https://www.boell.de/en/2014/07/08/impact-first-world-war-and-its-implications-europe-today> (дата звернення: 30.10.2022).
- Fukuyama, F.** (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free press, 456 p.
- Harari, Yuval N.** (2019). *21 lessons for the 21st century*. London: Vintage, 417 p.
- Winter, J., & Robert, L.** (1997). *Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 622 p.

References:

- Belgiyskiy konsul... [Belgian consul...] (1915). *Podolyanin*, 24 fevralya, 3. [in Russian].
- Vilshanska, O.** (2004). Povsiakdenne zhyttia naseleniia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 56–70. [in Ukrainian].
- Herasymov, T. Yu.** (2017). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia* [Cities of the Right Bank of Ukraine and the First World War: everyday history]: monohrafiia. Vinnytsia: TOV Merkiuri-Podillia, 436 s. [in Ukrainian].
- 2014 rik: Ekonomichni pidsumky dlia Ukrainy* [Economic summaries for Ukraine]. Kyiv: Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta politychnykh konsultatsii, 38 s. [in Ukrainian].
- Degtyarev, S., Romanyuk, I., Gut, Zh., & Polyakova, L.** (2021). Nevrasteniya i «duh 1914 goda»: prichinno-sledstvennaya svyaz (po materialam Pravoberezhnoy Ukrainyi) [Neurasthenia and the “spirit of 1914”: a causal relationship (based on materials from the Right-Bank Ukraine)]. *Bylyie godyi*, 16 (2), 1000–1007. [in Russian].
- Demchenko, O.** (2021). *Leonid Kravchuk: «Moia naibilsha pomylka – te, shcho ya viryv Rosii»* [Leonid Kravchuk: “My biggest mistake was that I trusted Russia”]. Retrieved from https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region].
- Donik, O. M.** (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 9, 61–86. [in Ukrainian].
- Dorogovizna produktov [The high cost of products] (1917). *Zhizn Volyini*, 15 fevralya, 3. [in Russian].
- Drahomanov, M.** (1906). *Rai i postup* [Paradise and advancement]. Kyiv: Drukarnia P. Barskoho, 73 s. [in Ukrainian].

Zahrebelna, N. I. (2005). Rol Komitetu yii imperatorskoi velychnosti velykoi kniazhy Tetiany Mykolaivny v orhanizatsii nadannia tymchasovoi dopomohy postrazhdalym vid voiennykh dii u roky Pershoi svitovoi viiny [The role of the Committee of Her Imperial Majesty Grand Duchess Tatiana Mykolayivna in the organization of providing temporary assistance to victims of military operations during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 9, 87–91. [in Ukrainian].

Indeks inflatsii v Ukraini [Inflation index in Ukraine]. (2021). Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> [in Ukrainian].

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi]. [in Ukrainian].

Kamenets – Serbii i Chernogorii [Kamenets – to Serbia and Montenegro]. (1915). *Podolyanin*, 28 fevralya, 1. [in Russian].

Kovalchuk, N. (2019). *Povernutysia spynoiu do viiny?* [Turn your back on the war?]. Retrieved from <https://khp.org/1557818343> [in Ukrainian].

Negativyi [Negatives]. (1917). *Yuzhnoe slovo*, 19 yanvarya, 3–4. [in Russian].

Ot Nachalnika Kievskogo voennogo okruga... [From the Head of the Kyiv Military District ...]. (1915). *Yugo-Zapadnyiyy kray*, 25 iyulya, 2. [in Russian].

Po nashemu krayu. [On our land] (1916). *Kievskaya mysl*, 15 sentyabrya, 4. [in Russian].

Reient, O. P. (2015). Persha svitova viina i naslidky heopolitychnykh kataklizmiv pochatku XX stolittia dlia Ukrainy [First world war and the legacy of geopolitical cataclysms in the beginning of the 20th century for Ukraine]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 26, 3–8. [in Ukrainian].

Reient, O. & Serdiuk, O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina* [The First World War and Ukraine]. Kyiv: Heneza, 480 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].

Rokina, G. (2014). Slovaki i tolstvovskiy patsifizm v period Pervoy mirovoy voyny [Slovaks and Tolstoyan pacifism during the First World War]. «*Zapad-vostok*»: Scientific and Practical Yearbook, 7, 48–55. [in Russian].

Rusova, S. (2004). *Memuary. Shchodennyk* [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha, 544 s. [in Ukrainian].

S nadlezhayshogo razresheniya... [With due permission ...]. (1915). *Yugo-Zapadnyiyy kray*, 8 yanvarya, 2. [in Russian].

Tolstoy, A. N. (1989). Po Volyni [In Volhyn]. *Pervaya mirovaya*. Moskva: Molodaya gvardiya, 370–374. [in Russian].

Ukrainskyi institut natsionalnoi pamiaty [Ukrainian Institute of National Memory]. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya> [in Ukrainian].

Fomina, O. O. & Hoholieva, N. F. (2021). Nerivnist dokhodiv naseleння v Ukraini: osoblyvosti ekonomichnoi povedinky domohospodarstv [Inequality of population incomes in Ukraine: peculiarities of economic behavior of households]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Ekonomichni nauk*, 42, 5–11. [in Ukrainian].

Angel, N. (1911). *The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York & London: G.P. Putnam's & Sons, 336 pp. [in English].

BBC News Ukraina. (2014). Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/news/2014/03/140309_shevchenko_anniversary_sx [in Ukrainian].

Cameron, F. (2014). *The impact of the First world war and its implications for Europe today*. Retrieved from <https://www.boell.de/en/2014/07/08/impact-first-world-war-and-its-implications-europe-today> [in English].

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free press, 456 p. [in English].

Harari, Yuval N. (2019). *21 lessons for the 21st century*. London: Vintage, 417 p. [in English].

Winter, J., & Robert, L. (1997). *Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 622 p. [in English].

Отримано: 06.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.175–195

УДК 378.01(477.411)«1914/1918»

ЧУТКИЙ Андрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (andr32_ukr@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

CHUTKYI Andrii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, index 01033 (andr32_ukr@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Чуткий, А. (2023). Повсякденне життя вищої школи Києва у роки Першої світової війни: зміни в кадровій політиці та матеріальному становищі студентів і викладачів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 175–195.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗМІНИ В КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ ТА МАТЕРІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ

Анотація. *Мета роботи* – продовження реконструкції впливу Першої світової війни на вищу школу Києва, на прикладі Університету святого Володимира та Київського комерційного інституту як презентантів найбільших державного та приватного вишів міста. При цьому трансформації у вищій школі визначаються як перший індикатор змін, що їх вносила війна у життя суспільства. У цій розвідці спеціально досліджуються нові тенденції, що їх спричинила Перша світова війна в політиці держави щодо викладачів вищої школи і студентів, а також економічний вплив війни на ці мікро-соціальні групи. **Методологія дослідження** заснована на загально- та спеціально-наукових методах, а саме: на структурно-системному, аналізі, синтезу, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, історико-типологічному тощо. **Наукова новизна** полягає в поглибленні дослідження епохальної події, що започаткувала новітній період історії і яка тут досліджується на мікро-рівні (що є найбільш

продуктивним напрямом історичної науки) і на основі раніше невідомих архівних документів. **Висновки.** Встановлено, що влада Російської імперії посилила контроль за вищою школою з початком Першої світової війни. Він проявився в політиці сприяння вступу на навчання до вишів осіб, які брали участь у бойових діях або членам їх сімей, а також вихідцям із союзних держав. Натомість підлягали негайному звільненню піддані держав ворожого блоку, що було елементом політики штигуноманії. Розкручувалась і антисемітська кампанія, яка була спробою влади перекласти відповідальність з себе на єврейську громаду. Водночас наростало погіршення матеріального рівня життя професорсько-викладацького складу і особливо студентства, оскільки влада не дбала про належну фінансову підтримку вищої школи. Це стало важливим детермінантом наростання антиурядових настроїв. Загалом, імперська влада цілковито нехтувала інтересами та елементарними потребами підданих, що обумовило втрату нею підтримки і наблизило її крах.

Ключові слова: економічна історія України, історія України початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, Перша світова війна, Університет св. Володимира.

DAILY LIFE OF KYIV HIGHER SCHOOL DURING THE FIRST WORLD WAR: CHANGES IN PERSONNEL POLICY AND THE MATERIAL SITUATION OF STUDENTS AND TEACHERS

Abstract. *The purpose of the study is to continue the reconstruction of the impact of the First World War on higher education in Kyiv, using the example of St. Volodymyr University and the Kyiv Commercial Institute as the representatives of the city's largest public and private universities. At the same time, transformations in higher education are defined as the first indicator of the changes brought about by the war in the life of society. This intelligence specifically examines the new trends caused by the First World War in the state's policy regarding higher school teachers and students, as well as the economic impact of the war on these micro-social groups. The research methodology is based on general and special scientific methods, namely: structural-systemic, the methods of analysis and synthesis, comparative-historical, problem-chronological, historical-typological, etc. The scientific novelty lies in the deepening of the study of the epochal event that initiated the latest period of history, and which is investigated here at the micro-level (which is the most productive direction of historical science) and based on previously unknown archival documents. Conclusions.* It is identified that the authorities of the Russian Empire increased their control over higher education at the beginning of the First World War. It manifested itself in the policy of promoting admission to higher education for persons who participated in hostilities or members of their families, as well as immigrants from the allied states. Instead, subjects of the enemy bloc were subject to immediate release, which was an element of the espionage policy. An anti-Semitic campaign was also launched, which was an attempt by the authorities to shift responsibility from themselves to the Jewish community. At the same time, the deterioration of the material standard of living of the teaching staff and especially the students was increasing, as the authorities did not care about the proper financial support of the higher education institution. This became an important determinant of the growth of anti-government sentiments. In general, the imperial government completely neglected its subjects' interests and basic needs, which led to its loss of support and brought its collapse closer.

Key words: economic history of Ukraine, history of Ukraine at the beginning of the 20th century, Kyiv Commercial Institute, First World War, University of St. Volodymyr.

Постановка проблеми. Дослідити зміни в політиці Російської імперії щодо вищої школи Києва, що були спричинені Першою світовою війною. Це завдання вирішується на прикладі виявлення змін у кадровій політиці влади щодо викладачів і студентів Київського комерційного інституту та Університету св. Володимира. Також необхідно з'ясувати як політика шпигуноманії та посилення шовіністичного курсу, що доповнювались відсутністю дієвих заходів із підтримки матеріального рівня викладачів і студентів, вплинули на наростання антиурядових настроїв у вищій школі Києва.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельна база та історіографія є тими ж, що й у першому блоці цього дослідження (див. його початок у т. 38) (Чуткий, 2022). Тому, задля уникнення повторів, зазначу, що перевага надавалась архівним матеріалам, перш за все нововідкритим джерелам з архіву Київського комерційного інституту. А також новітнім публікаціям документів, які були здійснені викладачами Київського університету (Короткий & Ульяновський, 2000) та Інституту історії України НАН України (Смолій, 2014, 2015). Історіографія відіграє допоміжну роль і представлена сучасними дослідженнями з історії студентства та вишів Києва (Історія Київського університету, 2019, Кобченко, Кругляк, Посохов, Ульяновський та ін.).

Мета статті. Продовжити вивчення змін у житті вищої школи Києва в роки Першої світової війни (до початку 1917 р.), які розглядаються як індикатор змін у суспільних настроях загалом та засвідчували наближення краху Російської імперії. В пропонованому дослідженні ця тема розглядається через реконструкцію політики імперської влади щодо професорсько-викладацького складу та студентів київських вишів. Також пропонується дослідити вплив на ці мікро-соціальні групи погіршення матеріального рівня їх життя.

Виклад основного матеріалу. Початок Першої світової війни, попри прагнення загалу втриматись за звичні цінності та ритм життя (що, як було показано у попередній частині цього дослідження, було засобом зберегти душевну рівновагу), все одно вів до зміни всіх складових усталеного на той час життя суспільства. Адже ж війна є порушенням звичного стану справ. А для Європи початку ХХ ст. велика війна була справою нехарактерною, оскільки європейське суспільство на той час мало доволі тривалий час розміреного розвитку. Відповідно, швидкі зміни у цьому ритмі мали розбурхати приховані сили змін, що закономірно мало поховати стару систему цінностей і відносин. І політика низки держав, зокрема й Російської імперії, працювала на це, ведучи їх до загибелі. Це проявилось у змінах в кадровій політиці, роботі з молоддю, державній пропаганді та вмінні розуміти нагальні потреби суспільства та задовольняти їх. Тож у цій статті буде розглянуто дві складові впливу Першої світової війни на вищу школу Києва: зміни в політиці влади в справі комплектування студентів та викладацьких кадрів, а також вплив на ці мікро-соціальні групи економічної кризи, що її спричинила та війна.

Зміни в політиці щодо комплектування студентського контингенту та кадровій політиці влади у закладах вищої освіти почались одразу ж із початком війни.

Так, були зроблені реверанси у бік тих, хто брав участь у бойових діях в складі імперських військ. Наприклад, спеціальним розпорядженням міністра торгівлі та промисловості від 31 липня 1915 р.: «Дітей осіб, які несуть службу в рядах діючої армії, так само як самих учасників війни, котрі звільнені з армії внаслідок поранень або хвороби ... приймання їх до інституту дозволяється без різниці національностей та віросповідань, поза конкурсом та без врахування інших обмежень, навіть і поза встановлені вакансії чи комплекти, за тієї єдиної умови аби щодо освітнього цензу зазначені особи задовольняли вимогам прийому до інституту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 135–135зв.). Аналогічне рішення було прийнято 10 серпня 1915 р. і на засіданні Ради міністрів, про що одразу ж проінформували навчальні заклади (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр.1, арк. 138). Одразу ж після прийняття цього розпорядження до Київського комерційного інституту було зараховано 13 осіб єврейської національності (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 136).

Потому притік таких осіб до вишів стабільно зростав, що пов'язувалось і зі збільшенням кількості учасників бойових дій та затягуванням війни. Ще потрібно дослідити як прихід цих пільговиків вплинув на радикалізацію настроїв тогочасного студентства. Однак суттєвість цього детермінанту незаперечна, адже ж це були особи з меншим багажем початкових знань і головне – з гіршим (внаслідок загибелі на фронті годувальника) матеріальним рівнем, що за умов війни і погіршення життєвого рівня однозначно штовхало їх на шлях радикальних проявів незадоволення своїм становищем.

Навчальні заклади також відгукнулись на нові вимоги та запити часу, зокрема самостійно організовуючи спеціальні курси для інвалідів. Наприклад, у 1917 р. при Київському комерційному інституті були організовані курси «для інвалідів-офіцерів», для яких було виділено й приміщення (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 49, арк. 9). Незабаром курси були перейменовані на «курси для калічних воїнів», тобто розраховані на вступ і солдатів. Вони отримали державну субсидію – 29250 руб. на рік (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 49, арк. 5). Також з початком війни при Київському комерційному інституті почали створюватися різні короткотермінові курси, що мали швидко готувати необхідних до вимог часу фахівців. Наприклад, 22 серпня 1914 р. студенти Київського комерційного інституту вийшли з ініціативою «організувати в приміщенні інституту двотижневі санітарні курси для підготовки санітарного загону зі студентів інституту» і до викладання на них було залучено співробітників Університету св. Володимира (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 912, арк. 1, 2).

Особливо помітну роль у цій справі відіграв власне Університет св. Володимира. Він передав під потреби «Товариства Червоного Хреста щойно зведені на Батиевій Горі будівлі Патологоанатомічного інституту, універси-

тетьських клінік і лабораторій ... де можна було розмістити військовий шпиталь на 400 ліжок» (Історія Київського університету, 2019, с. 312). Потому перелік переданих університетом під потреби поранених приміщень збільшився (Історія Київського університету, 2019, с. 313). На цю справу почав працювати фактично весь медичний факультет університету, що й дозволило йому лишитись у Києві під час евакуації з міста університету.

Проте ще більшу роль у відповіді на нові обставини відіграла політика влади, яка мала директивний характер. Так, розпорядженням міністрів Російської імперії у підзвітних їм навчальних закладах з лютого 1915 р. мали бути розміщені «в залах засідання ради або актовій залі мармурові дошки, із занесенням на них імен тих зі студентів, котрі беруть участь або будуть призвані для участі у сучасній війні» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 186). Це належало до наочної державної пропаганди війни та мало місце й у інших воюючих державах. Однак збільшення списків загиблих, які доводились до загалу, прояснювали розум і наочно свідчили про значні втрати на фронтах.

Одночасно всі воюючі держави ініціювали закриття кордонів та репресії супроти підданих держав ворожого табору і натомість підтримували вихідців із союзних країн. При цьому кампанія з пошуку внутрішнього ворога, шпигуноманія, мала своїм завданням відволікти маси від наростання матеріальних проблем в їх житті, що їх закономірно спричинила війна. Для цього ворогом проголошувався будь-який виходець з країн ворожого блоку і такі особи перетворювались на об'єкт «для биття». Так чинили всі країни-учасниці Першої світової війни. Наприклад, професор Університету св. Володимира К. Пурієвич, який на початку війни опинився в Німецькій імперії (де перебував у науковому відраджени), був інтернований німецькою владою і лише дивом зміг повернутися додому (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 112, арк. 48а.), вочевидь, далась взнаки невизначеність початку війни. Пізніше це закінчувалось запроторенням до концтаборів, де в'язні перебували до кінця війни. Наприклад, виходець з Києва І. Кенін, котрий перед війною став студентом Льежського університету, після окупації міста німецькими військами був ув'язнений у концтаборі, де й перебував до липня 1918 р., коли був звільнений лише як виходець з союзної Німеччині Української Держави (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3609, арк. 3, 4). Загалом, «за даними преси, лише в Німеччині й Австрії залишилося 45 тис. осіб російсько-підданих» і, як писали, їх становище було жахливим (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 448).

Однак особливу активність у виявленні та переслідуванні підданих держав ворожого блоку виявила саме влада Російської імперії, що може слугувати опосередкованим проявом її внутрішньої слабкості. Адже ж слабкий прагне знайти винних аби не відповідати самому за свою слабкість і водночас спробувати у такий спосіб залякати ворога та змусити до покори власне населення.

Дійсно, влада Російської імперії спрямовувала негатив суспільства від війни на виявлення і переслідування вихідців з країн ворожого блоку, всі-

ляко заохочуючи до того суспільство і у такий спосіб відводила звинувачення у війні з себе. Так, російська влада фактично потурала погромам магазинів німецьких фірм і підприємців, а також і сама вдавалась до їх закриття та конфіскації.

Також в Російській імперії вже у вересні 1914 р. були видані спеціальні закони, що визначали новий формат відносин за умов воєнного часу. Зокрема, підлягали інтернуванню піддані ворожих держав, припинялись торгівлі та інші взаємини з ними, заборонялось носіння нагород таких держав тощо (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914). Все це було логічним. Однак принагідно розкручувалась кампанія шпигуноманії, що де-факто було елементом традиційної для Російської імперії шовіністичної риторики.

Керуючись цими законами, представники регіональної влади почали репресії (у першу чергу) щодо німецьких підданих та колоністів. Наприклад, київський губернатор видав циркуляр щодо «виселення німців-колоністів із прифронтових територій» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 474). А законом від 2 лютого 1915 р. іноземні колоністи («австрійські, угорські, німецькі і турецькі піддані») позбавлялися права власності на землі у межах Російської імперії і так само підлягали виселенню вглиб імперії (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 415). Депортації вглиб імперії підлягали також підприємці, що походили з ворожих держав.

Та перейдемо до впливу цієї державної політики на вищу школу Києва, адже ж загальна її спрямованість досліджена. У випадку студентів, то спеціальним розпорядженням міністра народної освіти Російської імперії від 9 серпня 1914 р. «призупинялось на час війни приймання німецьких, австрійських та угорських підданих до учбових закладів усіх найменувань», а його ж розпорядженням від 23 серпня 1914 р. «особи що вчаться, німецького, австрійського та угорського підданств, підлягають звільненню» (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 32). У Київському комерційному інституті відрахування таких осіб («разом із дітьми турецьких підданих») відбулось на засіданні правління вишу 25 вересня 1914 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 247). Можливо, що таке затягування справи (на майже два місяці за умов війни було справді дуже значною відстрочкою) обумовлювалось приватним статусом цього навчального закладу, а отже і сподіванням на збереження цих осіб у своєму складі (внаслідок швидкого закінчення війни), оскільки плата за навчання була головним джерелом постійних надходжень коштів для інституту.

Натомість репресії російської влади щодо студентів, котрі походили з центральних держав, почались у перші ж дні війни. Так, вже на початку серпня 1914 р. до Київського губернського жандармського управління звернувся Чеський комітет взаємодопомоги жертвам війни з проханням звільнити групу арештованих чехів (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 163). Їх арешт був обумовлений їх австрійським підданством, тобто їх особисті політичні сим-

патії ніхто не враховував. Однак оскільки настрої чехів були спрямовані у бік Антанти, з якою вони пов'язували надії на відновлення своєї державності, то для них логічним було вчинення винятку, що й відбулось. І дійсно, відповідно до законодавства військового часу було визначено, що особи чеської національності «можуть бути допущені до занять, якщо батьки їх перейдуть до російського підданства» (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 32). І цією можливістю студенти-чехи дійсно активно користалися. Так, студент Київського комерційного інституту Т. Найдер, який навчався в інституті з перервами з 1908 р., з початком війни засвідчив свою чеську національність і тому зміг продовжити навчання, а на початку 1915 р. вступив до Чеської добровольчої дружини (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 908, арк. 33). Ці факти свідчили, що чехи мали хороші перспективи на відновлення своєї державності у разі перемоги Антанти, що й відбулось.

Розпорядженням міністра народної освіти Російської імперії від 3 вересня 1914 р. дозволялось залишати на навчанні також усіх студентів, котрі були німецькими, австрійськими та угорськими підданими, якщо й вони «перейдуть до російського підданства» (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 33). Незабаром Рада міністрів Російської імперії теж прийняла аналогічне рішення: підданих Німецької та Австро-Угорської імперій «не слід приймати до навчальних закладів», але якщо такі особи або їх батьки «порушили клопотання про прийняття їх до російського підданства, то усунення таких з навчальних закладів може бути відтерміновано до вирішення порушених ними клопотань» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 120).

Треба зазначити, що у випадку підданих цих держав слов'янського походження аналогічні випадки були непоодинокими. Це наочне свідчення їх опозиційності до метрополій, а отже і прагнення створити свої держави. Наприклад, студент Київського комерційного інституту А.-К. Хрощевський буквально в перший тиждень війни подав прохання про перехід у російське підданство (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1410, арк. 48, 49). Вже у січні 1915 р. польська національність А.-К. Б. Хрощевського була засвідчена Київським відділенням Товариства допомоги бідним полякам учасникам війни та бідуючим польським родинам (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1410, арк. 13). Спираючись на цей документ Хрощевський прохав залишити його у складі студентів, оскільки його слов'янське походження гарантувало уникнення «виселення за межі Росії» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1410, арк. 27). Дійсно, його право залишитися «проживати на колишньому місці» на підставі цього було підтверджене київським губернатором (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1410, арк. 10). Інший студент Київського комерційного інституту С. Грешков'як аналогічно вчинив у листопаді 1914 р. аби мати змогу продовжити навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 352, арк. 18). І такі випадки швидко стають масовими. Так, вже на початку 1915 р. директор Київського комерційного інституту інфор-

мував київського губернатора, що «виключені студенти-поляки надають посвідчення від Київського відділу Товариства допомоги родинам бідних поляків, що беруть участь у війні та бідуючому польському населенню, яке постраждало від військових дій, про те, що пред'явники цих посвідчень за походженням слов'яни – поляки римо-католицького віросповідання і благонадійність їх не підлягає сумніву» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 246). Закономірно, що значна кількість аналогічних випадків засвідчувала внутрішню слабкість клаптикової Австро-Угорської імперії (оскільки такі особи були її підданими), а отже – вказувала на можливість її розпаду внаслідок Першої світової війни, що й відбулось.

Цікаво, що в березні 1915 р. директор Київського комерційного інституту інформував Навчальний відділ міністерства торгівлі та промисловості, що й «турецько-піддани – слов'яни (араби та сирійці) також подають заяви про те, що вони за своїм походженням нічого спільного із турецьким урядом та його діями не мають, чому й прохають залишити їх у числі слухачів інституту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 247).

Звичайно, що частина таких прохачів мали одну мету – уникнути репресій та продовжити навчання. Але оскільки аналогічних вчинків зі сторони підданих Німецької імперії (навіть у випадку, коли вони були не німцями за національністю) не вдалось виявити, то, порівнюючи долю цих трьох імперій після війни, стає зрозумілою чітка паралель між ставленням до них зі сторони їх підданих та подальшою долею цих імперських утворень.

При цьому у випадку Російської імперії змінювали прізвища та декларували свою відданість імперії й солідні та знані особи. Це засвідчувало тотальний характер репресій щодо усіх без винятку, а отже й можливість нещирості таких дій або принаймні те, що такі особи не були насправді лояльні щодо неї. Так: «Саме за таких обставин змінив своє ім'я та прізвище батько видатного українського мовознавця Ю. Шевельова – Володимир Карлович Шнайдер, німець за походженням» (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 450). Тобто Російська імперія особливо зятого шукала внутрішнього ворога, а отже й була найбільш слабкою.

Заклади вищої освіти, виконуючи вказівки влади, ініціювали виключення зі своїх стін не лише студентів, але й викладачів, що походили з держав ворожого блоку. Хоча розпорядженням влади (телеграма міністра народної освіти від 1 серпня 1914 р.) такі особи могли залишитись, якщо їх «бажано затримати на службі як корисних та таких співробітників, що заслуговують на довіру» у разі прохання про перехід до російського підданства (Закони і розпорядження по обставинах воєнного часу, 1914, с. 33).

У справі виявлення та переслідування таких осіб окремі представники вищої школи, головню з допоміжного персоналу, виявляли особливу зятатість. Це вказує на прямий зв'язок між рівнем освіти (переважно невисоким у таких кадрах) і ступенем сприйняття ними різних фобій. Останнє розуміла імперська влада, доручаючи саме таким «діячам» виявлення «ворогів» серед

студентів і викладачів закладів вищої освіти. Наприклад, 15 лютого 1915 р. помічник правителя справ Київського комерційного інституту А. Батманов звітував, що виконуючи спеціальну постанову начальника Київського військового округу «про виселення усіх підданих воюючих із нами держав, мною переглянутий ще раз список слухачів інституту, з якого вибрані усі австрійсько-, німецько- та турецько-піддані» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 245). Зазначу, що тут малограмотність зазначеного добровільного стукача виявилась у тому, що він, не розуміючись на дуалістичному характері Австро-Угорської імперії, кваліфікував всіх її підданих як австрійських, навіть попри їх розрізнення на австрійських і угорських підданих в офіційних документах Російської імперії.

В якості реального прикладу переслідування допоміжним персоналом співробітників вишів, котрі мали німецьке підданство, можна навести справу зі звільнення в серпні 1914 р. бібліотекаря Київського комерційного інституту М. Ернста (згодом відомого вченого-мовознавця). Її ініціював правитель справ інституту С. Смирнов лише на підставі того, що Ернст був підданим Німеччини (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 163). Широкого резонансу і тривалості набула справа цькування професора Університету св. Володимира Ф. Кнауера (*Alma mater*, 2000, с. 655–670), якому на той час було 65 років, лише на підставі його німецького походження. При цьому вже в листопаді 1914 р. він був підданий допиту на предмет своїх родинних зв'язків (*Alma mater*, 2000, с. 661–663).

Зазначу, що справа не обмежувалась простим звільненням викладачів і студентів іноземного походження з вишів, але доповнювалась їх засланням у сибірські губернії. Так, згаданого професора Ф. Кнауера заслали до Томської губернії (*Alma mater*, 2000, с. 668). А студент Київського комерційного інституту Л. Пайнер також «був на початку війни 1914 р. висланий до Сибіру» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1060, арк. 1).

При цьому заклади вищої освіти й надалі мусили складати та подавати владі списки своїх співробітників, котрі мали просто іноземні прізвища, приміром Університет св. Володимира (*Alma mater*, 2000, с. 650–651). Аналогічно й Київський комерційний інститут звітував, що «у складі адміністративного та учбового персоналу ... німецьких, австрійських, угорських та турецьких підданих не значиться» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391, арк. 16).

Треба нагадати, що в роки Першої світової війни посилились репресії і щодо українців та інших пригноблених імперією національностей, які априорі засвідчували їх сприйняття як «чужих». Тобто риторика про «єдину народність» усвідомлювалась як фальшива навіть самою імперською владою.

Отже, маємо важливий наслідок Першої світової війни для суспільства загалом і вищої школи зокрема – посилення шовіністичної риторики та цькування осіб, що були підданими країн ворожого табору або належали до їх титульних етносів. Тож таким особам доводилось «ослов'янювати» свої паспортні дані або доводити свою непричетність до титульних етносів країн ворожого

табору задля уникнення репресій. Наприклад, виходець з Болгарії К. Ніколов уже 19 вересня 1914 р. подав до канцелярії Київського комерційного інституту заяву в якій просив «до мого прізвища в усіх моїх документах додати на підставі мого національного паспорта ще «Труфешев» в зв'язку із тим, що мешкаючи за посвідченням під прізвищем Ніколов можуть статися непорозуміння» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 906, арк. 39). Зазначу, що це було зроблено ще до вступу Болгарії у війну, тобто шовіністично налаштовані особи могли піддати Ніколова цькуванню просто за іноземне прізвище.

Водночас, поряд із тотальним переслідуванням всіх, хто міг бути розцінений як виходець із країн ворожого табору, мало місце особливе сприяння для громадян країн союзного блоку. Наприклад, на роботу до Київського комерційного інституту без будь-яких підтверджуючих документів (явище немислиме за мирних часів) у вересні 1915 р. був прийнятий громадянин Франції М. Бартерот, котрий просто пообіцяв надати необхідні документи «у найближчому майбутньому» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 11, арк. 3). Подібні винятки імперська влада не робила навіть щодо своїх підданих, що знову ж засвідчувало упослідженість своїх підданих і цілковите нехтування їхніми правами – аналогічною є політика й сучасної російської влади, що засвідчує її імперську сутність і водночас матиме ті ж наслідки, що й наприкінці Першої світової війни – розвал імперії по мірі затягування активних бойових дій.

Нового оберту набула й антисемітська кампанія, що теж дивним чином нагадує сучасну ситуацію. Її наслідком було те, що чимало євреїв мусили залишити лави студентства, а ті, що лишилися часом змінювали прізвища аби не показувати своє єврейське коріння. Наприклад, так вчинив Вольф Шліомович Висоцький. Він змінив своє ім'я та по-батькові на Володимир Семенович, про що одразу інформував адміністрацію Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 357, арк. 4) у якому навчався. Аналогічно вчинив і брат останнього – Лейб Шліомович, котрий також навчався у Київському комерційному інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 360, арк. 59).

Проте незабаром навіть загал почав виступати проти розкручування владою антисемітської кампанії. Зокрема, громадськість через військово-промислові комітети вже на початку 1916 р. рішуче засудила спроби влади перекласти відповідальність «за господарську руйнацію» з себе на євреїв (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 387). Це засвідчувало поступове протверезіння суспільства і усвідомлення, що саме влада тягне всіх на дно. При цьому, як згадували сучасники, у випадку заохочення антисемітських виступів, найбільше проявили себе нижні офіцерські чини, тобто так само люди з мінімальним освітнім рівнем, котрі заохочували призовників «шерстити єврейських торговців для отримання всього необхідного і солдати то виконували» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 555). Закономірно, що такі дії влади сприяли й подальшому росту національної свідомості тих народів, що зазнавали репресій зі сторони влади Російської імперії, а заодно підривали довіру до неї загалу.

Тож не дивно, що як свідчать документи, російська влада все більше втрачала контроль за ситуацією в країні і не була здатна розробити ефективних механізмів нормалізації ситуації. А це вело до наростання антиурядових виступів та анархії. Яскравим індикатором цього були події у вищій школі: постійні сходки, вступ до різних опозиційних політичних партій і т.п. стали буденним явищем в середовищі тогочасного студентства. Наприклад, студенти Київського комерційного інституту П. Ворушило та М. Солдатов були арештовані на місяць «за вчинену ними ... демонстрацію» у м. Саратові, де інститут тоді перебував в евакуації (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 1501, арк. 2). При цьому, попри те, що Ворушило був керівником цієї демонстрації і попри арешт, за кілька місяців він вже вступив на навчання до військового училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 1501, арк. 4, 31). Це можна розцінювати як неможливість влади зберігати контроль за опозиційно налаштованими особами внаслідок стрімкого збільшення їх чисельності. Водночас поповнення опозиційно налаштованими до влади особами лав військових позбавляло владу підтримки збройних сил.

Щодо порушень студентів у приміщеннях закладів вищої освіти, то вони теж частішають з початком війни, як вже зазначалось (див. т. 38). При цьому це були навіть спонтанні й безцільні прояви непокори урядовим розпорядженням, що найбільше засвідчували загальну неповагу до влади. Як приклад, 31 березня 1915 р. студент комерційного інституту Копадзе відмовився пред'являти пропускний квиток при вході до інституту і коли йому перекрили вхід, вдарив співробітника контролю «у груди, прорвався через контроль» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 2). Аналогічна ситуація повторилась в інституті за тиждень. Як слідує з доповідної вахтера: «Невідомий мені до того слухач намагався пройти не пред'являючи квитка, ... я простягнув руку, начебто перегороджуючи йому прохід і прохаючи коректно пред'явити вхідний квиток, натомість він почав у самій брутальній та зухвалій формі, схопивши мене за рукав та розірвавши рукав та штовхнувши мене у груди, вимагати вільного проходу до інституту без пред'явлення квитка» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 3). На додачу співробітник інституту зазначив, що порушника підтримали його товариші-студенти, при цьому один схопив його за горло (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 3). А вже за місяць один зі студентів комерційного інституту зайшов до бібліотеки з цигаркою і на зауваження співробітника відповів, що «хоче й буде палити», а у відповідь на подальші зауваження «кинув запалену цигарку в обличчя» співробітника інституту «та пішов із зали» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 4).

Ключовим наслідком війни, а світової особливо, є погіршення економічної ситуації у воюючих країнах, оскільки війна є й грою «економічних м'язів», тобто потребує напруження всього господарського комплексу держави, його роботу у першу чергу на фронт. Оскільки ж Російська імперія тільки нещодавно вийшла з економічної кризи і не встигла наростити ці самі

«м'язи», то вона не могла довго витримати тягаря на економіку від війни і тому кризові явища швидко мали відчуті її піддані. І насамперед найменш захищені з-поміж них, до яких належали і студенти.

Цілком закономірно, що в першу чергу негатив війни в економічній сфері проявився в містах. Адже ж війна породила дефіцит товарів першої необхідності, зокрема й продуктів харчування, а місто їх не виробляє, хоча є головним їх споживачем. При цьому особливо відчутно цей негатив мав позначитись на професорсько-викладацькому складі та студентстві. Це було зумовлено тим, що сфера освіти залежала від державного фінансування. Натомість в Російській імперії вона завжди була «в загоні», а з початком війни була ще більше урізана в фінансуванні. У випадку ж студентства, котре не мало стабільних джерел надходження та жило суцужно (Круляк, 2012, 2015; Посохов, 2013 та ін.) і за мирних часів, війна означала цілковите відкинення за межу бідності.

Оскільки Україна була колонією у складі Російської імперії, то закономірно, що імперська влада не переймалась проблемами її населення і вже традиційно використовувала українські терени як головного постачальника всього необхідного для ведення війни. На додачу українські землі Російської імперії одразу перетворились на прифронтові території, що вплинуло на характер життя у них. Зміни в економіці, що їх викликала війна, полягали в переведенні економічної сфери на забезпечення у першу чергу потреб збройних сил (т.зв. переведення економіки на військові рейки). Хоча завдяки передвоєнному економічному піднесенню тягар війни в житті населення проявився із певним запізненням, десь з весни 1915 р. Так, фабричний інспектор Харківської губернії у звіті від 28 жовтня 1914 р. інформував, що скорочення виробництва мало місце лише в окремих галузях, які були пов'язані з переробкою імпоротної сировини (причина – ускладнення міжнародних перевезень) або виробництвом алкоголю (причина – заборона продажу алкогольної продукції в імперії) (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 343–344).

Погіршення економічного рівня для закладів вищої освіти зумовлювалось тим, що влада одразу ж почала урізати державне фінансування. Навіть у випадку приватного вишу, яким був Київський комерційний інститут, це виявилось у проблемах із запланованим на 1914 р. капітальним будівництвом внаслідок удорожчання будівельних матеріалів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 841, арк. 85зв.). Однак воно підсилювалось і погіршенням матеріального рівня більшості населення, що ускладнювало можливості для оплати освітніх послуг, а отже й наповнення бюджетів вишів, що було особливо актуально для приватних навчальних закладів.

У 1915 р. економічний негатив від війни був доповнений евакуацією (а в 1916 р. реєвакуацією) низки київських вишів. До того ж на час евакуації їх приміщення займались військовими, що завдали їм помітних збитків (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1591, арк. 12). Це варто розглянути детальніше.

Персональні пертурбації та негаразди вишів були підсилені загальними негативними наслідками війни для економічної сфери країни. Однак влада закривала очі на накопичення негативних тенденцій в економічній сфері та не дозволяла говорити про них підданам. Останнє ув'язувалось з урядовою пропагандою війни як швидкої та переможної. Те, що імперська влада й сама так вважала, засвідчувалось ліквідацією саме на початку війни (10 жовтня 1914 р.) Київського генерал-губернаторства (Шандра, 2005, с. 336). Адже ж це слід розглядати як її переконання в остаточній інтеграції Правобережжя до складу імперії та готовність до загарбання решти українських земель. Останнє начебто почало реалізовуватись уже на початку війни – завдяки успішній для Російської імперії Галицькій битві (серпень – вересень 1914 р.) та окупації частини Галичини та Буковини.

Отже, весь тягар війни лягав на плечі загалу, який часто лишався сам на сам зі своїми проблемами. А на додачу влада перекладала на плечі підданих і витрати на ведення війни. Так, вже з осені 1914 р. Рада міністрів Російської імперії пішла на підвищення деяких податків та запровадження нових, підвищення акцизів (з цукру, нафтопродуктів та ін.) та плати за проїзд пасажирів і провезення багажу (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 387–396).

Наприкінці 1914 р. почався ріст цін на товари масового споживання. Наприклад, на продукти харчування у Києві вони зросли в середньому на 30–40% (Литвин (голова), Боряк, Геєць та ін.; Смолій (відп. ред.); Балабушевич, Баран & Баран, (т. 2), 2011, с. 89). До кінця 1916 р. ціни зросли від понад 100% на м'ясо, хліб та борошно, до понад 300% – на тваринні жири) (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 413).

Економічні труднощі посилювались як через значну корумпованість причетних до забезпечення армії та населення органів влади, так і внаслідок необґрунтованих реквізицій. На останньому наголошували учасники Першого Всеросійського з'їзду представників військово-промислових комітетів у червні 1915 р. (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 369–370), одночасно визнавши «кризу палива» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 371). Другий Всеросійський з'їзд представників військово-промислових комітетів у лютому 1916 р. вже констатував транспортну кризу, а також неспроможність влади організувати забезпечення населення продовольством (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 373, 381–382). І це в імперії, що перед війною була головним експортером агро-продукції в Європі.

Наростання дефіциту продуктів харчування та промислових товарів і як наслідок – падіння життєвого рівня, навіть недоїдання і т.п. було не лише результатом зростання цін на них. Воно зумовлювалось і їх реальним дефіцитом, що обумовило запровадження карткової системи їх відпуску. Так, вже влітку 1915 р. почалось запровадження карткової системи на борошно та хліб, зокрема у Києві (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 405), а потому й на ряд інших товарів, перелік яких поступово зростав, особливо наприкінці війни, що свідчило про економічну неспроможність (де-факто – пораз-

ку) Російської імперії. При цьому погіршувалась і якість продуктів, зокрема внаслідок додавання при випіканні хліба до борошна різних домішок тощо.

Зникнення з міст аграрної продукції зумовлювалось і різкою диспропорцією у цінах на промислові та продовольчі товари на користь перших, що робило продаж аграрної продукції для селян економічно не вигідним. Проте влада не зважала на це, бо прагнула у такий спосіб підтримати важливу для неї та фронту промисловість. Оскільки ж ця політика була успадкована більшовиками, то це засвідчує як спадковість ними влади від імперських інститутів, так і продовження ними імперської політики, зокрема й задля подальших територіальних загарбань, що ми спостерігаємо й зараз, на прикладі сучасної російської влади.

Наростав дефіцит і промислових товарів масового споживання, у першу чергу одягу та взуття, потреба в яких була загальною. Проте їх виробництво відтепер підпорядковувалось головно потребам військових, оскільки відповідні підприємства були переведені на військові рейки. Тож в окремих галузях до 90% продукції йшло на потреби військових (Литвин (голова), Боряк, Геєць та ін.; Смолій (відп. ред.); Балабушевич, Баран & Баран, (т. 2), 2011, с. 80). Щоправда, у містах такі товари сяк-так можна було знайти. Та це «компенсувалось» удорожчанням опалювальних матеріалів (на які довелось вводити картокову систему) та транспорту (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 455–456, 461).

Економічна ситуація почала стрімко погіршуватись з весни-літа 1915 р. Це було викликано переміщенням значних мас військових, а також біженців та примусово виселених з районів Галичини, що були окуповані російською армією і тепер полишалися. При цьому опікування біженцями знаною мірою покладалось на органи місцевого самоврядування та низку установ, що не мали це своїм обов'язком. Наприклад, 17 травня 1915 р. попечитель Київського навчального округу видав циркуляр із закликом до освітян округу «за погодженням з предводителями дворянства, головами земських управ ... утворювати комітети допомоги біженцям» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 419). Наплив примусово виселених під час відступу російської армії з Галичини у правобережні губернії вже на початку літа 1915 р. (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 421–423) обумовив потребу розвантаження регіону від надлишку населення. Це мало наслідком примусове виселення навчальних закладів та інших установ з цього регіону на схід від Дніпра. Все це спровокувало також і ріст цін на оренду житла (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 454–455). Це, спільно зі зростанням цін на харчі, найбільше позначалось на студентах, адже ж вони не мали стабільних особистих доходів. А останні суттєво ускладнилися внаслідок загального погіршення життєвого рівня. Наприклад, студент Київського комерційного інституту К. Хрощевський, попри своє дворянське походження, в травні 1916 р. звертався аж до Оренбурзької губернської земської управи з проханням «надати мені місце інструктора при переписі худоби чи будь-яке інше підходяще заняття» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1410, арк. 4). До того ж студентам доводилось більш старанно вчитись аби уникнути призо-

ву, а це позбавляло вільного часу на підробітки. Водночас припинили роботу (рішенням влади) студентські організації, що відігравали помітну роль у забезпеченні матеріальних потреб студентів.

Наочно зростання цін і першочергових витрат проти довоєнного рівня проявляє подання студента Київського комерційного інституту К. Баумана від 26 жовтня 1916 р. до правління інституту з проханням видати позичку для покриття вартості навчання. У пояснювальній записці він констатував, що: «Отримуваного мною жалування у розмірі 60 руб. на місяць не вистачає для задоволення найнагальніших потреб» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 262, арк. 46). Натомість, як слідує зі студентської анкети за 1913 р., 72% студентів тоді мали місячний дохід у розмірі до 30 руб. і цього вистачало на оплату мінімального харчування та наймання кімнати, тоді як місячний дохід у розмірі понад 50 руб. мало лише 5% студентів Києва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 20). Отже, до жовтня 1916 р. показник прожиткового мінімуму київських студентів зріс у понад 2 рази проти передвоєнного рівня. Таке зростання засвідчують і вказані К. Бауманом витрати на харчування (15 руб.) та оренду житла (25 руб.) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 262, арк. 46), адже ж у 1913 р. аналогічні статті витрат студентів склали близько 7 та 12 руб. відповідно.

Закономірно, що ріст цін при неможливості суттєво збільшити свої доходи, а радше навпаки – їх зниження або й зникнення, посилювали зубожіння студентів і об'єктивно налаштував їх проти влади, оскільки саме вона розглядалась як винуватиця їх бід. Так, згаданий К. Бауман рівно за рік після цієї заяви стане активним членом більшовицької партії і буде намагатись утвердити її владу в Києві. За це радянська влада «віддячить» Бауману через 20 років, замордувавши його у Лефортовській в'язниці Москви. Зазначу, що випускні іспити К. Бауман склав і отримав диплом у жовтні-листопаді 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 262, арк. 66–67), тобто в період Гетьманату, хоча його як представника ворожої держави та політсили мали б натомість ув'язнити – недоречний жест доброї волі і неоцінений самим Бауманом, адже ж він і надалі підтримував окупацію України більшовиками. Враховуючи непоодинокість таких випадків у роки Української революції 1917-1921 рр. хотілось аби на сучасному етапі ми зробили правильні висновки і не повторювали подібних помилок, оскільки вони надто дорого коштують Україні.

У випадку професорсько-викладацької корпорації, що до війни жила доволі пристойно, факти різкого погіршення їх життєвого рівня засвідчуються вже з 1915 р. Наприклад, дружина професора Університету св. Володимира та Київської духовної академії С. Голубева Олена у листі до нього за цей рік найчастіше описувала матеріальну скруту і пошук дефіцитних товарів. Наприклад, що «дрова за надісланим переказом я отримала, вдалось купити і другу сажень ... А гроші за борошно надіслали назад, але мені вдалось роздобути один пуд (більше пуда в одні руки зі складу не дають)» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф.194, спр. 57, арк. 1). Зазначу, що ра-

ніше ключовим предметом у листуванні професури були питання купівлі книжок, професійної діяльності тощо (Чуткий, 2008, с. 255–446).

Погіршення матеріального рівня професури було обумовлено девальвацією їх зарплатні та відсутністю компенсаторних механізмів з боку держави. Навіть більше: постійно зростали відрахування із заробітної плати внаслідок зростання податкового тягаря. Зокрема, з неї додатково почали вираховувати «2% пожертв на потреби війни» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1591, арк. 16). Загалом, упродовж війни оподаткування у Російській імперії постійно зростало (лише у 1915 р. на 35% проти рівня 1914 р.) (Велика війна 1914–1918 рр., 2014, с. 380), хоча і до війни перевищувало його рівень і співвідношення із загальним розміром доходів основної маси населення, порівняно з європейськими державами. Тож імперська влада насамперед посилювала зубожіння підданих. А останні закономірно відповідали зростанням незадоволення владою, яке вже неможливо було перевести виключно у бік єврейських погромів чи переслідування підданих держав ворожого блоку. Адже ж мобілізація та ціни залежали саме від імперської влади і люди все більшою мірою розуміли це. Аналогічно і більші ставки оподаткування промисловців (Велика війна 1914–1918 рр., 2014, с. 381), порівняно з дворянським землеволодінням, стало чинником, який підривав економічний потенціал тієї імперії і теж наближав її до краху. Однак якщо промисловці ще мали варіанти для збільшення своїх прибутків, то професорсько-викладацькі кадри перебували на фіксованих ставках, таких можливостей не мали. А отже це посилювало їх зубожіння, не кажучи вже про студентство. Тож в підсумку це позбавляло абсолютну більшість професури бажання активно працювати на захист і збереження імперії, хоча до війни чимало серед них належало до її впливових ідеологів або ж займали важливі посади в центральних органах влади. Навіть ті з них, хто лишився щирими прибічниками імперії, відтепер просто «пливли за течією».

Окремо слід зазначити про матеріальні збитки від війни тих осіб, чий помешкання чи якісь маєтності опинились у зоні бойових дій. Наприклад, викладач німецької мови у Київському комерційному інституті Р. Берзін у травні 1916 р. повідомляв директора цього вишу, що «садиба ... в яку я вклав усі свої заощадження, розграбована й спалена», оскільки вона опинилась на лінії фронту, і тому прохав про надання субсидії «якою я міг би покрити витрати двох місяців», зазначивши, що витрачає на себе й чотирьох дітей «від 5 до 16 років» 250 руб. на місяць (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 77) – мізерна сума, що заледве могла покрити найнагальніші життєві потреби. Тобто він прохав саме про підтримку мінімального рівня. Навіть доволі забезпечений київський професор-юрист С. Єгізаров жалівся колезі, що поніс збитки від свого маєтку, розташованого у Бессарабії внаслідок його близькості до театру бойових дій (Держархів м. Києва, ф. р. 871, оп. 2, спр. 126, арк. 75).

Цілком закономірно, що чимало викладачів мусили прохати навчальні заклади, в яких вони працювали, про видачу грошей наперед (у кредит) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1591, арк. 15–20зв.), бо зарплатні, що

лишилась на довоєнному рівні, не вистачало через постійну інфляцію. Також викладачі прохали про компенсацію подорожчання товарів першої необхідності та надбавки. При цьому самі ці звернення викладачів по матеріальну допомогу до навчальних закладів, а не до урядових установ, засвідчували відсутність позитивної реакції на ці прохання зі сторони влади Російської імперії.

Зрештою імперська влада пішла на надання певних доплат у зв'язку з інфляцією, але жорстко контролювала аби ніхто з викладачів та службовців вишів не мав можливості отримати такі доплати за різними місцями праці, оскільки керівництво вишів часто закривало очі на те, що вони як сумісники вже мали такі доплати, вочевидь, розуміючи їх матеріальну скруту і прагнучи підтримати їх у такий спосіб. Наприклад, міністерство торгівлі та промисловості, якому підпорядковувався Київський комерційний інститут, у відповідь на поданий цим вишем перелік осіб, які мали отримати доплати, повідомляло, що: «Район і процентний розмір у поданому списку зазначені таким чином, ніби всі ці особи перебувають на службі лише в інституті. Натомість Навчальному відділу було відомо, що із зазначених у списку осіб чимало займають посади також в інших навчальних закладах, тому процентний розмір їх надбавок має бути підданий змінам» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 13). При цьому з роз'яснень Навчального відділу міністерства слідувало, що всі працівники навчальних закладів поділялись на 4 райони за рівнем отримання надбавок. До першого (із найвищим процентом надбавки) належали співробітники навчальних закладів Москви (що було явною дискримінацією, адже ж це місто було далеко від театру бойових дій), а у випадку Києва лише особи, що не отримували таких надбавок за іншими місцями праці (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 13зв.). Оскільки ж поданий інституту список не відповідав визначеним вимогам, то він повертався для доопрацювання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 13зв.). Отже, ніхто надбавок не отримав і це взимку 1916-1917 рр., тобто у період максимального загострення економічної кризи в країні.

У цьому зв'язку не можна не зазначити, що незабаром вже українська влада, попри ще більш скрутну ситуацію (зокрема – відсутність золотого запасу та інших резервів, які були у розпорядження імперської влади), підійшла до цього питання значно лояльніше та більш щедро. Так, Директорія УНР надавала співробітникам закладів освіти різноманітні види матеріальної допомоги, зокрема, «одноразову допомогу на різдвяні свята 1919 р. ... у розмірі одномісячного утримання з усіма надбавками», для чого навіть був виданий спеціальний закон (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 1). Натомість, з поверненням російської (тепер більшовицької) влади навесні 1919 р., остання заявила про відсутність коштів для таких виплат (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 14), хоча не шкодувала їх на підготовку «світової революції».

Продовольча та загалом економічна криза особливо загострилась взимку 1916-1917 рр. та набула нездоланного характеру, що визнає й новітня історіографія (Литвин (голова), Боряк, Геєць та ін.; Смолій (відп. ред.); Балабушевич, Баран

& Баран, (т. 2), 2011, с. 84). Це було наслідком як наростаючого дефіциту товарів масового споживання, внаслідок їх недовиробництва та вичерпання довоєнних резервів, так і складних кліматичних умов. Так, з рапорту окружного гірничого інженера Горлівського гірничого округу своєму керівництву від 9 січня 1917 р. слідувало, що лише впродовж листопада 1916 р. ціни на продовольчі товари, порівняно із довоєнним, зросли на 100-300%, а на промислові товари – на 300-900%. Зокрема, цукор, який в українських губерніях вироблявся у надлишку, подорожчав на 100%, м'ясо – на 110%, найбільш масовий продукт харчування – хліб зріс у ціні на 100-120%; молочні продукти, сало та яйця – на 300%; олія соняшникова – на 300-400%; тоді як заробітна платня зросла лише на 50-70% (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 413–414). Отже, розрив між ростом доходів і цін посилювався, закономірно посилюючи зубожіння населення, а отже й незадоволення владою. При цьому ці настрої передавались від цивільних, що перебували у тилу, до військових і негативно впливали на настрої останніх. Наприклад, у донесенні військово-цензурного відділу штабу 12-ї армії від 19 січня 1917 р. серед усього іншого зазначено, що в листах з тилу до солдат діючої армії «червоною стрічкою проходить скарга на дорожнечу, на нестачу продуктів першої необхідності» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 130).

При цьому влада Російської імперії сама позбавила себе важливої статті внутрішніх надходжень, ввівши заборону на продаж алкогольної продукції з 22 серпня 1914 р. і до закінчення війни (Литвин (голова), Борjak, Гець та ін.; Смолій (відп. ред.); Балабушевич, Баран & Баран, (т. 2), 2011, с. 66), що водночас завдало удару і по цій галузі виробництва, викликавши ланцюгову реакцію у легкій та харчовій промисловості.

Тож ще до 1917 р. Російська імперія підійшла до свого краху, також і відштовхнувши студентство та професуру. Навіть та їх частина, що зберегла імперський патріотизм чи ідентичність, була індиферентною, оскільки матеріальна скрута змушувала їх думати не про політичні перспективи, а про банальне виживання.

Висновки. Встановлено, що Перша світова війна призвела до посилення директивної політики Російської імперії щодо вищої школи Києва. Це проявилось у нав'язуванні владою вишам кого приймати на навчання, а кого ні. Зокрема, підлягали негайному звільненню студенти, котрі походили з країн ворожого табору. Щоправда, вже з перших місяців війни в цьому пункті було зроблено виняток для осіб слов'янської національності (спочатку для чехів, а потім і для інших), якщо вони переходили у російське підданство.

Так само звільнялись з посад у закладах освіти, з подальшим засланням до Сибіру, викладачі, котрі мали німецьке походження. Відсутність серед цієї категорії підданих інших ворожих держав засвідчила, що саме з Німецькою імперією існували найтісніші відносини.

Загалом, у питанні репресій влада Російської імперії виходила не з наявних у репресованих політичних поглядів, а з їх етнічної приналежності чи підданства, що було безглуздо і збільшувало масштаб репресій. Це прояви-

лось і в розкручуванні нею шовіністичних та антисемітських настроїв, що знайшло підтримку в найменш освічених групах. Однак у підсумку, по мірі затягування війни, в суспільстві зростало усвідомлення, що у такий спосіб влада Російської імперії прагнула перекласти відповідальність в поразках та негативному впливі війни на суспільство із себе на національні меншини. Тож це почало підривати її авторитет. Принагідно можна припускати формування своєрідного комплексу провини перед єврейською громадою за тривалі її гоніння, що почасти пояснює успіх в подальшому на постімперському просторі тих політичних лідерів, які мали єврейське походження.

Ще більшого удару авторитету імперської влади завдало погіршення рівня життя, особливо студентів, внаслідок зростання цін на продовольство та оренду житла, а також зростання переліку дефіцитних товарів першої необхідності. Евакуація київських вишів у 1915-1916 навчальному році до Саратова довела їх матеріальну скруту до крайньої межі. Підсумком цього стала втрата традиційних ціннісних орієнтирів, а потому й авторитету держави, оскільки саме вона примусово організувала цей захід. Ці процеси постійно зростали, набувши значного поширення серед студентів з 1916 р. Натомість для професорсько-викладацького складу це спричинило внутрішню кризу старшого їх покоління, а також і конфлікт поколінь.

Загалом, вища школа виявилась найбільш вразливою для всіх дій влади, оскільки була цілковито залежною від неї, зокрема і в матеріальному аспекті. Тому цілком закономірно, що студенти першими проявили ті антиурядові настрої, які незабаром набули поширення серед загалу.

Відповідно, через дослідження життя студентства та професорсько-викладацької корпорації вишів можна прослідкувати зміни в цілому суспільстві і ці дослідження цілком проєктуються й для сьогодення. Враховуючи їх прогностичний характер це робить даний напрям історичних студій особливо актуальним, зокрема й для розробки зваженої державної політики в поточних складних умовах.

Список використаних джерел і літератури:

Губерський, Л. В., Патриляк, І. К., Колесник, В. Ф. & Чуткий, А. І. (ред.). *Історія Київського університету*: монограф. (у 2 т., Т.1). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. 716 с.

Державний архів м. Києва.

Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. Киев, 1914. 40 с.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Короткий, В. А. & Ульяновський, В. І. (Упоряд.). (2000). *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади* (в 2 кн., Кн.1). Київ: Прайм, 703 с.

Кругляк, М. Е. (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.*: монограф. Житомир: Волинь, 464 с.

Кругляк, М. (2012). Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. *Мандрівець*, 5, 45–52.

Литвин, В. М. (голова), Боряк, Г. В. & Геєць, В. М. та ін.; Смолій, В. М. (відп. ред.); Балабушевич, Т. А. & Баран, В. Д. & Баран, В. К. та ін. (авт. кол.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*. (в 2 т., Т.2). Київ: Ніка-Центр, 608 с.

Посохов, І. С. (2013). *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*. Харків: Раритети України, 276 с.

Смолій, В. А. (голов. ред.), Реєнт, О. П. (відп. ред.) & Боряк, Г. В. та ін. (2014). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.1). Київ: ТОВ Кліо, 784 с.

Смолій, В. А. (голов. ред.), Реєнт, О. П. (відп. ред.) & Боряк, Г. В. та ін. (2015). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.2). Київ: ТОВ Кліо, 800 с.

Чуткий, А. (2008). *Микола Дашкевич (1852-1908)*. Київ: Темпора, 528 с.

Чуткий, А. (2022). Повсякденне життя студентства та професорсько-викладацької корпорації вищих шкіл Києва у роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 137–155.

Чуткий, А. І. (2018). Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*, 136 (9), 120–126.

Шандра, В. С. (2005). *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 427 с.

References:

Huberskyi, L. V., Patryliak, I.K., Kolesnyk, V. F., Chutkyi, A. I. (Ed.). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]: monohraf. (Vol.1). Kyiv: VPTs «Kyivskyi universytet», 2019. 716 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [Kyiv State Archive]. [in Russian].

Zakony i rasporyazheniia po obstayatel'stvam voyennogo vremeni [Laws and regulations for wartime circumstances]. Kiev, 1914. 40 s. [in Russian].

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi]. [in Russian].

Korotkyi, V. A. & Ulianovskiy, V. I. (Comps.). (2000). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917-1920. Materialy, dokumenty, spohady* [Alma mater: University of St. Volodymyr on the eve and during the Ukrainian revolution. 1917-1920. Materials, documents, memories]. (Vol.1). Kyiv: Praim, 703 s. [in Ukrainian].

Kruhliak, M. E. (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and everyday life of students in the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]: monohraf. Zhytomyr: Volyn, 464 s. [in Ukrainian].

Kruhliak, M. (2012). Shliub i sim'ia v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Marriage and family in the lives of students of sub-Russian Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Mandrivets*, 5, 45–52. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. M. (holova), Boriak, H. V. & Heiets, V. M. ta in.; Smolii, V. M. (Ed.); Balabushevych, T. A. & Baran, V. D. & Baran, V. K. ta in. (avt. kol.). (2011). *Ekonomiczna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol.2). Kyiv: Nika-Tsentr, 608 s. [in Ukrainian].

Posokhov, I. S. (2013). *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Students of the Universities of the Russian Empire in the 19th – early 20th Cent.: Formation and Evolution of Subculture]. Kharkiv: Raryety Ukrainy. 276 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.), **Reient, O. P.** (Ed.) & **Boriak, H. V.** ta in. (2014). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914-1918 and Ukraine] (Vol.1). Kyiv: TOV Klio, 784 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.), **Reient, O. P.** (Ed.) (vidp. red.) & **Boriak, H. V.** ta in. (2015). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914-1918 and Ukraine] (Vol.2). Kyiv: TOV Klio, 800 s. [In Ukrainian].

Chutkyi, A. (2008). *Mykola Dashkevych (1852-1908)* [Mykola Dashkevich (1852-1908)]. Kyiv: Tempora, 528 s. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. (2022). Povsyakdenne zhyttya student-stva ta profsors'ko-vykladats'koyi korporatsiyi vyshchych shkil Kyveva u roky Pershoi svitovoyi viyny [Everyday life of students and the professor-teaching corporation of higher schools of Kyiv during the First World War]. *Naukovi pratsi Kamianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: istorychni nauky*, (38), 137–155. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2018). Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoyi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indykator loialnosti do imperii [Higher school of Kyiv in the conditions of the First World War: attitude of students to mobilization as an indicator of loyalty to the empire]. *Hileia*, 136 (9), 120–126. [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2005). *General-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia* [General governorships in Ukraine: 19th – early 20th centuries]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 427 s. [in Ukrainian].

Отримано: 12.02.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.195-208

УДК 94(477)«18/19»:27

ФЕДОРІК ЮРІЙ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Шмідта 4, м. Бердянськ, Запорізька область, індекс 71100 (тимчасово переміщений до вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, індекс 69000), Україна (juriy83fedoryk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0876-1130>

Researcher ID E-2267-2019

FEDORYK Yuriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, of the Department of History and Philosophy, Berdyansk State Pedagogical University, 4 Schmidt Street, Berdiansk, Zaporizhzhia oblast, index 71100 (temporarily relocated to 66 Zhukovskoho Street, Zaporizhzhia city, index 69000) (juriy83fedoryk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Федорик, Ю. (2023). Релігійні фактори в формуванні українського національного руху наприкінці XIX – у перших десятиліттях XX ст.: роль православного та греко-католицького духовенства. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 195–208.

РЕЛІГІЙНІ ФАКТОРИ В ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ ХХ ст.: РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Анотація. *Мета статті* полягає у дослідженні ролі православного та греко-католицького духовенства в формуванні українського національного руху наприкінці ХІХ – у перших десятиліттях ХХ ст. та визначенні впливу релігійних факторів на розвиток української національної ідентичності. **Наукова новизна** полягає у спробі порівняти вплив провідних східнохристиянських віросповідань на формування української національної ідентичності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ця тема зосереджується на важливості релігійної сфери у формуванні національної свідомості та політичної активності українського народу в період політизації його національного руху. **Методологічні засади.** На основі аналізу багатой літератури з історії релігії використано методи історичного аналізу та синтезу, а також порівняльний метод і метод системного аналізу для розгляду взаємодії східнохристиянських конфесій та визначення їх впливу на національний рух в Україні. **Висновки.** Автор дослідив культурні, соціальні та політичні традиції, які впливали на формування українського національного руху, та специфіку впливу на цей процес духівництва зазначених конфесій. В статті звернено увагу на те, що вплив на розвиток українського національного руху залежав від локальних умов, обумовлених політичними, культурними та соціальними особливостями тих чи інших територій України. Важливим фактором успішності націєтворчих процесів була підтримка українського національного проекту духовенством домінуючих віросповідань. На території Галичини велике значення для кристалізації української самосвідомості серед населення відіграла її підтримка з боку греко-католицького духовенства. В свою чергу на території Наддніпрянщини Православна церква впродовж тривалого часу залишалася bastіоном слов'янофільства та російського націоналізму, і лише на початку ХХ століття в її середовищі почали з'являтися автокефальні ідеї, підтримувані невеликою групою духовенства. Хоча православне духовенство лише частково підтримувало український культурний, а потім й політичний рух, сам факт участі окремих його діячів в українофільстві зміцнював українську ідентичність серед парафіян. Важливість обох конфесій для розвитку українського національного руху визначає особливе значення їхнього діалогу в сучасній Україні на засаді партнерських відносин та екуменізму.

Ключові слова: український національний рух, православне духівництво, греко-католицьке духівництво, національна ідентичність.

RELIGIOUS FACTORS IN THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT AT THE END OF THE XIX – IN THE FIRST DECADES OF THE XX CENTURY: THE ROLE OF THE ORTHODOX AND GREEK-CATHOLIC CLERGY

Abstract. *The purpose of the article* is to study the role of the Orthodox and Greek Catholic clergy in the formation of the Ukrainian national movement at the end of the 19th – in the first decades of the 20th century and determine the influence of religious factors on the development of Ukrainian national identity. **The scientific novelty** of this topic lies in an attempt to compare

*the influence of the leading Eastern Christian faiths on the formation of Ukrainian national identity at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. This topic focuses on the importance of the religious sphere in forming the Ukrainian people's national consciousness and political activity during the period of politicization of its national movement. **The methodological principles.** Based on the analysis of rich literature on the history of religion, the author of the article used the methods of historical analysis and synthesis, as well as the comparative method and the method of systemic analysis, to consider the interaction of Eastern Christian denominations and determine their influence on the national movement in Ukraine. **Conclusions.** The author analyzed the cultural, social, and political traditions that influenced the formation of the Ukrainian national movement and the specifics of the impact of the clergy of the mentioned denominations on this process. The article draws attention to the fact that the influence on the development of the Ukrainian national movement depended on local conditions caused by the political, cultural, and social features of certain territories of Ukraine. An important factor in the success of nation-building processes was the support of the Ukrainian national project by the clergy of the dominant faiths. On the territory of Halychyna, the support of the Greek-Catholic clergy was of great importance for the crystallization of Ukrainian self-awareness among the population. In turn, in Dnipro Ukraine, the Orthodox Church remained a bastion of Slavophilism and Russian nationalism for a long time, and only at the beginning of the 20th century did autocephalous ideas, supported by a small group of the clergy, begin to appear in its midst. Although the Orthodox clergy only partially supported the Ukrainian cultural and later political movement, the very fact of the participation of some of its figures in Ukrainophilism strengthened the Ukrainian identity among the parishioners. The importance of both confessions for developing the Ukrainian national movement determines the particular importance of their dialogue in modern Ukraine based on partnership relations and ecumenism.*

Key words: *Ukrainian national movement, Orthodox clergy, Greek Catholic clergy, national identity.*

Постановка проблеми. Проблематика формування українського національного руху в кінці XIX – на початку XX століття є невід’ємною складовою історії України та становить важливий напрям досліджень. У зазначений період формування національної ідеї та нації були обумовлені не лише соціально-економічними, культурними та політичними процесами, але й релігійними факторами, що займали важливе місце у житті українського народу.

У контексті геополітичних реалій, в яких українські землі опинилися в кінці XIX – початку XX ст., роль православного та греко-католицького духовенства була дуже важливою. Обидва віросповідання мали значний вплив на формування національної свідомості та ідеології українського народу. Проте, розглядаючи їх вклад у формування національної ідентичності слід зауважити і відмінності. Греко-католицька церква, яка з середини XIX ст. активно долучалася до націєтворчих процесів у Східній Галичині, на початку XX ст. остаточно перетворилась у духовний центр місцевого українофільства.

У процесі становлення української національної свідомості, православне духовенство Наддніпрянщини також відіграло важливу роль, проте його можливості підтримки українського національного відродження були обмежені, оскільки воно входило до єдиної Російської православної церкви, яка

слугувала інструментом політики царату в національній політиці. Тим не менш, успіхи українського національного руху стали впливати на українське православне духовенство, деякі представники якого на початку ХХ ст. висунули та розвинули ідеї автокефалії.

Вивчення ролі православного та греко-католицького духовенства у формуванні українського національного руху є ключовим для розуміння історії України. Ця тема демонструє важливість релігійних процесів у становленні національної ідентичності. Слід зазначити, що Православна та Греко-католицька церкви мали різний вплив на формування національної свідомості, і їх взаємодія в цьому процесі була складною. Вивчення ролі східнохристиянських віросповідань в українському національному русі дає можливість краще зрозуміти ті релігійні виклики, які стали перед українським народом напередодні Національно-демократичної революції та у період її розвитку. Не менш важливо зрозуміти й ідейні витоки головних українських конфесій – Православної церкви України (ПЦУ) та Української греко-католицької церкви (УГКЦ), важливість діалогу між якими на тлі загострення російсько-українського конфлікту важко переоцінити.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження особливостей ролі духовництва греко-католицької та православного віросповідань у формуванні українського національного руху є складною проблемою, яка має багатоаспектний характер. Ця проблема досліджувалась низкою вчених та складається з двох напрямків дослідження. Одна група істориків вивчала роль галицького греко-католицького духовництва у формуванні модерного українського руху, а інша зосереджувалася на трансформації поглядів православного духовенства Наддніпрянщини щодо релігійно-національних процесів в російській імперії та Україні.

Вивчення ідентичності греко-католицького духовенства в ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. цікавило багатьох вчених. Зокрема, О. Турій зосередився на дослідженні ролі конфесійно-обрядового фактора в національній самоідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття (Турій, 1997, с. 69–99). Це дослідження надає простір для кращого розуміння початків поширення множинної ідентичності серед галицьких русинів через діяльність духовенства візантійсько-українського обряду.

Серед багатой історіографії питання участі галицького унійного духовенства в українському національному русі в кінці ХІХ – початку ХХ ст. можна виділити дослідження І. Хімки (Химка, 1993), О. Рудої (Руда, 2017), М. Вегеша, Н. Концур-Карабінович, В. Марчука, М. Палінчака (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, Голонич, 2020), О. Єгрешія (Єгрешій, 2006), Д. Корбяка (Корбяк, 2016), Н. Прокоп (Прокоп, 2017) тощо.

Окремим самостійним напрямом досліджень є студії автокефального руху та участі православного духовенства Російської імперії й міжвоєнної Польщі в українському національному русі. Серед перших дослідників,

які вивчали трансформацію українського православного духовенства та його емансипацію від імперського російського православ'я варто згадати І. Власовського (Власовський, 1975).

Цікавими розвідками, які проливають світло на ситуацію всередині Російської православної церкви на Правобережній Україні на початку ХХ ст. є дослідження Л. Пастушенко (Пастушенко, 2021) та Я. Цецик (Цецик, 2015).

Генезу та розвиток автокефального руху в перші десятиліття ХХ ст., а також шлях формування особистості першого митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) вивчав цілий ряд істориків: І. Преловська (Преловська, 2013), А. Зінченко (Зінченко, 1997), В. Пащенко, М. Рибачук (Пащенко, Рибачук, 1993), І. Біланич (Біланич, 2004), С. Жилюк (Жилюк, 2015) тощо.

Згадані дослідження є вибірковыми і далеко не висчерпують багату історіографію проблеми участі духовенства східних віросповідань в становленні модерної української ідентичності. Незалежно від цього, вони проливають світло на цікаві проблеми трансформації ідентичності духовенства та вірян під впливом національних процесів в Україні.

Мета дослідження полягає в висвітленні ролі та місця духовенства двох головних віросповідань України: греко-католицького та православного в формуванні українського національного руху в кінці ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Греко-католицьке духовенство на території Галичини в ХІХ ст. діяло в умовах конституційного ладу австрійської Цислейтанії характеризувалося активною участю в національному житті українського населення і фактично очолило національний рух у перші етапи його існування. Однак, в останні десятиліття ХІХ століття воно втратило свою монополію на лідерство в національному житті Галичини та потрапило в кризову ситуацію через невідповідність очікуванням населення та зростаючу популярність соціалізму (Химка, 1993, с. 89).

Характерною особливістю українського національного руху в початкові етапи його розвитку була множинна ідентичність національної еліти, в тому числі й на Галичині. Впродовж ХІХ ст. місцеве греко-католицьке духовенство яскраво відображало ці складні процеси: серед нього можна було спостерігати як українофілів, так і носіїв попередніх стадій розвитку національного руху – москвофілів та старорусинів, а також осіб, які підтримували полонофільські симпатії (Див. Турій, 1997). Не менш важливою була релігійна ідентичність галицького унійного духовенства – частина на перше місце висувала католицьку ідентичність, а інша частина – приналежність до східних традицій християнства. Релігійна та національна ідентичності духовенства взаємозалежали й впливали на національно-релігійні процеси серед пастви. Незважаючи на поступове послаблення впливу Церкви на суспільно-політичні процеси, вона продовжила впливати на формування ідентичності парафіян, але був і зворотній

процес – під впливом успіхів народництва, впливи старорусинства та москвофільства серед священнослужителів Унійної церкви дедалі зменшувалися. Запити все більш охопленої модерним українофільством пастви впливали й на панотців. Проте не завжди еліта Греко-католицької церкви встигала за цими трендами. Так, у період правління митрополита Сильвестра Сембратовича (1882-1898) на перший план висувалася теза польсько-української співпраці на католицьких засадах. Сам митрополит був прихильником ультрамонтанства і угодовської політики з галицькими поляками, що не додавало престижу ані серед ще чисельних тоді москвофілів, ані серед молодих радикалів-народовців (Корб'як, 2016, с. 102–109, 130–165).

Престиж Греко-католицької церкви як духовного центру галицьких українців посилювався з приходом до влади в 1901 р. Андрея Шептицького. Фактично, у період його правління сформувався ціннісний фундамент УГКЦ.

Уже в австрійський період його діяльності, Греко-католицька церква безпрецедентно долучається до розвитку місцевих культурних, наукових та освітніх закладів. Митрополит, який в очах української інтелігенції ще нещодавно мав репутацію поляка, активно підтримував створення низки установ, діяльність яких сприяла розвитку української ідентичності. Зокрема, у 1905 році, зусиллям митрополита було засновано Церковний музей (нині Національний музей у Львові), який в 1913 р. був урочисто подарований українській громаді (Химка, 1993, с. 91).

Крім підтримки культури очолювана Шептицьким Церква здійснювала організаційну та матеріальну підтримку українського кооперативного руху. Підлегли священнослужителі допомагали в заснуванні кооперативних ліцеїв, які навчали молочарської, садівничо-городної, господарської справи, торгівлі, архітектурі, а також сільськогосподарських шкіл (Прокоп, 2017, с. 114–115).

У австрійський період правління помітною була трансформація ідентичності митрополита під впливом національних процесів у Галичині. Відомо, що у перший період своєї діяльності А. Шептицький заохочував підлегле духовенство використовувати польську мову для польськомовних вірян. Але вже в пізній австрійський період владики чітко підтримував ідеї українофільства й вважався моральним лідером галицьких українців.

Під впливом митрополита змінювалося й підлегле йому духовенство. Тим не менш, у перший період його правління серед греко-католицького кліру все ще зустрічалася множинна національна ідентичність. Серед вищого духовенства цікавою особою був єпископ Станіславський Григорій Хомишин, який своїми окцидентальними поглядами певною мірою нагадував Сильвестра Сембратовича (Єгрешій, 2006).

Не менш важливою була й політична діяльність Шептицького, спрямована на захист прав українців Галичини. Митрополит був депутатом Галицького сейму та Віденського парламенту, й на відміну від малоактивного С. Сембратовича використовував ці посади для активного лобювання важливих для української спільноти заходів, зокрема створення українсько-

го університету в Львові та виборчої реформи, яка повинна була збільшити представництво українців (Химка, 1993, с. 91).

Під час Першої світової війни, яка здійснила серйозний вплив на пастирську діяльність Андрія Шептицького (в 1914 р. митрополит був арештований російською окупаційною владою й до 1917 р. перебував у Києві), він став ще більше символізувати український національний рух, отримавши ореол мучеництва. Все це впливало і на підвладне йому духовенство, яке в останні роки австрійського періоду дедалі сильніше відмежовувалося від інших національних опцій крім українофільства.

Після закінчення війни Андрій Шептицький продовжив свою енергійну пастирську діяльність, наповнену чіткою національною орієнтацією. Він вів проголошення ЗУНР, а згодом, активно обстоював релігійні та політичні права українців під владою Польщі (Szeptycki, 2000, s. 342–345).

Таким чином, Андрій Шептицький відіграв помітну роль у формуванні та зміцненні модерної української ідентичності на території Галичини. До сьогодні його внесок у розвиток української національної культури та свідомості є значним, а багатовимірна пастирська діяльність має актуальне значення.

Роль греко-католицького духовенства у національному пробудженні українського народу стає особливо очевидною, коли порівнювати ситуацію в Галичині з підросійською Україною кінця XIX – початку XX століття. Наддніпрянщина перебувала під владою імперії, яка застосовувала домінуюче серед українців православ'я як важливий інструмент самодержавної та русифікаційної політики. Ця система була заснована на триєдиній формулі держави, започаткованої ще в 1830-х роках С. Уваровим, згідно з якою РПЦ була одним зі стовпів імперії (Хомяков, 1982). Це означало, що на відміну від Греко-католицької церкви Галичини, яка розвивалася в умовах австрійського конституціоналізму, Православна церква в Наддніпрянщині була підконтрольна Росії та її політиці русифікації.

Варто згадати, що в 1880-1905 роках обер-прокурор Святішого Синоду РПЦ був ледь не другою щодо впливовості особою в російській імперії після царя (Обнинский, 1999, с. 8). Не дивно, що в кінці XIX – на початку XX ст. домінуючою тенденцією серед православного духовенства Наддніпрянщини була підтримка самодержавства, ідей єдиної «руської народності» та панславізму. Як найбільш освічена і авторитетна верства населення в селах та невеликих містах, православне духовенство через душпастирську та місіонерську роботу, яка від 1880-х років доповнювалася активною організацією церковно-парафіяльних шкіл, братств і опікунських комітетів, не лише поширювала серед парафіян традиції шкільного навчання, а й певний національний світогляд. За допомогою богословської та науково-популярної літератури, парафіяльний сільський священик формував ідеї єдності парафіян з певною ідентичністю, яка далеко не завжди була тотожною сучасній українській.

У кращому випадку, православне духовенство поширювало серед населення малоросійські наративи, у гіршому – підтримувало російський націо-

налізм та імперіалізм. В цьому контексті, на початку ХХ ст. особливо сильними проімперськими настроями відрізнялося духовенство Волині, яке, на чолі з радикальними російськими націоналістами, архієпископами Антонієм (Храповицьким) та Євлогієм (Георгієвським), перетворило регіон на важливий центр чорносотенного руху Правобережної України (Цецик, 2015).

Незважаючи на вище зазначене, частина священників православного віросповідання під впливом національних процесів в Україні перетворювалися в українофілів. Володіючи, як все тодішнє українське населення множинною пограничною ідентичністю (переважно малоросійська в межах імперського дискурсу про єдність «руського» народу) воно, тим не менш, підтримувало й культивувало традиції, які в майбутньому стануть основою українського національного наративу серед парафіян.

Поступово успіх цих процесів призвів до появи ідеї автокефалії, що відображало успіхи українського національного руху серед частини православного духовенства та мирян і демонструвало їх бажання мати власну незалежну Церкву.

Важливими чинниками визрівання автокефальних ідей православного духівництва Наддніпрянщини були впливи світських народницьких ідей та повсякденна робота серед українських селян. Ідея українізації Церкви зароджувалася та розвивалася, переважно, серед представників нижчого парафіяльного духівництва, дияконів, окремих благочинних. Також, за свідченням І. Власовського, розсадником українства були семінарії. На прикладі Михайла Кобріна, який на поч. ХХ ст. був викладачем Холмської духовної семінарії, у стінах якої критикував «латинську пропаганду» і обстоював ідеї триєдиної руської народності, а на початку 1920-х років став одним з натхненників українізації Православної церкви на Західній Волині, можна констатувати, що ці ідеї розвивалися і серед окремих членів професорсько-викладацького складу духовних шкіл та семінарій.

Православні священники-українізатори впливали і на своїх парафіян. Механізм формування української ідентичності часто починався через долучення вірян до малоросійського наративу (Fedoryk, 2021, p. 177).

Основними формами діяльності православних священників, які всупереч підтримці російських імперських ідей, сприяли формуванню початків української самосвідомості серед парафіян були:

1. Проповіді українською мовою (в джерелах початку ХХ ст. «малоросійською говіркою»), особливо помітні після 1905 р.
2. Використання української мови в побуті, особливо під час спілкування з парафіянами.
3. Лоаяльне ставлення до використання унійних традицій в православному богослужінні, якщо вони не суперечили канонам православ'я (стосувалося частини парафіяльних священників на територіях, які пам'ятали унійні традиції – частина Волині, Холмщина, Підляшшя). Ця гнучкість дозволяла

підтримувати відчуття відмінності цих теренів від решти імперії та актуалізувала відчуття культурної єдності (хоча й все менш помітної) з австрійською Галичиною.

4. Поширення агітаційної літератури богословського й історичного спрямування серед парафіян «малоросійською» мовою, характерне серед частини українського православного духовенства після революції 1905 р.

5. Організація паломництва до православних святинь на території України (Почаївська та Києво-Печерська лаври), які хоч і були, в той час потужними центрами «руського міра», однак зберігали пам'ять про унікальні традиції Київської митрополії.

6. Душпастирська діяльність священників, яка включала елементи просвітницької роботи серед пастви у дусі українського народництва.

Вищезазначені форми діяльності настоятелів виховували частину місцевих парафіян у любові до місцевих традицій, що, при сприятливих обставинах, могло трансформуватися в модерне українофільство (Fedoryk, 2021, р. 180–182, 184–185). Більше того, такі форми діяльності змінювали і частину самих священників, перетворюючи їх у майбутніх «апостолів» автокефального руху.

Важливим етапом в визріванні ідей майбутньої автокефалії стає революція 1905 р. в Російській імперії, яка підняла питання реформи православ'я, призвела до прийняття 17 квітня 1905 р. царського указу про зміцнення віротерпимості та зробила можливим обмежене використання української мови під час проповіді. Незважаючи на тимчасовий характер лібералізації в росії, цей період став важливим часом становлення поглядів майбутніх лідерів автокефального руху.

Проте це питання остаточно визріло лише після 1917 року, коли самодержавство зазнало краху, а українська держава отримала шанс на незалежний розвиток. Одним з натхненників самостійності української православної Церкви став Василь Липківський, ідейні погляди якого почали визрівати ще в молоді роки на тлі несумісності офіційного православ'я та очікувань українських вірян (Пашенко, Рибачук, 1993, с. 48).

Саме йому судилося стати одним з лідерів проукраїнської групи Всеукраїнської православної церковної ради, а згодом і організатором перших українських православних парафій. У буремний період національно-визвольних змагань, В. Липківський став настоятелем Софійського собору, що було дуже символічно для русифікованого Києва і стало важливим етапом його початкової українізації. Незважаючи на завзятий опір проросійських церковних діячів та антирелігійну діяльність більшовиків, прихильники автокефального руху досягли великих успіхів: одним зі значущих досягнень національної революції стала утворення УАПЦ, яка з'явилася в жовтні 1921 року в результаті Першого Всеукраїнського Церковного Собору у Києві. В. Липківський став митрополитом і головою нової Церкви (Пашенко, Рибачук, 1993, с. 49).

Хоча існування УАПЦ було короткочасним, ідея автокефалії не загинула, і запустила процес емансипації українського православ'я в еміграції, а згодом і незалежній Україні.

Автокефальний рух став однією з форм політизації українського національного руху в підросійській Україні, а там, де він мав найбільші здобутки, створювалися кращі умови для розвитку української національної ідентичності серед парафіян. Бо парафії УАПЦ ставали такими ж важливими осередками українського національного життя, як і греко-католицькі парафії в Галичині.

Новий політичний поділ українських земель позначився на відмінностях розвитку Православної церкви в Україні. В той час, як на території, зайнятій більшовиками, почала функціонувати УАПЦ, православне населення Західної Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся, яке опинилося під владою Польщі, з 1924 р. перейшло під управління Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ) (Власовський, 1975, с. 29–39).

У міжвоєнний час на цих територіях, які в попередній період зазнали великих впливів російського православ'я, відбувався нерівномірний процес українізації, особливо характерний для Західної Волині. Вона стала ареною активної діяльності священників-українофілів, що стало одним з важливих чинників перетворення регіону з колишнього центру чорносотенства в важливий центр українського національного руху (Власовський, 1975, с. 7–14).

Висновки. Українізація провідних східнохристиянських конфесій на території України в кінці XIX – початку XX ст. виходила з різних можливостей, мала різний вимір та різні здобутки. Тим не менш, варто підкреслити важливу закономірність: чим активнішим було залучення тої чи іншої конфесії до орбіти українського національного руху, тим більшими були успіхи самого національного руху серед парафіян. Як духовенство Греко-католицької церкви в Галичині, так і Православної в підросійській Україні характеризувалося множинними ідентичностями і працювало з населенням, значна частина якої підтримувало цінності традиційного суспільства й в кінці XIX ст. не посідало модерної української самосвідомості.

Суттєвою відмінністю ситуації греко-католицького духовенства була можливість розвитку в умовах конституційного австрійського ладу, що давало можливість конкурентного суперництва різних ідентичностей серед вищого єпархіального та нижчого парафіяльного кліру. Розвиток самосвідомості духовництва та мирян був взаємопов'язаним і зазнавав поступової трансформації. В перших десятиліттях XX ст. під впливом модерного українського руху відбувалася стрімка трансформація ідентичності унійного духовенства Галичини. Вплив москвофільства зменшився, натомість посилилася підтримка української ідентичності. З іншого боку – саме залучення греко-католицького духовенства до українського національного руху призвело до пришвидшення кристалізації української самосвідомості серед широких верств населення. Епоха Шептицького стала часом остаточної українізації Греко-католицької церкви, її перетворення в бастион українсько-

го національно-культурного життя в Східній Галичині. В особі митрополита галицької українці отримали енергійного релігійного лідера, який завдяки невтомній пастирській діяльності та активній участі в соціально-економічному та політичному житті краю, вплинув на них, виховуючи паству в душі патріотизму та громадянської активності.

У Російській імперії, де православ'я було інструментом державної політики, а українофільство офіційно трактувалося як небезпечний сепаратизм, можливості українізації релігійного життя визрівали лише після революцій.

Незважаючи на ці об'єктивні стримуючі фактори, частина православного духовенства підросійської України приєдналося до українського національного руху. Ця підтримка не завжди була послідовною, а світогляд перших «українізаторів» подекуди не виходив поза межі культурного малоросійства, проте, у цей період, коли державне православ'я викликало дедалі більше відчуження населення, а український національний рух набував сили, частина православного духовенства змогла розвинути ідеї автокефалії, які виявилися досить активними в період Національно-демократичної революції 1917-1921 років і призвели до створення УАПЦ.

Як і для греко-католицьких священиків Галичини, для православного духовенства Наддніпрянщини початок ХХ ст. був простором для існування множинних ідентичностей, але під впливом здобутків національного руху частина духовенства, яке працювало в українському культурному середовищі, звільнилося від ідей малоросійства й перетворилося в активну опору модерного українського руху. Спостерігався й зворотній процес, коли охоплене ідеями українського релігійного пробудження й автокефалізму православне духовенство, на прикладі В. Липківського, мало значний вплив на своїх парафіян, що впливало на посилення їх української національної ідентичності.

У цьому контексті взаємозв'язок духовенство-парафіяни є однаковим і для колишньої австрійської Галичини і для колишніх підросійських територій України. Активніше залучення греко-католицького духовенства в орбіту українського національного руху стало причиною швидшого розвитку національної ідентичності в Галичині порівняно з Наддніпрянщиною.

Список використаних джерел і літератури:

Біланч, І. (2004). *Еволюція Української Православної Церкви в 1917-1942 роках: автономія чи автокефалія*. Львів: Астролябія, 392 с.

Вегеш, М. М., Концур-Карабінович, Н. М., Марчук, В. В., Палінчак, М. М., & Голонич, Я. (авт. кол.). (2020). *Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне*. Fairmont, 380 с.

Власовський, І. (1975). *Нарис історії української православної церкви* (Т.IV, Кн. 2: ХХ ст.). Нью-Йорк, 416 с.

Егрешій, О. (2006). *Єпископ Григорій Хомішин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 168 с.

Жилюк, С. І. (2015). *Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква: монограф*. Острозьк: Острозьк. акад., 268 с.

- Зінченко, А.** (1997). *Життя і діяння Митрополита Василя Липківського*. Київ, 423 с.
- Корбяк, Д. В.** (2016). *Науково-викладацька та церковна діяльність митрополита Сильвестра (Сембратовича) (1836-1898)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Львів, 225 с.
- Обнинский, В.** (1999). *Последний император. Очерки жизни и царствования императора России Николая II*. Москва, 289 с.
- Пастушенко, Л. А.** (2021). Дослідження історії міжконфесійних відносин на українських теренах у Київській духовній академії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки НаУКМА. Серія: Філософія та релігієзнавство*, (8), 60–79.
- Пашенко, В. О. & Рибачук, М. Ф.** (1993). Першоєрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський. *Український історичний журнал*, 2-3, 48–57.
- Преловська, І.** (2013). *Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930) – Української Православної Церкви (1930-1939)*: монограф. Київ: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 694 с.
- Прокоп, Н. М.** (2017). *Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького*: (дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень). Харків, 186 с.
- Руда, О.** (2017). Релігійні чинники у процесі формування національної ідентичності населення українсько-польсько-чехословацького пограниччя (1918-1939) (на прикладі українців Східної Галичини та Закарпаття). *Wiekі Stare i Nowe*, 12 (17), 128–144.
- Турій, О.** (1997). Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в половині XIX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції*, (233), 69–99.
- Химка, І.** (1993). Греко-католицька Церква і національне відродження в Галичині (1772-1918 рр.). *Ковчег*, 3, 73–108.
- Хомяков, Д. А.** (1982). *Православие, самодержавие, народность*. Монреаль: Изд-во Братства преп. Иова Почаевского, 280 с.
- Цецик, Я. П.** (2015). Роль чорносотенного СРН в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині у 1906-1914 рр. *Історичний архів: наукові студії*: зб. наук. пр., (14). Київ: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 128–135.
- Fedyk, Y.** (2021). Kapitel Chapter 2.3. Genesis of Ukrainian Identity on the fronts of the Russian Empire on the example of the Greek-Uniatian and Orthodox population of the Kholmshchina and Podlyashya II half of XIX – beginning. XX century. *Intercultural communication in the context of globalization dialogue: development strategies. Monographic series "European Science"*. Book 4. Part 8. 176–186, 237–238.
- Szeptycki, A.** (2000). List Metropolity Szeptyckiego w sprawie sytuacji na Chełmszczyźnie. Szeptycka Maria H. & o. Skórka Marek (wybór). *Pisma wybrane*. Kraków: Znak, 342–345.

References:

- Bilanych, I.** (2004). *Evolutsiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v 1917-1942 rokakh: avtonomiia chy avtokefaliia* [The evolution of the Ukrainian Orthodox Church in 1917-1942: autonomy or autocephaly]. Lviv: Astroliabiia, 392 s. [in Ukrainian].
- Vehesh, M. M., Kontsur-Karabinovych, N. M., Marchuk, V. V., Palinchak, M. M., & Holonych, Ya.** (avt. kol.). (2020). *Ukrainska Hreko-Katolytska tserkva: mynule i suchasne* [Ukrainian Greek Catholic Church: past and present]. Fairmont, 380 s. [in Ukrainian].
- Vlasovskyi, I.** (1975). *Narys istorii ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. (Vol.IV, kn. 2: XX st.). N'yu-York, 416 s. [in Ukrainian].

Yehreshii, O. (2006). *Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha* [Bishop Hryhorii Khomyshyn: a portrait of a religious-ecclesiastical and public-political figure]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 168 s. [in Ukrainian].

Zhyliuk, S. I. (2015). *Vseukrainska pravoslavna avtokefalna synodalna tserkva* [All-Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church]: monohraf. Ostroh: Ostroz. akad., 268 s. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (1997). *Zhyttia i diiannia Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho* [Life and deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy]. Kyiv, 423 s. [in Ukrainian].

Korbiak, D. V. (2016). *Naukovo-vykladatska ta tserkovna diialnist mytropolyta Sylvestra (Sembratovycha) (1836-1898)* [Academic, teaching and church activities of Metropolitan Sylvester (Sembratovych) (1836-1898)] (*Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Obnynskiy, V. (1999). *Poslednyi ymperator. Ocherky zhyznny y tsarstvovaniya ymperatora Rossyy Nykolaia II* [The last emperor. Essays on the life and reign of Emperor of Russia Nicholas II]. Moskva, 289 s. [in Russian].

Pastushenko, L. A. (2021). Doslidzhennia istorii mizhkonfesiinykh vidnosyn na ukrainskykh terenakh u Kyivskii dukhovnii akademii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Study of the history of interfaith relations on Ukrainian territory in the Kyiv Theological Academy (second half of the XIXth – beginning of the XXth century)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Seriya: Filosofia ta relihiieznavstvo – Scientific notes of NaUKMA. Series: Philosophy and religious studies*, (8), 60–79. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. O. & Rybachuk, M. F. (1993). Pershoiierarkh novoi ukrainskoi tserkvy mytropolyt Vasyl Lypkivskiy [The First Hierarchy of the new Ukrainian Church is Metropolitan Vasyl Lypkivskiy]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2-3, 48–57. [in Ukrainian].

Prelovska, I. (2013). *Dzherela z istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921-1930) – Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1930-1939)* [Sources from the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930-1939)]: monohraf. Kyiv: NANU, In-t ukr. arkheohrafiy ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 694 s. [in Ukrainian].

Prokop, N. M. (2017). *Derzhavno-pravovi pohliady mytropolyta Andreia Sheptytskoho* [State and legal views of Metropolitan Andrey Sheptytskiy] (*Candidate's thesis*). Kharkiv, 186 s. [in Ukrainian].

Ruda, O. (2017). Relihiini chynnyky u protsesi formuvannia natsionalnoi identychnosti naselennia ukrainsko-polsko-chechoslovatskoho pohranychchia (1918-1939) (na prykladi ukrainsiv Skhidnoi Halychyny ta Zakarpattia) [Religious factors in the process of forming the national identity of the population of the Ukrainian-Polish-Czechoslovak border region (1918-1939) (on the example of Ukrainians of Eastern Galicia and Transcarpathia)]. *Wiek Stare i Nowe*, 12 (17), 128–144. [in Ukrainian].

Turii, O. (1997). Konfesiino-obriadovyi chynnyk u natsionalnii samoidentyfikatsii ukrainsiv Halychyny v polovyni XIX stolittia [Confession-ritual factor in the national self-identification of Ukrainians of Galicia in the half of the XIXth century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istorychno-filosofskoi sekcii*, (233), 69–99. [in Ukrainian].

Khymka, I. (1993). Hreko-katolytska Tserkva i natsionalne vidrodzhennia v Halychyni (1772-1918 rr.) [The Greek Catholic Church and national revival in Galicia (1772-1918)]. *Kovchek*, 3, 73–108. [in Ukrainian].

Khomiakov, D. A. (1982). *Pravoslavnye, samoderzhavye, narodnost* [Orthodoxy, autocracy, nationality]. Monreal: Yzd-vo Bratstva prep. Yova Pochaevskoho, 280 s. [in Russian].

Tsetsyk, Ya. P. (2015). Rol chornosotennoho SRN v uskladnenni mizhnatsionalnykh vidnosyn na Volyni u 1906-1914 rr. [The role of the Black Hundred SRN in complicating inter-ethnic relations in Volyn in 1906-1914]. *Istorychnyi arkhiv. naukovi studii: zb. nauk. pr.*, (14). Kyiv: NANU, In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 128–135. [in Ukrainian].

Fedoryk, Y. (2021). Kapitel Chapter 2.3. Genesis of Ukrainian Identity on the fronts of the Russian Empire on the example of the Greek-Uniatian and Orthodox population of the Kholmshchina and Podlyashya II half of XIX – beginning. XX century. *Intercultural communication in the context of globalization dialogue: development strategies. Monographic series "European Science"*. Book 4. Part 8, 176–186, 237–238. [in English-Ukrainian].

Szeptycki, A. (2000) List Metropolity Szeptyckiego w sprawie sytuacji na Chełmszczyźnie. Szeptycka Maria H. & o. Skórka Marek (wybór). *Pisma wybrane*. Kraków: Znak, 342–345. [in Polish].

Отримано: 03.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.208–217

УДК 356/33(477)«1919/1920»

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (Serg.oliyunik@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

Researcher ID ABA-1930-2020

OLIINYK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (Serg.oliyunik@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Олійник, С. (2023). Санітарно-дезінфекційні загопи як складова військової медичної служби Другої УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 208–217.

САНІТАРНО-ДЕЗІНФЕКЦІЙНІ ЗАГОПИ ЯК СКЛАДОВА ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ДРУГОЇ УНР

Анотація. Мета статті – на основі аналізу опрацьованих документів архівів та здобутків історіографії з'ясувати місце і роль Санітарно-дезінфекційних загонів (СДЗ) в структурі військової медичної служби Другої УНР. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу та системності, що при застосуванні конкретно-історичного підходу дозволяє значно поглибити знання про військову медичну службу Другої УНР загалом, та СДЗ зокрема. **Наукова новизна** полягає в

тому, що на основі нових архівних даних здійснено спробу комплексного висвітлення процесу створення, організації та місця і ролі в загальній структурі військової медичної служби Другої УНР СДЗ. **Висновки.** Вище державне і військове керівництво Другої УНР добре усвідомлювало важливість для успішної збройної боротьби за збереження української державності належну сформованої та дієвої військової санітарної служби. Для подолання негативних наслідків епідемічних захворювань серед військових, а також в профілактичних цілях у січні 1919 року було прийнято рішення про створення вісімнадцяти СДЗ, які мали підпорядковуватися ГВСУ, а в загальному – міністерству військових справ. На жаль юридичне організаційне оформлення цієї складової військової медичної служби, через погіршення воєнно-політичного становища Директорії УНР, затягнулося до літа цього року. Функціонування СДЗ забезпечувалася наказами і постановами, які визначали їх мету, завдання, а також регламентували і роз'яснювали діяльність в організаційному та господарському плані. Навесні 1919 року, під час відступу армії УНР частину СДЗ було втрачено. Однак відновлення і створення в ході наступу армії УНР влітку 1919 року нових СДЗ свідчило про те, що українське військове керівництво надавало їм важливого значення для реалізації належного забезпечення санітарно-епідемічного захисту солдатів і офіцерів. Упродовж 1919 року СДЗ проводили протиепідемічну роботу серед українських військовиків. На жаль сповна виконати покладені на них завдання СДЗ не могли в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Найбільш вдавалися взнаки величезні масштаби поширення епідемічних захворювань, дефіцит медикаментів та устаткування, а також нестача підготовлених кадрів. Восени цього ж року, в умовах краху армії УНР, СДЗ припинили своє функціонування, але набутий досвід став в нагоді в останній спробі зберегти українську державність в союзі з Польщею в 1920 році.

Ключові слова: Армія УНР, Головна військово-санітарна управа, санітарно-дезінфекційні загони, міністерство військових справ.

SANITARY AND DISINFECTION UNITS AS A COMPONENT OF THE MILITARY MEDICAL SERVICE OF THE SECOND UPR

Abstract. *The purpose of the article is to identify the place and role of the Sanitary Disinfectant Squads (SDS) in the structure of the military medical service of the Second Ukrainian People's Republic based on the analysis of archived documents and achievements of historiography. The research methodology is based on general scientific methods of analysis, synthesis, and systematicity, which, when applying a concrete-historical approach, allows for significantly deepened knowledge about the military medical service of the Second UPR in general and the SDS in particular. The scientific novelty lies in the fact that based on new archival data, an attempt has been made to comprehensively cover the process of creation, organization, place, and role in the general structure of the SDS of the military medical service of the Second UPR. Conclusions.* *The higher state and military leadership of the Second Ukrainian People's Republic was aware of the importance of a properly formed and effective military sanitary service for the successful armed struggle for the preservation of Ukrainian statehood. To overcome the negative consequences of epidemic diseases among the military, as well as for preventive purposes, in January 1919, a decision was made to create eighteen SDS, which were to be subordinated to the MMDM (Main Military Medical Directorate), and in general to the Ministry of Military Affairs. Unfortunately, due to the deterioration of the military and political situation of the Directorate*

of the Ukrainian People's Republic, the legal and organizational registration of this component of the military medical service was delayed until the summer of this year. The functioning of the SDS was provided by orders and resolutions that determined their purpose and tasks as well as regulated and explained the activities in organizational and economic terms. In the spring of 1919, during the retreat of the UPR army, part of the SDS was lost. But the restoration and creation during the offensive of the army of the Ukrainian People's Republic in the summer of 1919 showed that the Ukrainian military leadership attached great importance to them for the implementation of proper provision of sanitary and epidemic protection of soldiers and officers. Throughout 1919, the SDS carried out anti-epidemic work among the Ukrainian military. Unfortunately, the SDS could not entirely fulfil the assigned tasks for objective and subjective reasons. The huge scale of the spread of epidemic diseases, the shortage of medicines and equipment, as well as the lack of trained personnel, were the most noticeable. In the autumn of the same year, in the conditions of the collapse of the army of the Ukrainian People's Republic, the SDS ceased to function, but the experience gained came in handy in the last attempt to preserve Ukrainian statehood in the union with Poland in 1920.

Key words: *Army of the Ukrainian People's Republic, Main Military Medical Directorate, Sanitary Disinfection Squads, Ministry of Military Affairs.*

Постановка проблеми. Боездатність будь-якої армії залежить від багатьох компонентів. Одним із них є військова медична служба. Вагомість її добре розуміли полководці і командири ще в давні часи. Не були виключенням з цього державні та військові керманічі Другої УНР. З відновленням республіканської влади вони одразу ж розпочали формування структури військової медичної служби, намагаючись вибрати такий варіант, який би сприяв досягненню її найбільшої ефективності. Враховуючи масштаби поширення серед війська різних епідемічних захворювань, на порядок денний постало питання здійснення відповідних заходів для усунення даної проблеми. Одним із них було створення СДЗ, котрі стали важливою складовою військової медичної служби Другої УНР.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу нашого дослідження складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). До розробки питання становлення і функціонування військової медичної служби Другої УНР першими долучилися сучасники тих подій: К. Захаренко (Захаренко, 1919); О. Даїн (Даїн, 1926), Л. Шанковський (Шанковський, 1958), О. Удовиченко (Удовиченко, 1958). Їх почин було продовжено вітчизняними істориками: О. Демчучен (Демчучен, 2013), М. Ковальчук (Ковальчук, 2006), Т. Лякович (Лякович, 2020), В. Муляр, 2019, Р. Піняжко, О. Любінець (Піняжко, Любінець, 2013), А. Руккас (Руккас, 2013) тощо. Утім цілісно і ґрунтовно цей аспект вітчизняної історії, зокрема місце в військовій медичній службі Другої УНР СДЗ ще не досліджувався.

Мета статті – на основі аналізу опрацьованих документів архівів та здобутків історіографії з'ясувати місце і роль Санітарно-дезінфекційних загонів у структурі військової медичної служби Другої УНР.

Виклад основного матеріалу. З відновленням Другої УНР та розгортанням війни з більшовицькою Росією українські державні і військові керманічі, усвідомлюючи усю вагомість належного функціонування армії, звернули увагу на формування і розбудову військової медичної служби. Цей процес відбувалася в складних воєнно-політичних (постійні бойові дії, нестабільність фронту, отаманщина, діяльність більшовицьких пропагандистів та ін.) і економічних (занепад економіки, господарська розруха тощо) умовах. Ситуацію ускладнювали прогалини у забезпеченні українського війська боєприпасами та обмундируванням. Водночас події на фронті, пов'язані із зростанням кількості поранених, хворих та необхідність надання їм кваліфікованої медичної допомоги, як на полі бою, так і в тилу, поставили перед українською владою питання будівництва ефективної військової медичної служби.

Першим кроком стало створення управлінського апарату. Так, 10 січня 1919 року було затверджено Тимчасовий штат Головної військово-санітарної управи (далі ГВСУ), підпорядкованій військовому міністерству. Вона складалася з начальника та його помічника і осіб для виконання доручень, канцелярії та шести відділів: 1) персонального складу; 2) санітарно-гігієнічного; 3) постачання; 4) евакуаційного; 5) фармацевтичного і 6) господарчого (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 16–18). Діяльність її поширювалася в основному на тил армії УНР. Безпосередньо у військах функціонували корпусні, дивізійні, полкові медичні служби, а також лікарі «окремих формацій» (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 20–21). Окремою ланкою була польова медична служба, представлена Санітарним управлінням армії УНР.

Погіршення санітарного стану війська, поширення інфекційних захворювань викликали занепокоєння у командування армії УНР. Тому було взято курс на розроблення і втілення в життя низки заходів для ліквідації цієї проблеми. Одним із них стало створення Санітарно-дезінфекційних загонів (далі СДЗ), які мали функціонувати при ГВСУ. Всього їх мало бути 18 (№12-29) (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 24).

У додатку до наказу за 10 січня 1919 року військовим міністром О. Грековим було затверджено «Табель по дезінфекційному загону» (так у документі – О.С.), в якому визначалися необхідні кількість «речей і знаряддя для дезінфекції» та для інших потреб (медичний одяг, казани для приготування їжі, рахівниця, чайники, кухонні ножі, пилки та ін.) (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 22зв. –23).

Зазначеним документом визначався штат СДЗ. Він включав у себе начальника (одночасно районний санітарний лікар), двох помічників: старшого та молодшого, двох санітарів та двох конюхів. Всі вони отримували грошове забезпечення (3500 грн у місяць на всіх: начальник – 1400 грн, старший помічник – 900 грн., молодший помічник – 600 грн., санітари і конюхи – по 300 грн). Окрім того, зазначений персонал мав право на додаткове харчове утримання та одяг (який саме не відомо, але ймовірно зазначений у «Табелі» – О.С.) (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 24). У документі наводився місячний кошторис на утримання СДЗ (дрова, нафта для опалю-

вання помешкань та розпалювання камер – 300 грн, спирт – 30 грн, дезінфекційні матеріали (що не дозволені по каталогу – торф, дьоготь) – 80 грн, підковування коней – 33 грн, чистка та ремонт апаратів – 50 грн, канцелярські видатки – 20 грн і 80 грн на непередбачувані видатки). У підсумку утримання на місяць складало 633 грн. Поряд з цим передбачалося додатково ще 400 грн (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 24 зв.).

Питання організаційного та фінансового характеру функціонування СДЗ були у компетенції господарчого відділу ГВСУ. Забезпечення медичним і дезінфекційним майном покладалося на фармацевтичний відділ ГВСУ. Інші господарчі потреби вирішувалися також у порозумінні з згаданим господарським відділом. Коні, вози, кінська зброя відпускалися по ряду в інтендантській службі. Персональний лікарський склад загонів визначався ГВСУ, а допоміжний – набиралися/призначалися начальниками СДЗ (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 24 зв.).

Однак завершення процедури створення СДЗ, через воєнно-політичні обставини, пов'язані із нестабільністю фронту і вимушеним відступом армії УНР дещо затягнулося. Лише 29 липня 1919 року, після перемог над більшовиками на Поділлі та з нормалізацією роботи тилу, в додатку до наказу Військам Дієвої Армії УНР від 12 квітня було оприлюднено «Положення про СДЗ», яке складалося з двох розділів: Розділ 1 (без назви) та Розділ 2 «Господарство».

Відповідно до першого розділу «Положення» СДЗ мали займатися проведенням дезінфекції «військових санустанов, касарень, лягерів, місць розташування військових частин під час переходу, санітарних потягів, взагалі всіх забруднених і вимагаючих дезінфекції місць, небезпечних для війська в епідемічному відношенні» (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9).

У документі уточнювалися питання підпорядкування і функцій СДЗ. Вони продовжували безпосередньо підпорядковуватися ГВСУ і знаходиться в його розпорядженні, однак могли також прикомандировуватися до тих, чи інших частин, установ, долучатися до роботи лазень та «купання» військових, здійснюючи дезінфекцію і дезінсекцію їх білизни та одягу за допомогою дезінфекційних камер, а кожухів, шкіряних речей – гідропультом чи формаліновими мішками.

У «Положенні» було визначено штатний розпис СДЗ: начальник загону, лікарський помічник та інші службовці, відповідно до штату. Лікарський помічник водночас вважався заступником начальника загону. Медичний персонал СДЗ призначався ГВСУ. Санітари і конюхи – начальником загону. Це фактично було підтвердження того, що було вміщено у вище згаданому «Табелі». Особи, що входили в склад загону безпосередньо підлягали начальнику, який був зобов'язаний навчати своїх підлеглих проведенню дезінфекції і дезінсекції, ознайомити їх по мірі можливості із загальними ознаками епідемічних захворювань та заходами по боротьбі з ними (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9). Слід зазначити, що функції навчання персоналу їх професійної роботи, покладені на начальників СДЗ були не випадково. Адже в армії не було навчальних центрів, шкіл чи якихось осередків, де мож-

на було б отримати теоретичні знання та практичні навички щодо проведення дезінфекційних чи дезінсекційних заходів.

У разі потреби склад СДЗ, за вимогою його начальника, міг збільшитися. Кожен СДЗ мав забезпечуватися всім необхідним відповідно до його таблицю. На жаль, через існуючі труднощі з медикаментами, зробити це централизованно було не можливо. Тому фармацевтичне забезпечення здійснювалося через постачання необхідного з різних аптек і магазинів (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9).

Начальник загону щотижня мав звітуватися ГВСУ про діяльність його СДЗ, а в разі крайньої необхідності – по телеграфу (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв.).

При переведенні дезінфекції СДЗ користуватися інструкціями, що містилися в додатку до вказівок про попередження холери у війську і в збірнику додатків виданих ще в Російській імперії в 1869 та 1901 роках відповідно (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв.).

Усі функціонально-господарські аспекти роботи СДЗ регламентувалися другим розділом згаданого вище «Положення». Так, у кожному з таких загонів необхідною складовою були журнали (фінансовий та вхідних і вихідних паперів), матеріальна та розсильна книги, а також книга наказів. Окрім того, СДЗ використовували дві печатки: одну гербову, іншу – металеву для сургучу. Для всіх книг обов'язковою вимогою було їх прошнуровування, з переліченими листами і засвідчення відповідною вищою інституцією. Матеріальна книга мала складатися з двох відділів: один для речей інтендантської заготівлі, а другий – для інших речей (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв.). У наказах по загону відображалися всі зміни по службі представників СДЗ, «залічення на харчування людей і коней» загону та ін. (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв.).

Усі кошти, отримані СДЗ зараховувалися на прибуток відповідним наказом, про що мав бути зроблений запис в «грошовому» журналі. Подібний порядок застосовувався і при витратах коштів. Окрім того, всі речі, які отримувалися, повинні оглядатися комісією, яка складала акт, де зазначалося що саме, якого гатунку і в якій кількості. На підставі цього акту вони зараховувалися на прибуток наказом по загону і записувалися потім у матеріальну книгу, де зазначалося звідки, по якому наряду і що саме отримано. Подібний порядок застосовувався і до речей, які потрібно було вилучати з користування через їх незадовільний стан (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 149–150). Відповідно до «Положення» вищезгадана комісія призначалася розпорядженням начальника загону або розпорядженням тієї інституції, в безпосередній підлеглості якої він знаходиться. В першому випадку до складу комісії запрошувався один представник якої-небудь іншої військової частини чи установи. Речі зараховувалися на прибуток без огляду тільки в тому разі, коли цього не можна зробити по умовах бойових дій.

У СДЗ мали користуватися двома «вимоговими» чековими книгами, які отримувалися від військового інтендантства. Окрім того, від нього також

отримувалися «відчітні фуражні листи» для необхідного звіту по харчуванню кожного загону (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв.).

Харчові продукти для службовців загону і фураж для коней отримувалися від інтендантства по нормі, яка встановлювалася наказом по війську. У випадку, коли інтендантство не відпускало харчові продукти і фураж, то загін мав право все це купити за гроші, які воно повинно йому виділити згідно існуючих законів (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 9 зв. – 10).

При формуванні СДЗ він мав отримати: 1) коні від ремонтної комісії по наряду ремонтної Управи; 2) зброю, вози та інше майно від інтендантства; 3) медикаменти, дезінфекційні апарати та інші речі санітарного характеру – від ГВСУ (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 10).

За все майно СДЗ, за його цілість відповідальність покладалася на його начальника. В його обов'язки входило складання звіту про витрати коштів на утримання загону, а також окремо на канцелярські розтрата. До фінансового звіту додавалися оригінали підрахунків, на основі яких звіт відсилався на перевірку. Копію звіту належало також надсилати до тієї інституції, яка відпускала кошти. Окрема увага приділялася звіту про видачу платні службовцям загону. До нього повинні додаватися відомості з розписками про отримання грошей, копії документів, якими вони отримані, копії наказів по загону про зарахування на прибуток і витрати цих коштів та атестати на тих, хто був зарахований на службу до загону і копії наказів про їх призначення. Порядок відправки звіту такий же, як і попередній. Передбачалося що фінансова звітність повинна складатися і відправлятися по не пізніше 5 днів по закінченню місяця. Звітність про витрату фуражу і харчових продуктів складалася також щомісячно в зазначеному порядку (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 10).

Щодо загального порядку військової служби – СДЗ, як окрема військова установа, користувався своїми положеннями і наказами, які були видані раніше (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 10).

Слід зазначити, що СДЗ вже в січні 1919 року приступили до виконання своїх обов'язків. Загалом СДЗ було проведено значну роботу по дезінфекції білизни і речей українських вояків, місць їх перебування (помешкання, шпиталі, санітарні вагони). Так, наприклад, СДЗ №12 25 лютого 1919 року здійснив формалінове обеззаражування помешкання Кінного дивізіону на ст. Проскурів та простерилізував одержу та білизну його 50 бійців (ЦДАВО України, ф. 1109, оп. 1, спр. 15 арк. 263).

На жаль, під час весняного відступу армії УНР, у ході бойових дій, окремі СДЗ припинили своє існування, деякі потрапили до рук ворога. Враховуючи такі реалії, і потребу у проведенні дезінфекційних і дезінсекційних заходів, а також з огляду на практичну значущість СДЗ, було взято курс на відновлення і заміну вибулих із загального переліку новими, які, відповідно до наказу Головної управи військ УНР Ч.21 від 25 червня 1919 року позначалися літерою «А». Водночас вцілілі СДЗ продовжували функціонувати за звичною нумерацією (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 70).

Восени цього ж року українське військо зіткнулося з величезною проблемою у вигляді поширення епідемії тифу. У боротьбі з цим взяли участь і СДЗ. Однак темпи розповсюдження епідемії тифу у війську настільки зросли, що жодні запобіжні заходи вже не допомагали (Ляскович, 2020, с. 144). Цьому, як свідчили сучасники тих подій, завадили брак дезінфекційних засобів, належних кадрів (Захаренко, 1919, с. 2; Удовиченко, 1954, с. 120–121; Шанковський Л., 1958, с. 174).

З ліквідацією українсько-більшовицького та українсько-білогвардійського фронтів восени 1919 року та початком Першого Зимового походу армії УНР СДЗ припинили своє функціонування. Багато чого з майна було втрачено, щось вдалося вберегти і використати у наступному році, коли УНР і Польща розпочали спільну боротьбу з більшовицькою Росією. Однак, як показав подальший перебіг подій, в умовах звуження театру бойових дій, на якому оперували українські військові підрозділи, необхідність в такій кількості СДЗ відпала. До того ж можливості відновити минулу практику використання СДЗ не було. Водночас вагомість дезінфекційної роботи в середніх війська не заперечувалася. Тому функції СДЗ почали виконувати летючі шпиталі та санітарно-купелевий потяг-лазня №1 (Руккас, 2013, с. 343–352).

Висновки. Вище державне і військове керівництво Другої УНР добре усвідомлювало важливість для успішної збройної боротьби за збереження української державності належно сформованої і дієвої військової санітарної служби. Для подолання негативних наслідків епідемічних захворювань серед військових, а також у профілактичних цілях в січні 1919 року було прийнято рішення про створення вісімнадцяти СДЗ, які мали підпорядковуватися ГВСУ, а в загальному – міністерству військових справ. На жаль юридичне та організаційне оформлення цієї складової військової медичної служби, через погіршення воєнно-політичного становища Директорії УНР, затягнулося до літа цього року. Функціонування СДЗ забезпечувалася наказами і постановами, які визначали їх мету, завдання, а також регламентували і роз'яснювали діяльність в організаційному та господарському плані. Навесні 1919 року, під час відступу армії УНР частину СДЗ було втрачено. Але відновлення і створення в ході наступу армії УНР влітку 1919 року нових СДЗ свідчило про те, що українське військове керівництво надавало їм важливого значення для реалізації належного забезпечення санітарно-епідемічного захисту солдатів і офіцерів. Упродовж 1919 року СДЗ проводили протиепідемічну роботу серед українських військовиків. На жаль сповна виконати покладені на них завдання СДЗ не могли в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Найбільш вдавалися взнаки величезні масштаби поширення епідемічних захворювань, дефіцит медикаментів та устаткування, а також нестача підготовлених кадрів. Восени цього ж року, в умовах краху армії УНР, СДЗ припинили своє функціонування, однак набутий досвід став у нагоді в останній спробі зберегти українську державність в союзі з Польщею в 1920 році.

Список використаних джерел і літератури:

- Даїн, О. В.** (1926). *Воєнно-санітарні начерки українського лікаря*. Каліш: Чорномор, 142 с.
- Демчучен, О.** (2013). До питання про всебічне забезпечення Армії Української Народної Республіки в період Директорії (1918–1920 рр.). *Питання історії України*: зб. наук. ст., (16), Чернівці: Технодрук, 67–71.
- Захаренко, К.** (1919). *Справи санітарії. Трудова громада*. Кам'янець-Подільський, 15 (7 листопада).
- Ковальчук, М.** (2006). *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння*: монограф. Київ: Темпора, 576 с.
- Лясківич, Т.** (2020). Функціонування військових лазень-пралень в контексті поліпшення санітарного стану Дієвої армії УНР (січень–вересень 1919 р.). *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, December 11 (Vol.5)*. Amsterdam, The Netherland, 142–144.
- Муляр, В.** (2019). Організація медико-санітарної служби війська УНР у заплілі (Проскурів-Старокостянтинів) у 1919 р. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917–1921 рр. присвячено)*: наук. зб. Старокостянтинів: Словіцький М. Я., 123–128.
- Піняжко, Р. & Любінець, О.** (2013). З історії організації медико-санітарної служби Української Народної Республіки. *Україна. Здоров'я нації*, (1), 125–130.
- Руккас, А. О.** (2013). «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Лисенко М.М., 480 с.
- Удовиченко, О.** (1954). *Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921*. Київ: Україна, 1995. 206 с.
- Шанковський, Л.** (1958). *Українська армія в боротьбі за державність*. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 319 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

References:

- Dayin, O. V.** (1926). *Viys'kovo-sanitarni nacherky ukrayins'kykh likariv* [Military sanitary sketches of a Ukrainian doctor]. Kalish: Chornomor, 142 s. [in Ukrainian].
- Demchuchen, O.** (2013). Do pytan' pro vsebichne zabezpechennya Armiyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky v period Dyrektoriyi (1918-1920 rr.) [On the issue of comprehensive provision of the Army of the Ukrainian People's Republic during the Directory period (1918–1920)]. *Pytannya istoriyi Ukrayiny*: zb. nauk. stat., (16), Chernivtsi: Tekhnodruk, 67–71. [in Ukrainian].
- Zakharenko, K.** (1919). Spravy sanitariyi [Matters of sanitation]. *Trudova hromada*. Kamianets-Podilskyi, 15 (7 lystopada). [in Ukrainian].
- Koval'chuk, M.** (2006). *Nevidoma viyna 1919 roku: ukrayins'ko-bilohvardiys'ke protystoyannya* [The unknown war of 1919: the Ukrainian-White Guard confrontation]: monohraf. Kyiv: Tempora, 576 s. [in Ukrainian].
- Lyaskovych, T.** (2020). Funktsionuvannya viys'kovykh lazen'-pralen' v konteksti polipshennya sanitarnoho stanu Diyevoyi armiyi UNR (sichen'-veresen' 1919 r.) [Functioning of military baths and laundries in the context of improving the sanitary condition of the Active Army of the Ukrainian People's Republic (January–September 1919)]. *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, December 11 (Vol.5)*. Amsterdam, The Netherland, 142–144. [in Ukrainian].

Mulyar, V. (2019). Orhanizatsiya medyko-sanitarnoyi sluzhby viys'ka UNR u zapilli (Proskuriv-Starokostyantyniv) u 1919 r. [Organization of the medical and sanitary service of the Ukrainian People's Republic troops in the village (Proskuriv-Starokostyantyniv) in 1919]. *Starokostyantynivshchyna ta natsional'no-vyzvol'ni zmahannya (100-richchyu Ukrayins'koyi natsional'noyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. prysvyacheno): nauk. zb. Starokostyantyniv: Slovits'kyy M. Ya.*, 123–128. [in Ukrainian].

Pinyazhko, R. & Lyubinets', O. (2013). Z istoriyi orhanizatsiyi medyko-sanitarnoyi sluzhby Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki [From the history of the organization of the medical and sanitary service of the Ukrainian People's Republic]. *Ukrayina. Zdorov'ya natsiyi*, (1), 125–130. [in Ukrainian].

Rukkas, A. O. (2015). «Razom z pol's'kym viys'kom»: Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki 1920 r. (*struktura, orhanizatsiya, chysel'nist', uniforma*) ["Together with the Polish army": The Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, numbers, uniform)]. Nizhyn: Lysenko M. M., 480 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1954). *Ukrayina u vijni za derzhavnist': istoriya orhanizatsiyi i boyovykh diy Ukrayins'kykh Zbroynykh Syl 1917-1921* [Ukraine in the war for statehood: the history of the organization and combat operations of the Ukrainian Armed Forces 1917-1921]. Kyiv: Ukrayina, 1995. 206 s. [in Ukrainian].

Shankovs'kyy, L. (1958). *Ukrayins'ka armiya v borot'bi za derzhavnist'* [The Ukrainian army fighting for statehood]. Myunkhen: Dniprova khvylya, 319 s. [in Ukrainian].

Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 01.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.217–230

УДК 377:336.24.08 (477:83)«1920»

КУЛИК Соломія – аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46027, Україна (solomiakulyk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6446-3501>

KULYK Solomiia – PhD-student of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Street, Ternopil, index 46027, Ukraine (solomiakulyk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кулик, С. (2023). Підготовка кадрів митної служби дирекцією мит у Львові (1920-ті рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 217–230.

ПІДГОТОВКА КАДРІВ МИТНОЇ СЛУЖБИ ДИРЕКЦІЄЮ МИТ У ЛЬВОВІ (1920-ті рр.)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати підготовку кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові у 1920-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості та системності. Використано методи узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний, локальної історії з метою виявлення особливостей підготовки кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові у 1920-ті рр. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії досліджено налагодження освітнього процесу, формування складу екзаменаційних комісій, змістового наповнення навчальних освітніх програм, висвітлено підготовку кадрів для потреб митної служби, охарактеризовано рівень фахових знань службовців Дирекції мит у Львові. **Висновки.** Висвітлено функціонування системи підготовки кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові у 1920-ті рр. Зауважено на актуальності наукової проблеми, зважаючи на її недослідженість науковцями. Наголошено на налагодженні освітнього процесу, формуванні фахових екзаменаційних комісій зі складу службовців-практиків митної справи, змістового наповнення освітніх програм. Переважаність екзаменаційних комісій призвела до створення окремих комісій для службовців фіскального контролю та канцелярії. З'ясовано, що початково програма іспитів не охоплювала усіх предметів для екзамінування кандидатів на посади у митній структурі. З часом її розширено на знання зі сфери конституційного права, законів і розпоряджень влади тощо. Низький рівень фахових знань службовців митних органів зумовив як подання ними атестатів про отриману освіту, так і систематичне екзамінування. Результати якого свідчили про в основному низький рівень, що було підставою для обмеження кар'єрного зростання й переведення до віддалених інспекторатів митної служби. Суттєвою проблемою, що гальмувала розвиток митних структур, було обмежене державне фінансування, не належне виконання службових обов'язків, віковий ценз працівників.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Дирекція мит у Львові, митна служба, екзаменаційна комісія, державні службовці.

TRAINING OF CUSTOMS SERVICE PERSONNEL BY THE DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV (1920s)

Abstract. The purpose of the research is to analyze the training of customs service personnel by the Directorate of Customs in Lviv in the 1920s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, scientificity and systematicity. Methods of generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective, and local history were used in order to identify the peculiarities of the training of customs service personnel by the Directorate of Customs in Lviv in the 1920s. **The scientific novelty** is that for the first time in Ukrainian historiography, the adjustment of the educational process was investigated, the formation of the composition of examination commissions, the content of educational programs, the training of personnel for the needs of the customs service is highlighted, the level of professional knowledge of employees of the Directorate of Customs in Lviv is characterized. **Conclusions.** The functioning of the customs service personnel training system by the Directorate of Customs in Lviv in the 1920s is highlighted. The relevance of the scientific problem, taking into account its lack of research by scientists, is noted. Emphasis was placed on the establishing the educational process,

the formation of professional examination commissions from the staff of customs practitioners, and the content of educational programs. The overloading of examination commissions led to the creation of separate commissions for fiscal control and clerical employees. It was found that initially the exam program did not cover all subjects for examining candidates for positions in customs structures. Over time, it was expanded to include knowledge in the field of constitutional right, laws and government orders, etc. The low level of professional knowledge of customs officials caused both their submission of certificates of education and systematic examination. The results of which indicated a mostly low level, which was the basis for restriction career growth and transferring to separate customs service inspectorates. A significant problem hindering the development of customs structures was limited state funding, improper performance of official duties, the age qualification of employees.

Key words: *the Republic of Poland, Directorate of Customs in Lviv, customs service, examination commission, civil servants.*

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної наукової проблеми ґрунтується на тому, що митні структури відігравали важливе значення у функціонуванні державної системи, наповненні бюджету коштами, отриманими від сплати мита, контролювали законне переміщення товарів і громадян залізничними й автомобільними шляхами сполучення. У відповідності зі статтею 3 закону про регулювання митної етики у Другій Речі Посполитій, митниці були судовими органами першої інстанції й підпорядковувалися регіональним митним органам другої інстанції Дирекції мит у Львові (ЦДІАЛ України), ф. 162, оп. 1, спр. 23, арк. 68).

Підготовка фахових кадрів митної служби вимагала значної кількості працівників, позаяк окрім стаціонарних митних пунктів створювалися додаткові пости, функції яких регулювалися окремим положенням (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 23, арк. 68). Водночас на сухопутних та водних шляхах визначалися митні пункти, в яких відбувалося завантаження та розвантаження товарів на прикордонних територіях. З дозволу Дирекції мит у Львові відбувалося будівництво поромів для транспортування товарів у прикордонних водах. Так звана «зелена межа», розташована між митними шляхами, називалася «зеленим кордоном», контроль за яким забезпечували функціонери митних органів (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 23, арк. 68).

Аналіз джерел та останні дослідження. Досліджувана проблема практично науковцями не вивчалася. У загальному контексті її аналізували зарубіжні й українські вчені (Beauvois, 1995), (Topolski, 1995), (Dybkowska, 1998), (Алексієвець, 2002), (Зашкільняк, Крикун, 2002), (Дильонгова, 2007), (Дейвіс, 2008) тощо. В окремих працях проаналізовано становлення і розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. – до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах львівської митниці) (Сай, 2011), основні етапи поступу митної справи в Україні (Філіппова, Масленніков, Іванова, 2012), історію виникнення митних органів (Маложон, 2017), питання українсько-польського кордону (Гудь, 2019), «збручанського кордону» (Гуменний, 2019, 2021), українсько-польського кордонів та етнічних меж (Патер, Муравський, 2019)

тощо. Варто констатувати, що у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні підготовки кадрів митної служби Дирекцією мит у Львові у 1920-х рр. Основу джерельної бази досліджуваної проблеми складають 14 проаналізованих архівних справ фонду 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.») Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1).

Виклад основного матеріалу. Питання підготовки кадрів митної служби у Другій Речі Посполитій у 1920-х рр. було надзвичайно складною і актуальною проблемою, пов'язаною як з підготовкою фахівців, так і рівнем їх кваліфікації. Особлива увага приділялася налагодженню освітнього процесу, формуванню складу екзаменаційних комісій, змістового наповнення навчальних програм. Екзаменаційна комісія зі складання іспитів на посаду службовців митниці Дирекції мит у Львові передбачала вимоги у необхідному обсязі щодо здійснення посадової діяльності у відділах відповідної категорії державних службовців. На курсах з підготовки до іспитів викладали предмети фахові службовці та митники управління, а також функціонери, делеговані податковою палатою у Львові з питань фіскальної політики (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 9).

До складу екзаменаційної комісії, затвердженої постановою Ради міністрів від 16 січня 1925 р. для кандидатів на посади у державній податковій службі, запропонованих Дирекцією мит у Львові, входили: голова цього комітету, заступник очільника митниці Казимир Смолка, заступник начальника відділу Тадуеш Грук. Екзаменаторами рекомендовано Т. Грука і Антонія Льницького, радника державного казначейства. Експертами з товарознавства та митного провадження запропоновано Михайла Підгородецького-Дорошевича, Раденіуша Оркіша, Йозефа Тибірського (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 9).

Зазначені особи входили до складу екзаменаційної комісії для державних службовців другого розряду в органах державної податкової служби, їх включали у якості уповноважених до екзаменаційної комісії для кандидатів на посади другого розряду в податковій службі, дев'ятого – у державній адміністративній службі (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 10). 2 березня 1925 р. адміністрація податкової палати повідомляла про делегування до складу екзаменаційної комісії рекомендованих посадових і службових осіб (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 29). 3 21 березня 1925 р. екзаменаційна комісія розпочала свою роботу у відповідності з розпорядженням Ради міністрів від 26 червня 1924 р. на виконання пункту 3 статті 116 про цивільну службу. Комісію утворено для майбутніх державних чиновників другого розряду з обліково-касового обслуговування (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 30). Якщо екзаменаційні комісії у відповідності з положенням від 26 червня 1924 р. були створені, то кінцеві дати іспитів визначалися на підставі заяв про допуск до їх складання не пізніше 15 грудня поточного року (ЦДАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 56-56зв.).

Посадові особи, як члени та заступники голови екзаменаційної комісії, створеної у відповідності з положенням, були призначені екзаменаторами для посадових осіб митних органів першого, другого та третього розряду. Окрім того, до її складу вводили двох посадових і службових осіб, які мали іспитувати кандидатів на посади з бухгалтерського та касового обслуговування митних органів (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 58). У відповідності з правилами, претенденти на посади помічників бухгалтерів і касових службовців на державну службу з перспективою отримання статусу бухгалтера, мали показати рівень знань перед екзаменаційною комісією (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 55). Однак, зважаючи на економію коштів, Міністерство фінансів та державні казначейські структури рекомендували переглянути штати бухгалтерсько-касових працівників відповідних підрозділів управління Дирекції мит у Львові, привести їх у відповідність зі штатним розписом упродовж трьох місяців (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 1).

До складу екзаменаційної комісії включено лише одного адміністратора з Міністерства фінансів. Повноваження комісії поширювалися на претендентів на посади діловодів третього розряду з практичного діловодства (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 24, арк. 30). У відповідності з даними податкової палати, комісія, створена під її егідою, на підставі постанови Ради міністрів від 26 червня 1924 р., для екзаменування чиновників з напрямку «обліково-касове обслуговування». Дирекція мит у Львові запропонувала до її складу Генрика Целя та Мечислава Калу, як екзаменаторів, вважаючи, що не було потреби їх затверджувати Міністерством фінансів, зважаючи на пункт 13 згадуваної постанови. Це давало підставу допустити до складання іспиту Еміля Адлера, кандидата на посаду діловода третього розряду, позаяк до її складу входив представник Міністерства фінансів, якого призначав очільник Дирекції мит у Львові (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 24, арк. 29).

Питання призначення двох зазначених осіб членами екзаменаційної комісії для кандидатів на обліково-касову службу, утвореної урядом від 26 листопада 1923 р., викликало незадоволення Міністерства фінансів. На його думку, податкова палата не мала повноважень на їх призначення. Видавати розпорядження на призначення членів екзаменаційної комісії було в юрисдикції виключно Міністерства фінансів, оскільки члени комісії призначалися на підставі наказів. Лише тоді податкова палата могла проводити іспити (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 24, арк. 56). У відповідності з постановою Ради міністрів від 7 січня 1925 р. створено підготовчу комісію для екзаменування кандидатів на посади бухгалтерів і касирів одинадцятого розряду державної служби. Натомість Дирекція мит у Львові мала призначити до її складу вищих посадових осіб бухгалтерської та касової служби, які б, як екзаменаційні уповноважені, входили до складу екзаменаційної комісії місцевої податкової палати для кандидатів на посади посадових осіб місцевої влади (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 33). Іспити мали бути завершені до 31 жовтня 1925 р. (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 15зв., 27).

14 січня 1925 р. Міністерство фінансів вимагало від Дирекції мит у Львові інформації щодо роботи екзаменаційної комісії (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 36). Митний департамент повідомляв підвідомчі митні структури про надсилання програми іспитів (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 47–47зв.). У відповідності з розпорядженням Міністерства фінансів від 22 листопада 1924 р. програма практичних іспитів, передбачена регламентом Кабінету Міністрів від 26 червня 1924 р., використовувалася діючими екзаменаційними комісіями, створеними у податковій палаті. Однак вона не охоплювала усіх предметів, необхідних для екзаменування колишніх військових, техніків та хіміків (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 10).

Міністерство фінансів рекомендувало екзаменаційній комісії підготувати програму іспитів, до якої увійшла б не лише фахові предмети, але й знання зі сфери конституційного права, законів і розпоряджень влади тощо (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 51). Змістове наповнення програми отримало схвалення усіх департаментів Міністерства фінансів, Управління державного страхового контролю, Головних дирекцій державної лотереї і тютюнової монополії, Центральної ліквідаційної управи, Тимчасової дирекції спиртової монополії, Державного монетного двору, податковими палатами, митними дирекціями (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 49).

Програму для складання іспитів слід розглядати, з одного боку, як обсяг навчального матеріалу для претендентів на посади у митних структурах, з іншого – як інструкцію для екзаменаційних комісій. У поясненні до програми зазначалося, що, по-перше, посадові особи, які займали посади першого розряду, під час іспиту мали продемонструвати знання конституційних актів, системи та сфери діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, положення про державну цивільну службу, загальні засади капіталу; спеціальні знання законів, постанов та інструкцій відділу державної фіскальної адміністрації, у якому вони працювали, у відповідності до вказівок, що містилися у програмі; загальне знання законів, постанов та інструкцій усіх інших відділів державної податкової адміністрації; загальні принципи права за підручником Олександра Огільницького «Загальні принципи права», якщо вони не мали повної юридичної освіти; по-друге, посадові особи, які займали посади другого розряду, під час іспиту мали продемонструвати загальні знання засад конституційних актів, системи та сфери діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, положення про державну цивільну службу та загальні принципи канцелярської діяльності у відповідності до настанов, включених до програми; знання законів, постанов та інструкцій відділу державного казначейства, у якому вони працювали, згідно з настановами, включеними до програми; загальне знання законів, постанов та інструкцій усіх інших відділів державної податкової адміністрації; по-третє, службовці, які займали посади третього розряду, під час іспиту мали продемонструвати: загальні знання системи органів державної влади та органів влади, а також положення про державну цивільну службу, згідно з методичними вказівками, що містилися

в програмі; досконале знання положень про гербовий збір; по-четверте, професійні службовці, які займали посади третього розряду, під час іспиту мали продемонструвати: загальні знання системи органів державної влади, положення про державну цивільну службу згідно з методичними вказівками, що містилися в програмі; знання професійних положень відділу державної податкової адміністрації, в якому вони працювали у відповідності з програмою (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 49–49зв.).

Варто зауважити, що складання фахового іспиту для отримання посади у митних структурах не було прерогативою для усіх претендентів. Як свідчить аналіз архівних джерел особових справ державних службовців, важливо було на заяві про призначення отримати, у відповідності з діючими правилами, резолюцію Ради міністрів та схвалення президента Другої Речі Посполитої або згоди прем'єр-міністра для звільнення від практичного іспиту, зважаючи на попередньо отриманий рівень освіти (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 36).

Намагаючись сприяти підготовці кандидатів до іспиту, управління асоціації податкових офіцерів у Варшаві, за погодженням з відповідним департаментом, організувало спеціальні курси, на яких викладали предмети, пов'язані з державним бюджетом, положеннями законів тощо (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 49). Систематичне доповнення програми практичних іспитів мало забезпечити основу належної підготовки з точки зору практичного та теоретичного фаху митників. Створенню підготовчого курсу при Дирекції мит у Львові для митних чиновників сприяло отримання позики для покриття витрат на навчання окремо для кандидатів міжміських митниць (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 11). 21 грудня 1926 р. Дирекція мит у Львові повідомляла адміністративний відділ управління митниці про надсилання дев'яти ідентифікаційних карток офіцерів митної варти, переданих до адміністративного округу директорату. Зокрема, на комісара Вацлава Бжозовського та інших чиновників (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 69, арк. 17).

Управління митної справи у Варшаві повідомляло, що комісар митниці В. Бржозовський отримав 300 злотих (далі – зл.) передоплати від Дирекції мит у Львові на певні фінансові потреби. Натомість очільник митниці подав рахунки на загальну суму 402,98 зл. і після вирахування передоплати 300 зл. різницю 102,98 зл. він отримав від митниці в Пращі (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 69, арк. 7). Аналогічним чином, на підставі відомості про повернення коштів вартості проїзду, їх отримав Ігнатій Ліпівський, працівник залізничного комісаріату, під час навчання у школі митної охорони (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 69, арк. 2). Маємо випадки втрати документів. Так, староста Хшанова звертався до Дирекції мит у Львові з приводу Павла Кемпки, який надіслав свої документи, коли подавався на посаду в митну варту, однак відповіді не отримав (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 69, арк. 51).

26 січня 1925 р. Міністерство фінансів повідомляло Дирекцію мит у Львові про екзаменування чиновників. З цією метою надсилало для підго-

товки 25 примірників книг таких авторів, як: Яна Лося, Владимижа Гекайла, Олександра Могильницького (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 37). 16 лютого 1926 р. адміністративний відділ охорони кордону Дирекції мит у Львові, у відповідності з положенням Міністерства фінансів, розпорядився, щоб усі чиновники митних структур пред'явили шкільні атестати або ж атестати тих установ, у яких вони навчалися чи інші докази отримання ними відповідного рівня освіти, «...не на основі їх особистих свідчень» (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 20). Йшлося про те, що посадові особи, які формально не матимуть таких підтверджень до 20 березня поточного року, в принципі не зможуть залишатися на службі. Довідки мали супроводжуватися оригіналами документів. Їх подавали також усі старші офіцери митної варті незалежно від посади, за винятком таких підкомісарів, як: Владислава Лейєго (комісаріат Городенка), Томаша Стецяка (комісаріат в Кориблові), Казимира Кондолевіча (комісаріат у Яблуниці), Олександра Павловського (комісаріат у Неджиці), Ніколая Радошонського (комісаріат у Снятині), атестати про отримання освіти яких зберігалися в особових справах Дирекції мит у Львові (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 20). Комісари митної варті Казимир Датка і Фелікс Шульц-Моро, підкомісари – Ніколай Конах, Віталіс Бжескі, Йозеф Муха на час отримання розпорядження про пред'явлення атестатів про отримання освіти, навчалися у Центральній школі митних охоронців у Гурі Кальварії, мали подати сертифікати про навчання через штаб-квартиру школи (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 20зв.).

З метою з'ясування рівня знань комісарів, старших службовців і власне службовців дев'яти інспекторів митної варті Дирекції мит у Львові, подаємо результати їх навчання. Система оцінювання була такою: «дуже добре» – 4 бали; «добре» – 3 бали; «достатньо» – 2 бали; «не достатньо» – 1 бал (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23зв.). Зокрема, 21 грудня 1925 р. Центральна школа митної варті в Гурі Кальварії подавала результати іспитів за третій курс навчання. Складали іспити службовці дев'яти інспекторатів митної варті у Заліщиках, Снятині, Ворохті, Долині, Самборі Дуклі, Новому Сончі, Живці. Всього 34 особи (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 22–23).

Результати були такими. Інспекторат митної варті у Заліщиках: комісар Антоній Журковський (3,3 бали), службовці Йозеф Марцінківський (2,8 балів), Тадеуш Синовець (3,2 бали), Ігнатій Ліпіцький (3,3 бали) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 22зв.). Інспекторат митної варті у Снятині: комісар Францишек Коґер (3,2 бали), старший службовець Мечислав Дабровський (3 бали), службовці Міхал Тарнавський (2,7 балів), Ігнатій Двурліт (3,1 бали), Леон Дзіжинський (3,4 бали) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 22зв.). Інспекторат у Ворохті: підкомісар Казимир Кондолевич (2,8 балів), службовці Йозеф Собанський (2,2 бали), Йозеф Кірх (2,6 балів), Ігнатій Грай (2,9 балів) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 22зв., 23). Інспекторат митної варті у Долині: комісар Александер Василевський (2,8 бали), старший службовець Фелікс Малчерек (2,6 балів), службовці

Антоній Касперков'як (2,7), Францишек Полак (3,4 бали) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23). Інспекторат митної варти у Самборі: комісар Євгеніуш Крауш (3 бали), старший службовець Владислав Весолкін (2,9 балів), службовці Францишек Гаварецький (3,2 бали), Фелікс Мілевський (2,9 балів) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23). Інспекторат митної варти у Дуклі: комісар Владислав Кіндларський (2,9 балів), службовці Мар'ян Калужний (2,9 балів), Францишек Банах (2,3 бали), Антоній Мой (2,8 бали) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23). Інспекторат митної варти у Новому Сончі: комісар Стефан Данилевський (3,3 бали), службовці Стефан Міхаловський (2,6 бали), Адам Смаґа (2,8 бали), Станіслав Матискевич (3,1 бали), Адам Марциняк (3 бали) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23). Інспекторат митної варти у Живці: підкомісар Кароль Доскал (2,6 бали), службовці Ян Роґалек (3,3 бали), Теофіл Магушкевич (2,4 бали), Ян Паруб'як (3,1 балів) (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 81, арк. 23).

20 березня 1925 р. податкова служба Львова надсилала митним органам інформацію про отримання сертифікатів практичного іспиту такими особами, як: Софією Стресеровною, Станіславом Йосковим, Кароліною Гуліковою, Олександром Мельниковим, Вельямином Кножовним, Марією Реваковичевою, Софією Селігмановою, Сесилією Стрельбицькою (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 24). 18 червня 1926 р. Міністерство фінансів, у відповідності із розпорядженням, призначило головою комісії від імені Дирекції мит у Львові К. Смолку, віце-президента цієї структури, голову департаменту Т. Ірука (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 13). 16 липня 1926 р. президія Дирекції мит у Львові повідомляла, що при казначействі утворено екзаменаційну комісію з кандидатів на посади адміністративно-технічного персоналу першої категорії в органах державної казначейської служби, утворену на підставі пункту 6 постанови Ради Міністрів, розпорядження Міністерства фінансів від 5 лютого 1925 р. Екзаменаційна комісія мала повноваження приймати іспити у кандидатів на посади бухгалтерів і касирів другої категорії державної служби. Зазначена екзаменаційна комісія створювалася для приймання іспитів у кандидатів на посади другої категорії в державній адміністративній службі у сфері лише фіскального контролю (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 13).

Закономірно, що екзаменаційні комісії, створені при податковій палаті, були перевантажені різноманітною діяльністю, зважаючи на те, мали перевірити декілька сотень посадових осіб, тому Дирекція мит у Львові була зацікавлена у тому, щоб не допускати подальшого перевантаження згаданих комісій. З цієї причини департамент фінансів подавав прохання про заснування екзаменаційних комісій при дирекціях округів, окремо для службовців фіскального контролю, канцелярії та відділу економіки, які служили за межами Львова, та про призначення голів місцевих управ, членів цих комісій з числа посадових осіб зазначених управлінь (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 52зв.).

7 липня 1925 р. Дирекція мит у Львові подавала до управління у Варшаві анкетні дані щодо 11 офіцерів митних структур: Адольфа Кутлбі, Збігнева Туринського, Кароля Моравського, Мар'яна Баранського, Франциска Будзинського, Станіслава Віктора, Владислава Ковальського, Францишека Заяця, Антонія Хороше, Михала Гога, Казимижа Ціешковського (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 73). Цілком стандартні дані на 23 митників Дирекції мит у Львові на 1921-1922 рр. Наприклад, Йозеф Гарлач, митник, Стефан Огороднік, практикант-митник, інші особи (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 18, арк. 17–62).

18 серпня 1925 р. Міністерство фінансів погоджувалося з пропозицією Дирекції мит у Львові про тимчасове призначення чиновниками ІХ і VIII розряду відповідно – Миколи Соколовського і Леопольда Данишевського (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 25). 18 листопада 1925 р. Дирекція мит у Кракові повідомляла аналогічну структуру в Львові про те, що до додатково виданого наказу включено 14 записів, що доповнювали попередню інформацію. Затримка пояснювалася недоглядом через внесення цих квитанцій до особових справ офіцера (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 5).

12 грудня 1925 р. Дирекція мит у Львові зверталася з проханням до Міністерства фінансів щодо уточнення бюджетного забезпечення на 1926 р. для цього адміністративного району, оскільки відбулися зміни щодо 30 посад чиновників різного розряду. Зокрема, у зв'язку з виходом на пенсію інспектора митниці Казимежа Рутенського, була вакантною посада чиновника VII розряду. Також вакантною залишалася посада «нафтового» офіцера аналогічного рангу, посади чиновників VIII розряду (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 43).

Найдостойнішим претендентом, на думку Дирекції мит у Львові, на посаду чиновника VII розряду був бухгалтерський радник Кароль Швейнер, який доклався до організації зазначеної структури й тривалий час був керівником її бухгалтерії (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 43). На звільнену посаду бухгалтера VII розряду пропонували Семена Горошка, бухгалтера і аудитора з проханням залишити його при управлінні. Два кандидати-референти М. Соколовський і Л. Данишевський за більше як 3 років підготовчої роботи, юридичної та адміністративної служби в митній адміністрації склали практичний іспит на кандидатів на посади I розряду в державній адміністративній службі (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 29, арк. 44). Наприклад, у архівній справі подано анкетні дані щодо особистого внеску в діяльність Дирекції мит у Львові подано на М. Соколовського, римо-католика, чиновника ІХ розряду та інших трьох осіб, що свідчили про їх кар'єрне зростання (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 37, арк. 45–48). 20 квітня 1923 р. Дирекція мит у Львові подавала чотири кваліфікаційні характеристики щодо рекомендації очільникові структури на посади тимчасового помічника начальника митниці Вінцентія Скотницького, тимчасового помічника митника Мар'яна Яхимовича, стажиста митниці Казимира Фіска (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 83). 29 квітня 1923 р. Дирекція мит у Львові подавала накази на новопризначених чиновників митниці (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 86).

31 серпня 1923 р. Міністерство фінансів повідомляло Дирекцію мит у Львові про класифікацію директорів організації, яку мала розглянути Рада міністрів вмотивованою заявою з визначенням розрядів державних службовців у відповідності до посадового розряду (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 39). 14 листопада 1923 р. Міністерство фінансів повідомляло Дирекцію мит у Львові про фінансування за рахунок бюджету 33 посад допоміжного канцелярського персоналу, а саме: 6 посад з окладом 10–12 розряду. Одночасно звільняли із займаних посад таку ж кількість митників і приймали на вільні штатні посади інших осіб (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 24).

Частими були переміщення чиновників митних структур. Так, наказ про переміщення за власним бажанням від 1 січня 1926 р. з інспекторату наступних нижчих офіцерів: Юліана Зглобіша з Вільховець Мельницького комісаріату – керівником в Окопи комісаріату Дзвинячка; Вінцента Глібовського з Худиковець Мельницького комісаріату – до Заліщиків; з офіційних причин, без відшкодування коштів: Йозефа Марцінківського з комісаріату Дзвинячка – керівником до Вільховець Мельницького комісаріату. Комісаріат Дзвинячка мав забезпечити його перевезення на вказане місце призначення та помешканням. Фелікса Камінського – з комісаріату Заліщики – до Мельниці, який добровільно і за власний рахунок переїхав на нове місце служби (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 74, арк. 60).

5 січня 1926 р. комісаріат у Заліщиках просив Дирекцію мит у Львові затвердити переміщення вказаних нижчих офіцерів (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 74, арк. 61). У відповідності з розпорядженням Дирекції мит у Львові чиновникам, рекомендованим на посади, вручили накази про призначення (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 25). Окрім того, очільником Дирекції мит у Львові призначено Антонія Гліницького, секретаря казначейства, чиновника VII розряду, бухгалтерами – Генрика Клейка, радника VIII розряду, доцента Балтазара Гловського (VIII розряд). Відповідно, наказ про їх призначення підписано від імені директора митниці у Кракові (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 41, 53).

Виникали певні проблеми з обслуговуючим персоналом митниць. 8 листопада 1923 р. Дирекція мит у Львові доручила митниці надати кваліфікаційний сертифікат на посаду двірника Яна Давіського й усі необхідні супровідні документи. Водночас митниці рекомендовано, щоб Анджей Каракуча, колишній митний контролер IV розряду, в зв'язку з призначенням на посаду декретом Краківської податкової палати й виходом на пенсію, міг би працювати сторожем (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 127). Запитувана кваліфікаційна характеристика подана з приміткою, що необхідні документи подано до Директорії мит у Львові (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 128).

3 грудня 1923 р. Головний митний уряд у Кракові повідомляв Дирекцію мит у Львові про те, що в офісі організації працювало два двірники на повну ставку, один двірник за контрактом та два допоміжних двірники, усього п'ять осіб. Розподіл діяльності такий: двірник і сторож прибирали по шість кабін-

тів, передпокій, залу засідань, під'їзди і склади. Окрім того, щодня, окрім святкових днів, перевозили готівку з митниці до банку. Троє інших працівників підтримували порядок у кабінеті начальника митниці, диспетчерській, лабораторії, холі та сходах (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 134). Однак виникла проблема виконання службових обов'язків, зважаючи на вік працівників, «...ім за п'ятдесят, і від них ні поспіху, ні великої фізичної витривалості...» (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 134зв.). Зазвичай, штатні двірники працювали тільки для того, щоб їх «не викинули з роботи. Вигнання або переведення двірника часто важче здійснити, ніж переведення або усунення штатного чиновника. Усі спроби повчаннями чи доганами змусити його працювати сумлінно марні, але помічників двірника, як сумісників, можуть у будь-який часу сунути, якщо вони не справляються зі своїми обов'язками, і саме ця невизначеність їхньої долі спонукає більш старанно виконувати роботу і негайно слухати... Офіси, залишені під опікою таких двірників, миттєво перетворюються на брудні та заповилені туалети, не кажучи вже про знищення одягу, яке коштує багато, та ковтання та вдихання пилу, що шкідливо для здоров'я» (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 134зв., 144).

У звіті Дирекції мит у Львові йшлося про належне виконання писарями своїх обов'язків, без порушень графіку робочого дня (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 74, арк. 38). 31 грудня 1925 р. Міністерство фінансів повідомляло Дирекцію мит у Львові про підвищення місячної винагороди посильному Тадеушеві Кульчицькому з 60 зл. до 70 зл. з 1 листопада поточного року (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 73, арк. 4). Зважаючи на низький професійний рівень окремих працівників митниць, президія Ради міністрів повідомляла Дирекцію мит у Львові про обмеження просування на службі державних службовців. Зокрема, передбачалося такі заходи здійснювати двічі на рік: 1 лютого і 1 вересня. Рекомендувалося приймати кандидатів з обов'язковим медичним оглядом і врахуванням служби у війську (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 144). Наприклад, медична комісія рекомендувала на посади Владислава Франкевича, Романа Валаса, Анджея Сороку, Антонія Оберега (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 149). Магістрат Львова надсилав медичний висновок міського управління охорони здоров'я щодо Владислава Квасняка, Едварда Сельгубера, рекомендованих на посади двірників митниці у Кракові (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 150). 2 січня 1925 р. митниця в Тарнові повідомляла Дирекцію мит у Львові щодо звільнення Мечислава Жмудзінського зі служби, його особову справу надіслано до митниці у Перемишлі (ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 21, арк. 67).

Висновки. Досліджено питання підготовки кадрів митної служби у Другій Речі Посполитій у 1920-х рр. Наголошено на її важливості для формування як митних, так і фіскальних органів влади. До складу екзаменаційних комісій залучали фахівців-практиків митної справи, фіскальної політики. З часом програму іспитів розширили, доповнивши фахові знання інформаці-

єю з сфери конституційного права, законів і розпоряджень влади для окремих категорій претендентів кваліфікаційних розрядів.

Намагаючись підвищити рівень фахових знань службовців митних органів, Міністерство фінансів вимагало від Дирекції мит у Львові підтвердження рівня їх освіти, екзаменування чиновників. Загалом вищі службові особи дев'яти інспекторатів митної варту у Заліщиках, Снятині, Ворохті, Долині, Самборі Дуклі, Новому Сончі, Живці володіли «достатнім» балом. Часті переміщення функціонерів митних органів, проблеми з обслуговуючим технічним персоналом свідчили про низький професійний рівень окремих працівників митниць обмежували їх просування на службі.

Список використаних джерел і літератури:

Алексієвць, Л. М. (2002). *Новітня історія Польщі (1918–1939)*. Київ–Тернопіль, 320 с.

Гудь, Б. (2019). *Українсько-польський кордон: історія, сучасність, перспективи*: монографія. Львів, 125–136.

Гуменний, С. (2019). «Збручанський кордон» (1772-1939): міграція, контрабанда та шпигунство: монографія. Львів, 137–150.

Гуменний, С. Л. (2021). *Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921-1939 рр.:* (дис. ... доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спец. 032 «Історія та археологія»). Київ, 249 с.

Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище: Історія Польщі*. Київ, 1080 с.: іл.

Дильонгова, Г. (2007). *Історія Польщі: 1795–1990*. Київ, 239 с.

Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 752 с. + 8 кол. мап.

Маложон, О. І. (2017). Історія виникнення і розвитку митної справи в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 2, 143–147.

Патер І., Муравський О. (2019). *Українсько-польські державні кордони й етнічні межі. Історичний огляд*: монографія. Львів, 151–190.

Сай, Н. Я. (2011). *Становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах Львівської митниці)*: (дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права України; історія політико-правових вчень). Львів, 185 с.

Філіппова С., Масленников Є., К. Іванова (2012). Дослідження розвитку митної справи в Україні. *Наукові записки. Серія «Економіка»*, 20, 98–101.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України).

Beauvois, D. (1995). *Histoire de la Pologne*. Paris, 460 p.

Dybkowska, A. (1998). *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa, 394 s.

Topolski, J. (1995). *Historia Polski: Od czasów najdawniejszych do 1990 r.* Warszawa, 435 s.

References:

Aleksievets, L. M. (2002). *Novitnia istoriia Polshchi (1918–1939)* [Recent history of Poland (1918–1939)]. Kyiv-Ternopil. [in Ukrainian].

Hud, B. (2019). *Ukrainsko-polskyi kordon: istoriia, suchasnist, perspektyvy* [The Ukrainian-Polish border: history, modernity, prospects]: monohrafiia. Lviv, 125–136. [in Ukrainian].

Humennyi, S. (2019). «Zbruchanskyi kordon» (1772-1939): mihratsiia, kontrabanda ta shpyhunstvo [«Zbruchan border» (1772-1939): migration, smuggling and espionage]: monohrafiia. Lviv, 137–150. [in Ukrainian].

Humennyi, S. L. (2021). *Nelehalni mihratsiini protsesy na polsko-radianskomu kordonu (v administratyvnykh mezhakh USRR/URSR) u 1921-1939 rr.* [Illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within the administrative boundaries of the USSR/USSR) in 1921-1939.]: (PhD thesis). Kyiv, 249 s. [in Ukrainian].

Deivis, N. (2008). *Bozhe ihryshche: Istoriia Polshchi* [God's Playground: History of Poland]. Kyiv. [in Ukrainian].

Dylonhova, H. (2007). *Istoriia Polshchi: 1795–1990* [History of Poland: 1795–1990]. Kyiv. [in Ukrainian].

Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: From the earliest times to the present day]. Lviv. [in Ukrainian].

Malozhon, O. I. (2017). *Istoriia vynyknennia i rozvytku mytnoi spravy v Ukraini. Naukovyi visnyk publicnogo ta pryvatnoho prava* [The history of the origin and development of customs affairs in Ukraine], 2, 143–147. [in Ukrainian].

Pater I., Muravskyi O. (2019). *Ukrainsko-polski derzhavni kordony y etnichni mezhi. Istorychnyi ohliad* [Ukrainian-Polish state borders and ethnic boundaries. Historical review]: monohrafiia. Lviv, 151–190. [in Ukrainian].

Sai, N. Ya. (2011). *Stanovlennia ta rozvytok mytnoi spravy na zakhidnoukrainskykh zemliakh z IX st. do 90-kh rr. XX st. (na materialakh Lvivskoi mytnytsi)* [Formation and development of customs affairs in the western Ukrainian lands from the 9th century. to the 90s of the XX century. (based on the materials of Lviv Customs)]: (Candidate's thesis). Lviv, 185 s. [in Ukrainian].

Filyppova S., Maslennikov Ye., K. Ivanova (2012). *Doslidzhennia rozvytku mytnoi spravy v Ukraini* [Research on the development of customs affairs in Ukraine]. *Naukovi zapysky. Seriia «Ekonomika»*, 20, 98–101. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. [in Ukrainian].

Beauvois, D. (1995). *Histoire de la Pologne* [History of Poland]. Paris. [in Français].

Dybkowska, A. (1998). *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. [Polish history from the earliest times to the present day]. Warszawa. [in Polish].

Topolski, J. (1995). *Historia Polski: Od czasów najdawniejszych do 1990 r.* [History of Poland: From the earliest times to 1990]. Warszawa. [in Polish].

Отримано: 25.02.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-39.231-243
УДК 792.5(477.43):94(477.44)«1934/1937»

МИХАЙЛИК Артур – кандидат історичних наук, доцент, асистент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти Закладу вищої освіти «Подільський державний університет», вул. Шевченка, 12, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32316, Україна (Step.Rudanskiy@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>

МУКНАЙЛК Arthur – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, assistant of the Department of Law, Professional and Social and Humanitarian Education of the Higher Education Institution “Podilskyi State University”, 12 Shevchenko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32316, Ukraine (Step.Rudanskiy@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Михайлик, А. (2023). Вінницький період історії Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені Михайла Старицького (1934-1937 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 231–243.

ВІННИЦЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО АКАДЕМІЧНОГО МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО (1934-1937 рр.)

Анотація. Мета статті. Дослідити історію Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені Михайла Старицького в період його перебування у Вінниці (1934-1937 рр.), вивчити творчий поступ колективу на тлі епохи, з'ясувати особливості його господарського життя та побуту. **Методи дослідження:** використано загальнонаукові та конкретно-історичні методи дослідження, що забезпечило досягнення її мети та виконання поставлених завдань. Головним є метод аналізу і синтезу, який дозволив шляхом вивчення окремих складових дослідити загальні тенденції історичного поступу українського театрального мистецтва в середині 1930-х рр. **Наукова новизна** полягає в комплексному висвітленні функціонування одного з українських театрів у період активного формування радянського тоталітаризму та створення на цій основі об'єктивної картини розвитку національного сценічного мистецтва в добу сталінізму. **Висновки.** Більшовицька влада в Україні була не спроможна забезпечити гідний рівень життя для театральних артистів, створити придатні умови для розвитку їх творчих здібностей та мистецької реалізації. Постійні переїзди та побутові проблеми, затримки з виплатою заробітної плати, часті зміни керівництва, загроза закриття перетворювали творчий колектив театру у заручників комуністичної ідеологічної машини, робили їх повністю залежними від примх влади. Саме на Поділлі він сформувався як самобутній колектив, орієнтований на високохудожню драматургію. Однак реалії середини 1930-х років змушували театральні колективи займатися пропагандою, всіляко вихвалити владу, шукати покровительства впливових партійців та називатися їх іменами і бодай за таких умов займатися улюбленою творчою справою.

Ключові слова: театральне мистецтво, культурне життя, Радянська Україна, сталінізм, комуністична пропаганда.

VINNYTSIA PERIOD OF THE KHMELNYTSKYI REGIONAL ACADEMIC MUSIC AND DRAMA THEATER NAMED AFTER MYKHAILO STARYTSKYI (1934-1937)

Abstract. The purpose of the article. To investigate the history of the Khmelnytskyi Regional Academic Music and Drama Theater named after Mykhailo Starytskyi during its stay in Vinnytsia (1934-1937), to study the creative progress of the team against the background of the era, to find out the peculiarities of its economic life and everyday life. **Research methods:** the article uses general scientific and specific-historical research methods, which made it possible to achieve its goal and fulfill the set tasks. The main thing is the use of the method of analysis and synthesis, which made it possible to study the general trends of the historical progress of Ukrainian theatrical art in the first half of the 1930s through the study of individual components. **The scientific novelty** consists in the comprehensive coverage of the functioning of one of the Ukrainian theaters during the active formation of Soviet totalitarianism and the creation on this basis of an objective picture of the development of national stage art in the era of Stalinism. **Conclusions.** The economic and creative components of the theater's activity in the Vinnytsia period depended on the peculiarities of the socio-economic and political transformations of Ukrainian society in the first half of the 1930s of the 20th century. The economic dependence of the theater group on state funding, the lack of its own premises and constant relocations made it completely dependent on the prevailing political and ideological situation, deprived it of freedom of creativity and limited the artistic search within the framework of "socialist realism".

Key words: theatrical art, cultural life, Soviet Ukraine, Stalinism, communist propaganda.

Постановка проблеми. Театральне мистецтво одне з найбільш давніх, воно супроводжує людство з моменту його появи. Нині на Хмельниччині його репрезентує Хмельницький обласний академічний музично-драматичний театр імені Михайла Старицького – провідний театральний колектив у культурному просторі регіону. Він органічно поєднує багаторічні традиції національного сценічного мистецтва з сучасними новаторськими творчими знахідками. Його становлення відбувалося паралельно із формуванням сталінського тоталітаризму в Україні, у складний і трагічний період української національної історії та культури, який припав на першу половину 1930-х рр. Вивчення творчого поступу театрального колективу, особливостей життя та побуту артистів та інших працівників, дозволить краще зрозуміти процеси, які відбувалися в культурному житті республіки в часи наступу більшовицько-сталінського режиму.

Статтю присвячено періоду перебування театру у Вінниці, де він діяв з середини 1934 до 1937 р.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основою джерельної бази статті стали матеріали фонду 136 («Культурно-пропагандистський відділ Вінницького обласного комітету КП(б)У») Державного архіву Вінницької області. Дотична інформація міститься також у фонді 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України») Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Історію українських театрів і національної драматургії радянського періоду вивчали багато авторів. Зокрема, опубліковано дві книги з історії Хмельницького театру: одну в радянський час, іншу – на зламі епох, у 1991 р. Утім, в обох виданнях вміщено лише фрагментарні відомості про його функціонування в 1934-1937 рр.

Серед загальних праць відзначимо дослідження М. Йосипенка, М. Гордійчука, Ю. Бобошка та П. Нестеровського (1970), де чимало уваги приділено 1920–1930-м рр. Однак, не слід забувати про ідеологічну (комуністичну) зашореність усіх без винятку авторів, які жили і працювали в УСРР. Це цілком стосується також праць П. Руліна (Рулін, 1972) та Ю. Станішевського (Станішевський, 1987).

У часи державної незалежності України доволі повний історіографічний аналіз театрального процесу в українській культурі ХХ ст. зроблено в статті І. Романька (Романько, 2004). З останніх наукових досліджень помітно виділяється комплексна праця колективу українських театрознавців, присвячена сценічній практиці культурного розвитку України ХХ ст. (Сидоренко та ін., 2006). Доповненням і певною мірою продовженням названого видання стала книга М. Гринишиної (Гринишина, 2012) про репертуар українських театрів ХХ – початку ХХІ ст. Український театральний авангард дослідила Г. Веселовська (Веселовська, 2010). А. Філінюк і Р. Григор'єв у статті проаналізували розвиток художнього театру на теренах Поділля в другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. (Філінюк, Григор'єв, 2020).

Наше найбільше зацікавлення викликала книга М. Скорського про Хмельницький театр ім. Г. І. Петровського (Скорський, 1981). Вінницький період автор висвітлив кількома реченнями, однак доволі розлого охарактеризував сценічні твори з тогочасного репертуару театру. Особливо детально проаналізовано п'єси М. Погодіна «Аристократи» (1935 р.), І. Микитенка «Дні юності» (1936 р.), а також інших вистав, у центрі уваги яких була «тема соціальної приреченості капіталізму, його ворожості людині» (Скорський, 1981, с. 8).

У 1991 р. побачила світ невелика за обсягом книга О. Доляниця та Є. Фінкеля (Доляниця, Фінкель, 1991), автори якої коротко охарактеризували історію театру та розповіли про його акторський склад, починаючи від 1931 р. Вміщені на кожній сторінці світліни перетворює видання, скоріше, на фотоальбом. На жаль, про діяльність театру в Вінниці тут також майже не йдеться. Лише згадка про діяльність на Поділлі в передвоєнні роки Вінницького музично-драматичного театру, українського драматичного ім. Г. І. Петровського в Кам'янці-Подільському та Проскурівського театру російської драми (Нариси, 1990, с. 266).

Дописи, присвячені історії театру, публікувалися на шпальтах періодичної преси Поділля. Їх автори, історики і краєзнавці – О. Алтухова (Алтухова, 1992), С. Єсюнін (Єсюнін, 2000), О. Бойцов (Бойцов, 2006), висвітлювали різні аспекти функціонування мистецької установи та людей, причетних до її діяльності.

Деяку інформацію щодо вінницького періоду театру знаходимо в статтях Н. Небелюка (Небелюк, 2006) та Г. Топольницької (Топольницька, 2012).

Виклад основного матеріалу. Передусім, зазначимо, що на початку 1930-х рр. у Радянському Союзі, зокрема в УСРР, були «удержавлені всі професійні театральні колективи» і завдяки «державній дотації була створена широка мережа стаціонарних і пересувних (робітничо-колгоспних) театрів, завданням яких було обслуговування виставами робітничих селищ і колгоспів. У великих містах були організовані стаціонарні театри» (Шляхи, 1970, с. 120). Що ж до Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені Михайла Старицького в період його перебування у Вінниці, то його історія розпочалася із заснування в 1931 р. за межами України – у м. Новочеркаську, на Північному Кавказі. Репертуар колективу від початку діяльності був україномовним і зорієнтований, головним чином, на глядацькі інтереси місцевого українського населення регіону. Аналіз літератури і джерел засвідчує, що біля витоків заснування Північнокавказького крайового українського драматичного театру перебувала група ентузіастів на чолі з С. Чернявським, організатором і першим директором колективу, що вже тоді складався як з акторської та балетної трупи, так і оркестру й хору. Завідувачем музичною частиною театру в той час був А. Волковинський, диригентом Л. Нікітін, хореографами В. Шеметова та М. Скоробогатов (Бортник-Гулевата, 2020, с. 90).

Постійні гастролі супроводжували колектив театру в перші роки, більшість його постанов були спеціально адаптовані для виїзду. Після одного з таких турів восени 1931 р. та зустрічі з «всеукраїнським старостою» Г. Петровським, який у чомусь посприяв артистам крайового українського академічного театру, до його назви додалося ім'я – драматичний театр імені Г. Петровського, яке колектив носив 78 років (Бортник-Гулевата, 2020, с. 91).

У середині 1933 р. колектив переїхав до України й став Вінницьким пересувним робітничо-колгоспним театром імені Петровського (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 20). 24 квітня 1934 р. у Вінниці він дебютував виставою «Наталка Полтавка» в постановці І. Стрельникова (Топольницька, 2012, с. 136).

Навіть у тих складних політико-ідеологічних умовах відбулося не лише становлення, а й розвиток театру імені Петровського. Перша його вистава у Вінниці (Лопе да Вега, «Овеча криниця») відбулася в театрі ім. Леніна у березні 1934 р. Всі спектаклі театрального колективу на чолі з С. Чернявським, що складався з 30 осіб, супроводжували хор, чільне місце в якому посідала І. Стрельникова, і невеликий оркестр. У репертуарі театру були вистави І. Микитенка «Маруся Чурай», М. Старицького «Маруся Богуславка», П. Мирного «Лимерівна», О. Корнійчука «Платон Кречет» тощо. В березні 1935 р. театр одержав першу премію на всеукраїнському конкурсі в розмірі 5 тис. крб. За перший сезон пройшло 230 платних і 33 безкоштовних вистави. Театр відвідало 90 тис. глядачів (Кушка, 2020, с. 173).

На прикладі творчого колективу театру можна чудово прослідкувати особливості тих процесів, які відбувалися в культурному житті, зокрема театральному мистецтві Радянської України 30-х рр. XX ст. Адже у його розвитку, як і в історії українського театру загалом, «середина і кінець 1930-х рр. – це надзвичайно складний, суперечливий період активізації репресій тоталітарного радянського режиму, ... під егідою боротьби з «націоналізмом і формалізмом», відчуження національної культури від досягнень світової цивілізації і водночас це період утвердження принципів реалізму й народності та художньої зрілості й здобутків період плідного розвитку і збагачення кращих традицій національного музично-драматичного синтетичного театру, вмілого використання його виражальних засобів для оновлення всіх жанрів» театрального мистецтва (Станішевський, 2010, с. 506). Для українського театру, з одного боку, «це означало принаймні часткову реабілітацію фольклоризму та академізму «корифеїв»; з іншого – «декларований диктат масової культури у версії соціалістичного реалізму на практиці реалізовувався як стилістична орієнтація вбік експресіонізму, що виявляв особливу схильність до адаптації еkleктики та банальності» (Історія, 2009, с. 603).

Значення театрального мистецтва для формування «революційної» свідомості в жителів УСРР більшовики чудово розуміли з перших днів приходу до влади. «Серед художніх засобів пропаганди Жовтневої революції, – значалося в одному з більшовицьких циркулярів початку 1920-х рр., – головну роботу повинно бути покладено на театри» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 125).

Початок 1930-х рр. був позначений функціонуванням системи жорсткої цензури та суворого ідеологічного контролю. У зв'язку з цим втілення партійних гасел у мистецьку практику стають єдиною умовою творчості, а заперечення будь-якого з ідеологічних постулатів коштує творчій особистості волі та життя. На театральному мистецтві позначилося, що, домігшись на початку 1930-х рр. ліквідації практично всіх письменницьких об'єднань, ВУСПП «скеровує свої ініціативи в іншу сферу – театральну» й «підхоплює рапівське гасло «розгорнутого наступу на театр» й розпочинає активну співпрацю з професійними українськими театрами» (Гринишина, 2006, с. 469, 474).

На початку 1930-х рр. у Радянській Україні набирає сили нова хвиля русифікації. До республіки засилаються російські партійні та державні діячі усіх рангів, російський народ оголошується «старшим братом», його мова визнається основою інтернаціональної єдності народів СРСР, а культура – передовою по відношенню до відсталого української, яка так і не спромоглася позбутися провінціалізму.

1937 року в республіці діяло 84 професійних театри, в тому числі 64 драматичних, 12 театрів юного глядача, шість театрів опери і балету (Ткачова, 1985, с. 150). На середину 1930-х рр. у Вінницькій області діяло 15 різнопланових естрадних бригад, у тому числі 4 циркові. Окрім того, у місті існував театр ліліпутів, який до 1935 р. діяв як окрема театральна одиниця, а

з 1935 р. був приєднаний до театру опери і балету. Його кошторис на 1936 р. був затверджений в сумі 15 тис. крб. На відміну від останнього, він не потребував дотацій і був прибутковим (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 21).

Упродовж всього перебування у місті колектив Вінницького обласного українського драматичного театру ім. Петровського так і не отримав постійного приміщення й був змушений постійно переїжджати з усім майном і реквізитом. Вінниця, таким чином, була єдиним в Україні обласним центром, який не мав стаціонарного українського драматичного театру.

Відсутність постійного приміщення театру поєднувалося з браком власного житла для його акторів і працівників. У Вінниці в той час зняти квартиру коштувало від 150 до 300 карбованців на місяць, тоді як артистичний персонал міг розраховувати на заробітну платню в сумі від 600 до 1000 крб. на місяць. Дирекція театру щомісяця витратила на оплату житла працівникам театру 18 тис. крб., що складало більше 20 % річної дотації, яку отримували мистецький заклад. Ряд його відповідальних працівників, таких як головний директор, заслужений артист УРСР Радзівевський, головний балетмейстер, заслужений артист УРСР Жуков, відповідальний диригент Яновський, провідний тенор Константинов та інші відмовлялися підписувати договір на 1936–1937 рр. без надання їм пристойного житла для нормальної роботи і відпочинку (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 10, 11).

Крім того, як свідчив директор театру А. Воробйов, колектив театру «привчили» до того, що вчасно зарплата ніколи не виплачувалася, а всі перебивалися авансами по 5 – 10 крб. (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 41). У доповідній записці на ім'я голови обласного виконавчого комітету О. Трильського від 15 вересня 1936 р. він скаржить на кількамісячні заборгованості заробітної плати, борги різним організаціям і установам, борги з позик, культ-податку та соцстраху. Для погашення їх усіх не вистачало 235,6 тис. крб., а щоб закінчити рік без боргів потрібно 335 тис. крб. Прибуток театру та той час складав 588,6 тис. крб., а видатки – 823, 6 тис. крб. Загалом, 1936 р., останній рік перебування колективу у Вінниці, театр закінчив отримавши 160 тис. крб. дотаційних коштів (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 22, 63).

До театру в час його перебування у Вінниці часто надходило реквізоване з церков майно. Серед нього траплялися досить цінні речі, однак, згідно анонімного листа завгоспу театру, комуніста М. Підборця, через бухгалтерію вони не проходили і жодних документів на них нема. Так сталося, до прикладу, з майном вінницького костюму, пограбованого 1936 р. комуністичною владою. З трьох гардеробних шаф, викрадених з костюму, дві були розбиті й використані на оформлення п'єси «Євгеній Онегін» (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 68).

1934 р. Вінницьким обласним відділом народної освіти було передано в користування театром легковий автомобіль вартістю 16 тис. крб. Не зва-

жаючи на те, що 1935 р. з театрального бюджету на його ремонт було витрачено 2000 крб., автівка була непридатна до користування й потребувала ремонту та подальших фінансових витрат.

Звичайним джерелом заробітку будь-якого театру, окрім сцени, завжди був буфет. Стакан пива у театральному буфеті коштував 90 коп. (у середньому по Вінниці – біля 65). Вартість однієї цукерочки перевищувала середню по місту на 2–3 копійки. При чому, урядова ложа обслуговувалася продуктами безкоштовно! (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 69).

Гарною традицією Вінницького театру стала організація його оркестром концертів симфонічної музики. Впродовж одного сезону було репрезентовано, в середньому, біля 6–10 таких концертів, на які запрошувалися диригенти з інших творчих колективів республіки та СРСР (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 27).

8 лютого 1936 р. прийнято Постанову ЦВК і РНК УСРР «Про утворення Українського управління в справах мистецтв при Раднаркомі УСРР», згідно якої цьому новоствореному органу підпорядковувалися всі театри, музичні й художні установи та Управління фото-кінопромисловості. Першим його керівником став Андрій Хвиля (Олігтер) (Постанова, 1936, ст. 48).

Цей Андрій Хвиля (Олігтер) 27 липня 1936 р. звертався до секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського з пропозицією зробити місцевий театр ім. Петровського стаціонарним та передати йому колишній народний будинок (на Замості). Вочевидь, проблему з приміщенням так і не було вирішено (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 52).

Роботу будь-якого мистецького колективу в СРСР за часів сталінського режиму не можна уявити без пропагандистської роботи. У Вінницькому театрі впродовж першої половини 1930-х рр. він виступав перед підрозділами Червоної армії, на призовних пунктах, давав вистави до знаменних дат (19-ї річниці Жовтневої революції), фінансово допомагав дітям Іспанії (1935 р. було зібрано 900 крб.), випускав стінну газету, підписувався на радянські газети та журнали тощо.

На 1936 р. у театрі працювало 92 чоловіки і з 1934 р. він встиг відвідати Вінницю, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Славуту, Шепетівку, Брацлав, Гайсин, Жмеринку, Кременчук. Театр обслуговував 66 колгоспів, 14 військових частин, 7 МТС і 13 клубів. Всього до уваги глядачів було запропоновано 761 виставу, які побачили біля 500 тис. глядачів.

Основне ядро творчого колективу складалося з акторів, які працювали в театрі з дня його заснування і, незважаючи на молодий вік, мали солідний акторський стаж. Серед них Ф. Головацький, Є. Чернявська, Н. Андрієнко, І. Стельніков, О. Нікітін тощо (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 60). Серед запрошених артистів, які спільно з колективом театру брали участь у гастроях, були справжні майстри національної сцени Амвросій Бучма, Юрій Шумський, Олександр Крамов, Гнат Юра, Михайло Донець, Кость Кашевський, художник Матвій Драк, композитори Наум

Пруслін, Сергій Германов та ін. (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 62).

Упродовж вінницького періоду тричі змінювалося керівництво театру. З другої половини 1933 р. до 1936 р. директором був Барвінський (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 40), потім протягом кількох місяців – А. Воробйов, якого того ж року замінив І. Харабуга. Останній писав, що нове керівництво закладу «по міцному зайнялося питаннями творчої роботи», для чого з 1 листопада 1936 р. актори мали прослухати курс історії ВКП(б). Директор планував читати його особисто. Художнім керівником театру з 1936 р. був Венгре (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 50).

Важливим для розуміння особливостей театрального життя в Радянській Україні 1930-х рр. є аналіз мистецької складової функціонування вінницького колективу, зокрема його репертуару. На думку керівництва театру, такі вистави, як класичні для української сцени «Запорожець за Дунаєм» й «Наталка Полтавка», також більш близькі до жанру мелодрамної комедії «Трільбі» та «Коппелія» «не задовольняли культурних вимог навіть сталого глядача». Ці твори, разом з п'єсами Винниченка, були популярні ще з середини 1920-х рр., коли вистави за творами Шевченка, Гоголя, Мольєра виглядали острівцями в морі репертуарної еkleктики (Танюк, 2018).

Тому на сезон 1936–1937 рр. були залишені такі опери та балети: «Русалка», «Фауст», «Аїда», «Євгеній Онегін», «Червоний мак», а такі речі, як «Тоска», «Севільський цирюльник», «Чіо-Чіо-Сан», «Ріголетто» і «Лебедине озеро» подавалися в переробленому варіанті.

Згадані вище «Наталка Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм», як заважив директор театру А. Воробйов, також вимагали музичного, драматичного і постановочного редагування. Так, до нової постановки «Запорожця за Дунаєм» були залучені: постановник – головний режисер Другої української пересувної опери в Вінниці (Митці, 1992, с. 288), С. Каргальський (справжнє – Слинько), український композитор (Митці, 1992, с. 484), головний диригент М. Радзівєвський, художник – Ю. Кордиш (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 24). Для художнього оформлення оновленої постановки «Наталки Полтавки» було запрошено М. Бурачека – уродженця Летичева, відомого українського живописця-пейзажиста, художника театру із європейською вищою мистецькою освітою і практикою (Митці, 1992, с. 95). Якраз напередодні Постановою ЦВК і РНК УРСР від 25 липня 1936 р. йому було надано звання Заслуженого художника УРСР та видано премію в розмірі 5 тис. крб. (Бурачек, 1937, с. 3).

Знову було переглянуто репертуар. Вирішили залишити такі п'єси, як «Єгор Буличов», «Анна Кареніна», «Хижа дядьки Тома», «Дама з камеліями», «Розлом» тощо. (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 50). У репертуарі театру також було передбачено опери «Пікова Дама», «Кармен» і «Царєва наречена», балети «Коник-Горбокони», «Дон Кіхот» і «Цигане» (композитора С. Н. Василенко, прем'єра балету в 1936 р. – А. М.).

Усього за час перебування театру у Вінниці було підготовлено 25 п'єс. З них найбільше разів демонструвалися: «Наталка Полтавка» – 123 рази, «Платон Кречет» – 93, «Маруся Чурай» – 68, «Аристократи» – 52. У співвідношенні до репертуару п'єси радянських драматургів становили біля 40 %, п'єси української класики – 50 % і світової класики – 10 % (Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 60).

Така частка агітаційних вистав якраз відповідає одному з методів навчання, т. зв. методу «40/60», згідно якого потрібне джерело інформації подає більшість правдивих фактів (60 %), завдяки чому отримує довіру та авторитет населення, а разом з тим й можливість «просунення» 40 % неправдивої інформації (Павлов, 2018, с. 194).

Серед названих 40 % театр презентував вистави «Аристократи», «Заколот», «Чудесний сплав» тощо. «Аристократи» М. Погодіна – вистава показова для того часу. Вона присвячена «перековці» злочинців та старої, революційної інтелігенції та формування з цих елементів «нової» людини. Інструментом, за допомогою якого це відбувається, є «архіпелаг ГУЛАГ» (сталінські виправні табори), а працівники НКВС представлені як справжні «інженери людських душ». Атмосфера твору, дія якого відбувається у таборі і закінчується «happy and», весела і невимушена: в'язні жартують, сиплять «блатними» словами, перевдягаються в жінок, а в кінці плачуть від щастя. Її поява на сценах у 1935 р. виглядає цілком логічно: тоді партійні ватажки вірили в можливість (і необхідність) перевиховання ворожих радянській владі елементів. Однак, вже за рік показовий процес проти «Троцькістсько-зинов'євського об'єднаного центру» (1936 р.) та 16 осіб, засуджених на смерть, засвідчили, що сталінський режим переключився з перевиховання на цілковите знищення «ворогів народу». Ще недавно така популярна вистава поступово зникає з театральних сцен.

Не менш цікавою є вистава «Чудесний сплав» за авторством «трубадура» партії В. Киршона (розстріляний 1938 р.), яка була представлена в репертуарі театру впродовж всього вінницького періоду його існування. Пропагандистське навантаження п'єси пов'язане з цілим рядом комуністичних ідеологем, актуальних на час її появи (1933 р.). По-перше, це нова хвиля боротьби сталінізму з національними культурами. Сама назва твору ніби натякає на «чудесний сплав» народів СРСР, з якого формуються «нова» радянська людина. Один з головних героїв комедії, естонець Ян Двалі розмовляє з характерним акцентом, перекручує російські прислів'я (на кшталт «Найшла коза на камінь»), «Не так страшний чорт, як його малюток» – А. М.) та є мішенню для постійних, однак добрих жартів колег. Тому, незважаючи на всі національні та культурні розбіжності, завдання партії колектив виконує, чудесний авіаційний сплав створює. Цьому запораука – ідея колективізму і колективної праці на протипагу індивідуалізму, якого в радянській науці бути не могло. Вона натякає глядачу, що лише разом, у складі СРСР, всі нації і народності в змозі успішно вирішувати будь-які завдання, а російська мова слугує базовим інструментом для цього.

По-друге, дії відбуваються в науково-дослідному інституті авіаційної промисловості, що додавало п'єсі особливої актуальності, оскільки тема розбудови авіації та постаті пілотів-героїв не сходили зі щаблів радянської періодики й мистецьких творів усіх жанрів. Нарешті, у творі виразно представлений лейтмотив майбутньої війни, яка була сакральною для сталінського режиму.

Показово, що у названих виставах повністю відсутня сатира, лише гумор, на відміну від творів прокомуністичних авторів молодшого покоління, таких, як Володимир Маяковський чи Микола Ердман. Партійні ідеологи вважали дуже доречним розвеселити і заспокоїти людей, особливо в Україні після жахливого Голодомору 1932-1933 рр.

Наприкінці 1936 р. вкотре повстало питання про закриття театру. Вінницьким обласним партійним комітетом про це було ухвалено відповідне рішення. Однак, республіканське управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР категорично заборонило це робити. Тодішній директор Харабуга вважав, що ці проблеми через брак приміщення і закликав владу надати його театру «бодай в Бердичеві» (Держархів Вінницької області ф. 136, оп. 6, спр. 741, арк. 53).

Однак партія вирішила по-іншому. У вересні 1937 р. Вінницьку область було поділено й утворено на її території Кам'янець-Подільську область. Колектив театру був змушений черговий раз переїжджати, на цей раз – до новоствореного обласного центру, міста Кам'янця-Подільського. Перегорнуто чергову сторінку історії одного з театральних колективів Радянської України.

Висновки. На прикладі Вінницького театру імені Петровського бачимо, що більшовицька держава в Україні була не змозі забезпечити гідний рівень життя для театральних артистів, створити придатні умови для розвитку їх творчих здібностей та мистецької реалізації. Постійні переїзди та побутові проблеми, затримки з виплатою заробітної плати, часті зміни керівництва, загроза закриття перетворювали творчий колектив театру у заручників комуністичної ідеологічної машини, робили їх повністю залежними від примх влади.

Саме на Поділлі він сформувався як самобутній колектив, орієнтований на високохудожню драматургію. Однак реалії середини 1930-х років змушували театральні колективи займатися пропагандою, всіляко вихваляти владу, шукати покровительства впливових партійців та називатися їх іменами і бодай за таких умов займатися улюбленою творчою справою.

Список використаних джерел і літератури:

Богущкий, Ю. (2012). Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності. *Культурологічна думка*, (5), 7–12.

Бортник-Гулевата, М. (2020). Дорога, яка нас обрала... *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2021 р.* Житомир: Видавництво О. О. Євенок, 90–96.

Бурачек, М. Г. (1937). *Моє життя*. Київ: Мистецтво, 82 с.

Веселовська, Г. І. (2010). *Український театральний авангард*. Київ: Фенікс, 368 с.

Гринишина, М. (2006). Естетико-художній дискурс українського театру 1920-х – першої половини 1930-х років. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття*. Київ: Інтертехнологія, 351–479.

Гринишина, М. (2012). *Український театр ХХ століття: Антологія вистав*. Київ: Фенікс, 944 с.

Долянци, О. & Фінкель, Є. (1991). *Хмельницький український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського*. Хмельницький: Поділля, 53 с.

Історія українського театру. (2009). (в 2 т., Т.2: 1900-1945). Київ, 876 с.

Йосипенко, М. К., Гордійчук, М. М., Бобошко, Ю. М., & Нестеровський, П. П. (1970). *Шляхи і проблеми розвитку радянського театру*. Київ: Мистецтво, 371 с.

Кущка, Н. (2020). *Музична Вінниця*. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 480 с.

Лабінський, М. Г. & Мурза, В. С. (Упорядн.). (1992). *Митці України: Енциклопедичний довідник*. Київ: УЕ, 848 с.

Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. (1990). Хмельницький: Облполіграфвидав, 327 с.

Небелюк, Н. (2006). Обласний музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського. *Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького*. Хмельницький: Поділля, 84–86.

Павлов, Д. (2018). Принципи пропаганди як умови ефективного здійснення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, (16), 189–195.

Постанова РНК і ЦК КП(б)У від 23 лютого 1936 р. «Про призначення тов. Хвилі А. А. начальником Управління мистецтв при РНК УСРР». (1936). *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*, (10).

Романько, І. І. (2004). Історіографічний аналіз театрального процесу в Україні на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* зб. наук. пр., (7), 270–279.

Рулін, П. І. (1972). *На шляхах революційного театру*. Київ: Мистецтво, 350 с.

Сидоренко, С., Безгін, І., Веселовська, Г., Гайдабура, В., Гринишина, М., Єрмакова, Н. & Юдкін, І. (2006). *Нариси з історії театрального мистецтва*. Київ: Інтертехнологія, 1054 с.

Скорський, М. А. (1981). *Хмельницький театр ім. Г. І. Петровського*. Київ: Мистецтво, 102 с.

Станішевський, Ю. О. (1987). *Театр, народжений революцією: Нариси історії української радянської театральної культури 1917-1987*. Київ: Музична Україна, 243 с.

Станішевський, Ю. О. (2010). Музичний театр, опера, балет, оперета. *Історія української культури*: (в 5 т., Т.1. Кн.2: Українська культура ХХ – початку ХХІ століть). Київ: Наукова думка, 475–550.

Танюк, О. (2018). «Джиммі Хіггенс» – роман Е. Сінклера та інсценізація Леся Курбаса. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20180517-dzhimmi-higgins-ta-insceni-zaciya-lesya-kurbasa> (дата звернення: 10.02.2023).

Ткачова, Л. І. (1985). *Інтелекція радянської України в період побудови основ соціалізму*. Київ: Наукова думка, 191 с.

Топольницька, Г. Ю. (2012). Хмельницький обласний музично-драматичний театр імені Г. І. Петровського: сторінки історії (1931-1945 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (19), 134–142. (дата звернення: 03.02.2023).

Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. (2018). Київ: НДІУ, 304 с. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ukraina-j-u.pdf>

Філінок, А. Г. & Григор'єв, Р. В. (2020). Розвиток художнього театру на Поділлі в 1864-1921 рр.: історіографія проблеми. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (13), 66–85.

Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру. (1970). Київ: Мистецтво, 344 с.

References:

Bohutskyi, Yu. (2012). *Ukrainske suspilstvo pershoi polovyny XX stolittia v aspekti orhanizatsii ta samoorhanizatsii kulturno-mystetskoï diialnosti* [Ukrainian society of the first half of the 20th century in the aspect of organization and self-organization of cultural and artistic activity]. *Kulturolohichna dumka*, (5), 7–12. [in Ukrainian].

Bortnyk-Hulevata, M. (2020). *Doroĥa, yaka nas obrala...* [The road that chose us...]. *Kalendar znamennykh i pamiatnykh dat Khmelnychchyny na 2021 r.* Zhytomyr: Vydavnytstvo O. O. Yeveniuk, 90–96. [in Ukrainian].

Burachek, M. H. (1937). *Moie zhyttia* [My life]. Kyiv: Mystetstvo, 82 s. [in Ukrainian].

Veselovska, H. I. (2010). *Ukrainskyi teatralnyi avanhard* [Ukrainian theatrical avant-garde]. Kyiv: Feniks, 368 s. [in Ukrainian].

Hrynshyna, M. (2006). *Estetyko-khudozhnii dyskurs ukrainskoho teatru 1920-kh – pershoi polovyny 1930-kh rokiv* [Aesthetic and artistic discourse of the Ukrainian theater of the 1920s – the first half of the 1930s.]. *Narysy z istorii teatralnoho mystetstva Ukrainy XX stolittia*. Kyiv: Intertekhnolohiia, 351–479. [in Ukrainian].

Hrynshyna, M. (2012). *Ukrainskyi teatr XX stolittia: Antolohiia vystav* [Ukrainian theater of the 20th century: Anthology of performances]. Kyiv: Feniks, 944 s. [in Ukrainian].

Doloians, O. & Finkel, Ye. (1991). *Khmelnytskyi ukrainskyi muzychno-dramatychnyi teatr im. H. I. Petrovskoho* [Khmelnytskyi Ukrainian Music and Drama Theater named after G. I. Petrovskiy]. Khmelnytskyi: Podillia, 53 s. [in Ukrainian].

Istoriia ukrainskoho teatru [History of the Ukrainian Theater]. (2009). (Vol.2: 1900-1945). Kyiv, 876 s. [in Ukrainian].

Yosypenko, M. K., Hordiichuk, M. M., Boboshko, Yu. M. & Nesterovskiy, P. P. (1970). *Shliakhy i problemy rozvytku radianskoho teatru* [Ways and problems of the development of the Soviet theater]. Kyiv: Mystetstvo, 371 s. [in Ukrainian].

Kushka, N. (2020). *Muzychna Vinnytsia* [Musical Vinnytsia]. Vinnytsia: TOV «Vinnytska miska drukarnia», 480 s. [in Ukrainian].

Labins'kyu, M. H. & Murza, V. S. (Comps.). (1992). *Myttsi Ukrainy: Entsyklopedychny dovidnyk* [Artists of Ukraine: Encyclopedic Guide]. Kyiv: UE, 848 s. [in Ukrainian].

Narysy istorii Podillia. Na dopomohu vchyteliu [Essays on the history of Podillia. To help the teacher.]. (1990). Khmelnytskyi: Oblpolihrafvydav, 327 s. [in Ukrainian].

Nebeliuk, N. (2006). *Oblasnyi muzychno-dramatychnyi teatr im. H. I. Petrovskoho* [Regional Music and Drama Theater named after G. I. Petrovskiy]. *Khmelnytskyi kulturnyi: z mynuloho v maibutnie. Kulturna spadshchyna ta kulturni osередky mista Khmelnytskoho*. Khmelnytskyi: Podillia, 84–86. [in Ukrainian].

Pavlov, D. (2018). *Pryntsypp propahandy yak umovy efektyvnoho zdiisnennia* [Principles of propaganda as conditions for effective implementation]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filozofsko-politohichni studii*, (16), 189–195. [in Ukrainian].

Postanova RNK i TsK KP(b)U vid 23 liutoho 1936 r. «Pro pryznachennia tov. Khvyli A. A. nachalnykom Upravlinnia mystetstv pry RNK USRR» [Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Central Committee of the CP(b)U of February 23, 1936 «On the appointment of Comrade A. A. Khvyli, head of the Arts Department at the National Academy of Sciences of the USSR»]. (1936). *Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy*, (10). [in Ukrainian].

Romanko, I. I. (2004). Istoriohrafichni analiz teatralnogo protsesu v Ukraini na pochatku XX st. [Historiographical analysis of the theatrical process in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: zb. nauk. pr.*, (7), 270–279. [in Ukrainian].

Rulin, P. I. (1972). *Na shliakhakh revoliutsiinoho teatru* [On the paths of the revolutionary theater]. Kyiv: Mystetstvo, 350 s. [in Ukrainian].

Sydorenko, S., Bezghin, I., Veselovska, H., Haidabura, V., Hrynyshyna, M., Yermakova, N. & Yudkin, I. (2006). *Narysy z istorii teatralnogo mystetstva* [Essays on the history of theatrical art]. Kyiv: Intertekhnolohiia, 1054 s. [in Ukrainian].

Skorskyi, M. A. (1981). *Khmelnyskyi teatr im. H. I. Petrovskoho* [Khmelnyskyi theater named after G. I. Petrovskyi]. Kyiv: Mystetstvo, 102 s. [in Ukrainian].

Stanishevskiy, Yu. O. (1987). *Teatr, narodzhenyi revoliutsiieiu: Narysy istorii ukrainskoi radianskoi teatralnoi kultury 1917-1987* [Theater Born of the Revolution: Essays on the History of Ukrainian Soviet Theater Culture 1917-1987]. Kyiv: Muzychna Ukraina, 243 s. [in Ukrainian].

Stanishevskiy, Yu. O. (2010). Muzychnyi teatr, opera, balet, operetta [Musical theater, opera, ballet, operetta]. *Istoriia ukrainskoi kultury: (Vol.1. Kn.2: Ukrainka kultura XX – pochatku XXI stolit)*. Kyiv: Naukova dumka, 475–550. [in Ukrainian].

Taniuk, O. (2018). «*Dzhimmi Khihhens*» – roman E. Sinklera ta instsenizatsiia Lesia Kurbasa [«Jimmy Higgens» is a novel by E. Sinclair and staged by Les Kurbas]. Retrieved from md-eksperiment.org/post/20180517-dzhimmi-higgins-ta-inscenizaciya-lesya-kurbasa [in Ukrainian].

Tkachova, L. I. (1985). *Intelihentsiia radianskoi Ukrainy v period pobudovy osnov sotsializmu* [The intelligentsia of Soviet Ukraine during the construction of the foundations of socialism]. Kyiv: Naukova dumka, 191 s. [in Ukrainian].

Topolnytska, H. Yu. (2012). Khmelnytskyi oblasnyi muzychno-dramatychnyi teatr imeni H. I. Petrovskoho: storinky istorii (1931–1945 rr.) [Khmelnyskyi Regional Music and Drama Theater named after G. I. Petrovsky: pages of history (1931–1945)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (19), 134–142. [in Ukrainian].

Ukraina y ukrainstvo v etnokulturnykh protsesakh: kontseptualni uzahalnennia [Ukraine and Ukrainianness in ethnocultural processes: conceptual generalizations: collective monograph]: kolektyvna monohrafiia. (2018). Kyiv: NDIU, 2018. 304 s. Retrieved from <http://ndiu.org.ua/images/book/ukraina-j-u.pdf>. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. & Hryhoriev, R. V. (2020). Rozvytok khudozhnogo teatru na Podilli v 1864-1921 rr.: istoriohrafii problem [Development of artistic theater in Podillya in 1864-1921: historiography of the problem]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Ohienka: istorychni nauky*, (13), 66–85. [in Ukrainian].

Shliakhy i problemy rozvytku ukrainskoho radianskoho teatru [Ways and problems of the development of the Ukrainian Soviet theater]. (1970). Kyiv: Mystetstvo, 344 s. [in Ukrainian].

Отримано: 09.03.2023

БЕЗАРОВ Олександр – доктор історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, індекс 58000, Україна (o.bezarov@chnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>

Researcher ID C-1042-201

BEZAROV Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History of Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, 2 Cathedral Street, Chernivtsi, index 58000, Ukraine (o.bezarov@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Безаров, О. (2023). Становлення Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема в Чернівцях у 1945 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 244–255.

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА В ЧЕРНІВЦЯХ У 1945 РОЦІ

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити процеси становлення та розвитку Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема (Київського ГОСЕТу) в Чернівцях у 1945 році. *Методологія дослідження* спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії запроваджено в обіг і проаналізовано неопубліковані архівні документи з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема у 1945 р.; висвітлено проблеми становлення та розвитку відомого театрального колективу, охарактеризовано його творчу діяльність у Чернівцях та ювілейні гастролі у Києві, визначено його провідних акторів і керівників. Зокрема, на чернівецькій сцені тогочасного Київського державного єврейського театру грали М. Гольдблат, Л. Калманович, Д. Жаботинський, А. Нугер, А. Сони, Д. Стрижевський, Д. Рувинський-Днепров, П. Померані, В. Шайкевич, Ш. Фінгерова та багато інших. Серед відомих вистав, які були представлені творчим колективом театру, варто зазначити «Я живу» (М. Пінчевського), «Чаклунка» (А. Гольдфадена), «Тев'є-молочар», «Зачарований кравець» (Шолом Алейхема). Процеси розвитку Київського ГОСЕТу на Буковині відбувалися на ґрунті власного досвіду творчої діяльності, а також акумулювали давні традиції єврейського театрального мистецтва, що існували в Чернівцях. **Висновки.** Становлення і розвиток Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема, який 9 лютого 1945 р. було реєстровано у Чернівці, виявилися загалом успішними. Відомому театральному колективу вдалося відновити свій довоєнний творчий потенціал, збагатити репертуарну політику. 5 жовтня 1945 р.

на честь двадцятирічного ювілею театру було присвоєно ім'я видатного єврейського письменника Шолом Алейхема. Відтоді театр назавжди змінив не тільки свою прописку, але й офіційну назву.

Ключові слова: Київський ГОСЕТ, Державний єврейський театр імені Шолом Алейхема, Чернівці, 1945 рік.

THE ESTABLISHMENT OF THE SHOLEM ALEICHEM JEWISH THEATER IN CHERNIVTSI IN 1945

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the processes of the formation and development of the Sholem Aleichem Jewish Theater (Kyiv GOSET) in Chernivtsi in 1945. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, and the use of the methods – of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historiography, unpublished archival documents on the history of the Sholem Aleichem Jewish Theater were circulated and analyzed in 1945; the problems of the formation and development of the well-known theater group are highlighted, its creative activity in Chernivtsi and anniversary tour in Kyiv are characterized, its leading actors and managers are identified. In particular, M. Goldblat, L. Kalmanovych, D. Zhabotynsky, A. Nuger, A. Sonts, D. Stryzhevsky, D. Ruvynsky-Dneprov, P. Pomerants, V. Shaykevych, Sh. Fingerova and many others. Among the well-known plays presented by the creative team of the theater, it is worth noting “I Live” (M. Pinchevskyi), “The Magician” (A. Goldfaden), “Tevye the Milkman”, “The Enchanted Tailor” (Sholem Aleichem). The processes of development of Kyiv GOSET in Bukovyna took place based on personal experience of creative activity. Also, they accumulated ancient traditions of Jewish theater art that existed in Chernivtsi. Conclusions. The formation and development of the Sholem Aleichem Jewish Theater, which was re-evacuated in Chernivtsi on February 9, 1945, turned out to be generally successful. The well-known theater group managed to restore its pre-war creative potential and enrich its repertoire policy. On October 5, 1945, in honor of its twentieth anniversary, the theater was named after the prominent Jewish writer Sholem Aleichem. Since then, the theater has forever changed not only its registration but also its official name.*

Key words: Kyiv GOSET, Sholem Aleichem Jewish Theater, Chernivtsi, 1945.

Постановка проблеми. Діяльність єврейських театральних колективів у СРСР, зокрема в Радянській Україні, на наш погляд, не часто була предметом вивчення у сучасних дослідників. У попередній статті ми проаналізували причини та мотиви за якими було вирішено припинити 4 лютого 1950 р. діяльність останнього єврейського театру в СРСР – Державного єврейського театру УРСР імені Шолом Алейхема в Чернівцях, відомий у літературі як Київський державний єврейський театр або Київський «ГОСЕТ» (рос. – *Киевский государственный еврейский театр, ГОСЕТ*) (Безаров, 2018). Однак виявлені нами неопубліковані джерела висвітлюють увесь період його перебування у Чернівцях, а тому, на нашу думку, викликають певний дослідницький інтерес і можуть допомогти у відтворенні загального історичного розвитку цього славетного театру.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерелами для цього дослідження були неопубліковані документи з фондів Державного архіву Чернівецької області, матеріали тогочасної періодичної преси України, а також опубліковані спогади відомого діяча Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема Д. Жаботинського (Жаботинский, 2019). З-поміж небагатьох сучасних дослідників історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема варто згадати І. Мелешкіну, котра, зокрема, зазначила, що театр було створено влітку 1925 р. у Харкові як Всеукраїнський державний єврейський театр («ГОСЕТ») до 50-річного ювілею першої в історії єврейського театру професійної трупи А. Гольдфадена (Мелешкіна, 2018, с. 185). Українська дослідниця слушно зауважила, що внаслідок окупації Києва німецько-фашистськими військами у 1941–1943 рр., приміщення театру на Хрещатику 29 було зруйновано, а тому колектив театру був змушений повертатися з евакуації у 1944 р. не додому, а до Чернівців. Проте, за словами І. Мелешкіної, «сподівалися, що тимчасово, а виявилось – назавжди» (Мелешкіна, 2016, с. 55). Можна погодитися з авторкою у тому, що ключовими фігурами Київського ГОСЕТу були художній керівник М. Гольдблат і актор Л. Калманович. Авторка спробувала проаналізувати «чернівецький період» (1945–1950 рр.) у розвитку Київського ГОСЕТу як завершальний етап в його історії (Мелешкіна, 2019, с. 240–267). Однак твердження дослідниці з приводу того, що, мовляв, саме поняття «єврейського театру» пішло у небуття, а «матеріали, що висвітлюють це явище, були приречені на знищення» (Мелешкіна, 2018, с. 19), на наш погляд, є вельми дискусійним. На щастя, вагомий корпус документів з історії Київського державного єврейського театру зберігається у фондах Державного архіву Чернівецької області. Крім цього, І. Мелешкіна, мабуть, помилилася, коли зазначала, що прем'єра «Чаклунки» А. Гольдфадена відбулася у Києві у 1946 році (Мелешкіна, 2016, с. 58). На нашу думку, виставу відомого єврейського драматурга у виконанні акторів Київського ГОСЕТу першими побачили глядачі чернівецької сцени у 1945 році.

Мета статті – висвітлення процесів становлення та розвитку Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема у Чернівцях у 1945 році. Відповідно об'єктом дослідження є творча діяльність театру, а предметом – проблеми реорганізації та стратегії розвитку театру у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що Чернівці були одним із центрів єврейського та українського театрального мистецтва в СРСР. На початку ХХ ст. у Чернівцях були створені унікальні традиції для розвитку театральної культури на ідиш, а у 1936 р. на сцені міського кінопалацу «Скала» вже грали відомі майстри єврейського театру Сіді Таль та Адольф Тефнер. Однак посилення антисемітизму в Румунії напередодні Другої світової війни призупинило процеси становлення Єврейського театру в Чернівцях (Безаров, 2018, с. 72).

Після того, як Північна Буковина увійшла до складу Радянської України, у другій половині 1940 р. у Чернівцях створено Державний єврейський пересувний театр, який загалом складався з місцевих акторів, серед яких були

чимало визнаних майстрів єврейської сцени, зокрема, Б. Рінцлер і С. Лерер-Лореску. Згодом, до театральної трупи запрошені актори з єврейських театрів Києва, Баку і Біробіджана. За нашими розрахунками, у театрі служили 92 особи, з яких 67 акторів і музикантів (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 1, спр. 13, арк. 2–4). Хоча, насправді, визначити точну кількість штатних працівників Державного єврейського пересувного театру в Чернівцях, який в архівних документах іноді згадувався як «Чернівецький єврейський державний драматичний театр», виявилось непросто. За свідченнями членів місцевого осередку Компартії України, у театрі було 40 працівників з яких 8 приїхали зі східних областей України (Держархів Чернівецької області, ф. п. 2, оп. 1, спр. 122у, арк. 3). Проте відомо, що деякі артисти свого часу грали на сценах Відня, Бухареста, Ясс і Чернівців. Провідними акторами театру були М. Секлер, М. Ліхтенштейн, С. Хромченко, Х. Островський, Л. Жолковер, М. Бернштейн тощо (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 1, спр. 13, арк. 4). На думку партійних функціонерів, переважна більшість акторів спілкувалися на ідиш та німецькою, що, вочевидь, створювало певну проблему для керівництва театру. У грудні 1940 р. директором театру було призначено Л. Газінського (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 1, спр. 13, арк. 43в.). Заступником директора був Ніренберг (ініціали виявити не вдалося), якого, щоправда, було звільнено 21 лютого 1941 р. за неналежне виконання службових обов'язків (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 3). Художнім керівником театру став М. Ніколаєвський, головним художником С. Гольдберг, а диригентом – Я. Винокур. На початку 1941 р. театр отримав офіційний статус стаціонарного театру в Чернівцях (Безаров, 2018, с.72).

У жовтні 1940 р. колективом театру була анонсована прем'єра вистави за п'єсою Шолом Алейхема «200 000». На початку 1941 р. у репертуарі театру вже були «Тев'є-молочар», а також низка радянських п'єс (Держархів Чернівецької області, ф. п. 2, оп. 1, спр. 122у, арк. 3). Однак за часів румунської окупації Буковини Державний єврейський театр в Чернівцях, очевидно, припинив своє існування, але деякі з його колишніх діячів опинилися у складі реєвакуйованого Київського ГОСЕТу. Зокрема, відомо про С. Вітес, К. Тефнер, Б. Рінцлер, С. Вольфензона та інших, які, щоправда, навесні 1945 р. звільнилися та виїхали з Чернівців (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 15, арк. 46–47).

Отже, Чернівці мали давні традиції у розвитку єврейського театрального мистецтва. Власне тому, на наш погляд, столиця Буковини стала місцем майбутнього перебування Київського ГОСЕТу після його реєвакуації. Крім цього, мабуть, не останню роль у виборі нового міста для театру відіграло буковинське походження його художнього керівника, котрий у 1917–1918 рр. навіть очолював драматичні гуртки у Хотині і Новоселиці (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 2, спр. 81, арк. 1). Хоча прямих свідчень з приводу того, чому Київський державний єврейський театр опинився саме у Чернівцях, у нас, нас жаль, не має.

Формально, до складу Київського ГОСЕТу належали колективи єврейських театрів Одеси та Харкова, які, незабаром, припинили своє існування, а їх діячі стали акторами Київського державного єврейського театру, однак з новою пропискою у Чернівцях. 26 жовтня 1944 р., за рішенням місцевої влади, було визначено приміщення для Київського державного єврейського театру, який повертався з евакуації, по вул. Ф. Шиллера 11 (колишній кінотеатр «Скала»), яке належало Чернівецькому університету. Після узгодження усіх формальностей, пов'язаних зі звільненням підсобних і головних приміщень, місто наприкінці 1944 р. було готовим приймати реєвакуюваний театральний колектив (Держархів Чернівецької області, ф. р. 3, оп 2, спр. 21, арк. 30). У приміщенні театру було 694 глядацьких місця у партері, лоджії та двох балконах.

За рішенням Чернівецького облвиконкому від 22 лютого 1945 р., Державний єврейський театр у Чернівцях було формально ліквідовано, а його майно і реквізити було вирішено передати місцевим мистецьким колективам. Створена за дорученням місцевих органів влади Ліквідаційна комісія у справах колишнього єврейського театру, визначила загальну заборгованість театру на суму 30 225 крб, з якої 21 560 крб, мабуть, було списано (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 3, спр. 14, арк. 5). Щоправда, не зовсім зрозуміло про який театр йшлося, адже у звіті Ліквідаційної комісії зазначалося аж про три назви театру: «Чернівецький госет», «Київський єврейський державний театр» і «Чернівецький єврейський державний театр» (Держархів Чернівецької області, ф. р. 16, оп. 3, спр. 14, 6 арк.). Проте, як нам видається, справа стосувалася саме колишнього Державного єврейського театру у Чернівцях, адже його актори і працівники запрошувалися на роботу до Київського ГОСЕТу (Держархів Чернівецької області, ф. р. 3, оп. 2, спр. 45, арк. 30).

У такий спосіб, 9 лютого 1945 р. у Чернівцях розпочався останній період у розвитку Всеукраїнського єврейського театру, тобто Київського державного єврейського театру.

Склад колективу Київського ГОСЕТу з чернівецькою пропискою був вельми чисельний. З-поміж 180 його працівників власне театральну трупу становили 54 актора, 17 музикантів і один композитор. Крім них, у театрі працювали 12 художників, 11 адміністраторів і 47 техніків. Директором театру був Г. Спекторов; художнім керівником – М. Гольдблат; редактором – М. Альтман; композитором і диригентом – Ш. Штейнберг; режисерами – А. Нугер, Д. Жаботинський, Д. Стрижевський, Д. Рувинський-Днепров; художниками – Ш. Файленбоген і Г. Кеслер (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп.1, спр. 23, арк. 3).

У лютому 1945 р. М. Гольдблат в інтерв'ю кореспонденту місцевої газети поділився планами Київського ГОСЕТу на чернівецькій сцені, зауважив про його оновлений репертуар (Без автора, 1945, с. 4). Серед нових п'єс були «Князь Реубені» (Д. Бергельсона), «Лісова пісня» (Л. Українки), а також п'єси В. Шекспіра та Шолом-Алейхема. Усі вистави гралися на ідиш. Крім цього,

за словами художнього керівника театру, готувалася музична вистава на біблійну патріотичну тему «Донька Іпатія». Водночас колектив театру планував взяти участь у громадсько-політичній роботі міста, а «кращі актори із задоволенням прочитають лекції на тему «Радянське мистецтво» на підприємствах, в установах і школах» (Без автора, 1945, с. 4).

Очевидно, що не всі п'єси, які були анонсовані М. І. Гольдблатом на початку 1945 р., були представлені на новій сцені до кінця року. Мабуть, що й у наступних сезонах глядач їх не побачив. У перший рік свого перебування у Чернівцях Київський ГОСЕТ дебютував виставами за п'єсами М. Пінчевського («Я живу»), А. Гольдфадена («Чаклунка») і Шолом-Алейхема («Зачарований кравець», «Тев'є-молочар»).

Водночас тривали процеси реструктуризації театру, відновлення його кадрового потенціалу, налагодження стосунків із місцевими органами влади. Так, навесні 1945 р. Г. Спекторов звернувся до Комітету у справах мистецтв Раднаркому УРСР із пропозицією про створення власної театральної студії, адже, за словами директора, театр відчував гострий дефіцит акторів-чоловіків, яких було мобілізовано до Червоної армії. Спекторов упродовж усього року намагався поліпшити житлові умови працівників театру, забезпечити театр необхідним реквізитом, допомогти акторам, які поверталися з війни або фашистських концтаборів. Хоча, вочевидь, це було не просто. Наприклад, дирекція театру відмовила у працевлаштуванні колишнім акторам Київського ГОСЕТу і Чернівецького єврейського театру М. Ліхтенштейну та Л. Жолковеру відповідно (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 11, арк. 11). Без відповіді залишилося прохання Комітету у справах мистецтв працевлаштувати колишнього режисера, драматурга та актора Чернівецького єврейського театру В. Поллікера (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 11, арк. 17).

Свою творчу діяльність у Чернівцях Київський ГОСЕТ розпочав 10 березня 1945 р. прем'єрою вистави із символічною для повоєнного часу назвою «Я живу», яка, на думку відомого театрального критика О. Борщаговського, викликала неприховану зацікавленість у глядачів, які добре знали що таке «гетто», адже п'єса М. Пінчевського повертала євреїв до «їх багатовікової героїчної епохи визвольної боротьби проти Риму, до епохи Бар-Кохби та інших сміливців» (Борщаговський, 1945, с. 4). Майстерна гра акторів (Л. Калманович, Я. Гольман, С. Бідер) в інтерпретації режисера М. Гольдבלата (водночас виконавця головної ролі), з відповідним художнім та музичним оформленням М. Аксельрода і С. Штейнберга, відтворили на сцені провідну ідею автора п'єси – героїчну боротьбу єврейських в'язнів на окупованій фашистами Україні. «Перед нами, – зазначав із цього приводу рецензент вистави, – не натовп людей без роду і племені, а частина людства, яка тисячами ниток, найтонших капілярів, нервів, зв'язана з минулим, з історією, з волелюбними народами світу...» (Борщаговський, 1945, с. 4).

На ідейному контрасті з попередньою виставою 7 квітня відбулася прем'єра «Зачарованого кравця» Шолом-Алейхема – оповідання видатного єв-

рейського письменника, просякнутого життєвим оптимізмом і народним гумором. Виконавець головної ролі М. Гольдблат виявив неабиякий комедійний талант у змалюванні кравця, хоча подеколи йому бракувало потрібної в цій ролі простоти (Райцин, 1945, с. 4). Режисер вистави М. Ойбельман використав мотиви інших творів Шолом-Алейхема, що дозволило йому перетворити невелике оповідання на повноцінну виставу з трьох актів. Блискуче виконав роль затурканого, недолугого навчителя Л. Хейфец (Гейфецман). Приємно вражали навіть епізодичні ролі таких майстрів єврейської сцени як А. Сонц, П. Померанц, В. Шайкевич, Ш. Фінгерова та інших (Райцин, 1945, с. 4).

На «травневі свята» колективом театру підготовлені декілька концертних вистав на ідиш за мотивами творчості А. Гольдфадена, Шолом-Алейхема та інших відомих єврейських драматургів. У концертах взяли участь провідні єврейські актори та акторки (Д. Рувинський-Днепров, М. Карлос, Д. Жаботинський, І. Бекер, А. Нугер, Я. Гольман, Е. Шапіро та Р. Мостославська). 12-13 травня 1945 р. відбувся Гала-концерт на ідиш, за участі І. Бекер, А. Миргородського, А. Нугера, П. Померанц, М. Теплицького, Є. Томської, В. Шайкевич та І. Жаботинського, котрий виступив у ролі конференсьє (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 13, 13 арк.).

Наприкінці травня відбулася прем'єра мелодрами за п'єсою класика єврейського театрального мистецтва А. Гольдфадена «Чаклунка», яку було відновлено у репертуарі театру ще 18 листопада 1943 г., тобто тоді, коли театр перебував в евакуації у Джамбулі (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 2, спр. 9, арк. 102). Режисером вистави і водночас виконавцем головної ролі був А. Нугер, котрий, на думку театального критика Гр. Лейченко, «володів легкістю мистецтва перевтілення», що сприяло створенню ним образу старої шахрайки, якою була вигадана чаклунка... (Лейченко, 1945, с. 4). Яскравими, за словами Гр. Лейченко, «насичені барвистими фарбами», виявилися інші персонажі цієї п'єси, образи яких блискуче втілили на сцені відомі актори та акторки театру: Ш. Фінгерова («Бася»), Є. Томська («Міреле»), С. Бідер («наречений Міреле Маркус»), Л. Хейфец («Авремце»), Я. Шехтман («Слокум») та Я. Гольман («Гоцмах»). Цікавими були музичне та художнє оформлення вистави, підготовлених С. Штейнбергом та М. Рубінгером відповідно. «Весело починається «Чаклунка», весело вона і закінчується», – зауважив рецензент вистави (Лейченко, 1945, с. 4). Своє задоволення прем'єрою «Чаклунки» висловив й Г. Спекторов, який відзначив увесь акторський колектив «подякою» і зауважив, що успіх «Чаклунки» засвідчив про відновлення творчого потенціалу театру після важких випробувань війни (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 2, спр. 15, арк. 76).

Усього за кілька перших місяців Київський ГОСЕТ перетворився на провідний мистецький колектив міста. Як пригадував ветеран театральної сцени, заслужений артист УРСР Д. Жаботинський про свою творчу діяльність у Чернівцях, «місцеві євреї приймали нас із великою любов'ю і чемністю. Ми виступали з великим успіхом у вельми непоганому приміщенні.

Можна сказати, що за останні п'ять років свого існування театр знову відродився і підіймався усе вище...» (Жаботинский, 2019). Справді, за популярністю серед чернівчан, Єврейський театр, мабуть, не поступався Чернівецькому українському музично-драматичному театру. Наприклад, коли останній вирушив на гастролі влітку 1945 р., єдиною афішою про театральне життя міста були анонси про вистави «Державного єврейського театру» (Юр'єв, 1945, с. 4). Проте, незабаром, і вони зникли, адже Єврейський театр також збирався на гастролі до Києва. Однак перед тим, як поїхати до української столиці, театр встиг привітати чернівецьких глядачів черговою прем'єрою вистави за мотивами відомого твору Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар».

Як влучно зауважив рецензент вистави А. Рубінштейн, творчість Шолом-Алейхема – «енциклопедія історії та життя єврейського народу на Україні», однак «Тев'є-молочар» виявився особливим романом видатного письменника, над яким він працював 20 років і створив галерею яскравих і водночас складних образів, з-поміж яких ключовим персонажем поставав головний герой твору – Тев'є (Рубінштейн, 1945, с. 4). Режисер вистави М. Гольдблат блискуче виконав роль Тев'є (щоправда, за архівними документами, на цю роль було заявлено Л. Калмановича (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 2, спр. 15, арк. 71), особливо у сцені прощання Тев'є з дочкою Годл, юної революціонерки, образ якої створила акторка театру Б. Портная, котра за словами А. Рубінштейна, «чарує своєю привабливістю і м'якою лірикою» (Рубінштейн, 1945, с. 4). Серед інших виконавців, які були задіяні у прем'єрі, рецензент зазначив про вдалий дебют молодого акторки Р. Пониманської («Бейлке»), М. Карлос («Хаве»), Е. Ротенберг («Цейтл») і П. Померанц («Голда»). Глибоке враження у глядачів залишила сцена смерті дружини Тев'є – Голди, яка уособлювала образ типової єврейської матері, котра навіть в останні хвилини свого життя намагалася відшукати своїх дітей.

Отже, восени, на честь 20-річного ювілею театру, його колектив запросили до Києва на гастролі. Згідно до постанови Комітету у справах мистецтв Раднаркому УРСР від 10 вересня 1945 р. «Про святкування 20-річного ювілею Державного єврейського театру УРСР», було створено Ювілейну комісію на чолі з народним артистом СРСР А. Бучмою. Відповідальним за проведення ювілею та його підготовку було призначено начальника Управління театрального мистецтва С. Черновського (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, арк. 76). Комітетом було ухвалено кошторис святкування у розмірі 75 тис. крб., узгоджено місце і дату проведення святкових заходів (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, арк. 25, 30). 27 вересня дирекція Київського ГОСЕТу офіційно запросила гостей на свій ювілей. Серед запрошених, зокрема, були відомі діячі єврейського театру мистецтва СРСР, у тому числі народний артист СРСР С. Михоелс, а також письменники, митці, представники засобів масової інформації та влади (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, арк. 4). Водночас керівники місцевих органів влади Чернівецької області звернулися до Голови

Раднаркому УРСР М. Хрущова і секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка з приводу ювілею театру із проханням про присудження провідним діячам театру почесних звань «народного артиста СРСР» (М. Гольдблату), «народного артиста УРСР» (Л. Калмановичу), «заслуженого діяча мистецтв УРСР» (Г. Спекторову, С. Штейнбергу), «заслуженого артиста УРСР» (Я. Ліберту, Д. Жаботинському, А. Нугеру, Д. Рувинському-Днепрову, В. Шайкевичу, П. Померанц, Д. Стрижевському і Л. Гейфецману). 14 акторів та акторок, серед яких була заслужена артистка УРСР А. Сонц, пропонувалося вшанувати почесними грамотами Верховної Ради УРСР (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, арк. 8–11).

7 жовтня 1945 р. у приміщенні Київського театру музичної комедії відбулися урочисті збори і святковий концерт з нагоди ювілею Київського ГОСЕТу. Десятки телеграм з привітаннями від різних театральних і мистецьких колективів СРСР отримала дирекція театру на свою адресу (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, додатки 82–149, 150–216). Одними з перших колектив театру привітали представники єврейської громадськості Чернівців, які, зокрема, наголосили на важливості репертуарних традицій театру, в якому ставилися переважно п'єси Шолом-Алейхема (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, арк. 3).

Атмосфера святкування ювілею театру була піднесеною, а гастролі вдалими. На святковому вечорі серед інших почесних гостей виступив С. Міхоелс, котрий подарував своєму учневі та багаторічному дублерові на московській єврейській сцені М. Гольдблату кришталеву вазу, вщерть заповнену насінням квітів. Подарунок супроводжувався словами про те, що він привіз її, щоби посіяти символічне насіння у Бабиному Яру, де пролилася невинна єврейська кров; і нехай квіти, що виростуть, нагадають людям про жертви найстрашнішого злочину нацистів, а ваза нехай наповнюється до країв щирими сльозами глядачів, але тільки тоді, коли на сцені триватиме вистава про трагедію Бабиного Яру (Мелешкіна, 2018, с. 19). У свою чергу, М. Гольдблат опублікував у «Радянській Україні» статтю, в якій він наголосив на творчих здобутках єврейського театру в СРСР, революційних змінах у розвитку сценічного мистецтва єврейських театральних колективів, в яких народилося сузір'я молодих, але талановитих єврейських акторів (Гольдблат, 1945, с. 4). Проте, у докладному висвітленні історії Київського ГОСЕТу, його художній керівник жодним словом не згадав про тогочасне становище очолюваного ним театру, про умови його перебування у Чернівцях і майже піврічний період виступів очолюваного ним творчого колективу перед новою публікою. Очевидно, що він, мабуть, як власне і більшість акторів театру, не втрачав надії назавжди повернутися на рідну київську сцену. «Теплий прийом, виявлений нам громадськістю столиці, – зазначав М. Гольдблат, – ми розглядаємо як схвалення нашої творчої діяльності» (Гольдблат, 1945, с. 4).

Гастролі у Києві тривали понад місяць (з 30 серпня по 6 жовтня) і стали насправді визначною подією у мистецькому житті повоєнної столиці

України. За час гастролей Єврейський театр з Чернівців показав 42 вистави, підготував низку концертів для червоноармійців, які поверталися з фронту. Загалом, 50 тис. киян і гостей столиці змогли відвідати його вистави і концерти (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 11). Зрештою, за постановою Раднаркому УРСР від 5 жовтня 1945 р. театру було присвоєно ім'я класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Надалі, зазначалося у рішенні уряду Радянської України, називати його «Державний єврейський театр імені Шолом-Алейхема» (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 9). Здавалося, що нічого не могло зіпсувати святковий настрій акторів. Однак справедливі сподівання багатьох акторів на заслужені відзнаки їх творчості з боку держави виявилися марними. За словами Д. Жаботинського, «це було велике свято» і «бідне весілля» водночас, адже відомий театр із відомими майстрами сцени був відзначений лише трьома званнями і двома грамотами. «Ми повернулися в Чернівці приниженими...» (Жаботинский, 2019). Крім цього, Раднарком України зменшив бюджет святкування ювілею на 50 тис. карбованців (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 13). Щоправда, Комітет у справах мистецтв за «велике мистецьке і громадське значення перших, після звільнення столиці України, вистав Єврейського театру та їх значний успіх у глядача, а також мистецьку завершеність цих вистав» оголосив подяку усьому колективу театру, зокрема М. Гольдблату і Г. Спекторову, котрий, крім подяки, отримав премію у розмірі місячної зарплати за «зразкову організацію та проведення гастролей» (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 11). У середині жовтня театр повернувся до Чернівців.

Варто зазначити, що ювілейні гастролі Державного єврейського театру ім. Шолом-Алейхема в українській столиці чернівецькі критики театрального життя залишили поза своєю увагою. Мабуть, тільки у грудні «Радянська Буковина» згадала про відновлення театрального сезону в Чернівцях вельми ґрунтовним і позитивним відгуком Т. Фесенко на виставу «Чаклунка». Рецензент вистави, зокрема, зауважив про нову аудиторію Єврейського театру – «радянську інтелігенцію, представники якої повернулися з фронтів Вітчизняної війни», і саме тому, на його думку, «по-новому свіжо і тепло зустрічають глядачі наших старих знайомих минулого сезону...» (Фесенко, 1945, с. 3). Водночас радянські функціонери театральної справи зобов'язали М. Гольдблата у майбутньому ставити по дві п'єси на рік (Держархів Чернівецької області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 14).

Висновки. Таким чином, процеси становлення та розвитку Державного єврейського театру УРСР імені Шолом Алейхема, який 9 лютого 1945 р. змінив свою прописку на Чернівці, були успішними. Відомому театральному колективу не тільки вдалося відновити свій довоєнний творчий потенціал, але й збагатити свою репертуарну політику, яка ґрунтувалася на творчості Шолом Алейхема. Присвоєння театру імені видатного єврейського письменника 5 жовтня 1945 р. було пошануванням двадцятирічної історії Київського ГОСЕТу. Звісно, що у

керівництва столичного театру виникало чимало проблем з організацією його діяльності у провінційному місті, якщо врахувати економічну скруту повоєнного часу. У багатьох ветеранів єврейської сцени залишився гіркий присмак від недооцінки їхньої творчості з боку радянської влади. Однак зірковий колектив театру з честю витримав усі випробування 1945 р. і прикрасив своєю творчістю мистецьке життя Чернівців та України загалом.

Список використаних джерел і літератури:

Без автора, (1945). Республіканський єврейський театр у Чернівцях (Розмова з художнім керівником театру, народним артистом Казахської РСР тов. Гольдблатом). *Радянська Буковина*, 14 лютого, 4.

Безаров, О. (2018). До питання про причини закриття Єврейського театру імені Шолом-Алейхема в Чернівцях. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал*, 4 (20), 72–78.

Борщаговський, О. (1945). «Я живу» (Прем'єра в державному єврейському театрі). *Радянська Буковина*, 17 березня, 4.

Гольдблат, М. (1945). Єврейському театрові – двадцять років. *Радянська Україна*, 7 жовтня, 4.

Державний архів Чернівецької області.

Жаботинский, Д. (2019). Воспоминания, факты, образы. Страницы из жизни еврейского актёра. *Еврейская старина*, 1. URL: <https://s.berkovich-zametki.com/y2019/pomer1/zhabotinsky/> (дата звернення: 10.03.2023).

Лейченко, Гр. (1945). «Чаклунка» (Прем'єра в державному єврейському театрі). *Радянська Буковина*, 6 червня, 4.

Мелешкіна, І. (2018). Драматична студія Культур-ліги: створення єврейського театру нової доби. *Єврей України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політики. Культура. Суспільство*, 173–185.

Мелешкіна, І. (2018). Збірка юдаїки у фондівій колекції Музею театрального, музичного та кіномистецтва України (До 95-річчя від дня заснування Українського театрального музею). *Театрознавчий журнал «Просценіум»*, 52, 15–21.

Мелешкіна, І. (2019). *Мандрівні зорі. Сторінки з історії Єврейського театру*. Київ: «Дух и Литера», 304 с.

Мелешкіна, І. (2016) Чернівецький період роботи Всеукраїнського «ГОСЕТу» (1944–1950). *Запорожские еврейские чтения*: сб. ст. и матер. (с. 52–63). Дніпропетровськ.

Райцин, Р. (1945). «Зачарований кравець» (Державний єврейський театр). *Радянська Буковина*, 10 квітня, 4.

Рубінштейн, А. (1945). «Тевье-молочник». *Радянська Буковина*, 28 липня, 4.

Фесенко, Т. (1945). «Чаклунка». В державному єврейському театрі ім. Шолом-Алейхема. *Радянська Буковина*, 16 грудня, 3.

Юр'єв, Я. (1945). Що на афіші (В обласній філармонії). *Радянська Буковина*, 28 липня, 4.

References:

Bez avtora, (1945). Respublikanskiy yevreyskiy teatr u Chernivtsiakh (Rozмова z khudozhnim kerivnykom teatru, narodnym artystom Kazakhskoi RSR tov. Holdbлатom) [Republican Jewish Theater in Chernivtsi (Conversation with the artistic director of the thea-

ter, People's Artist of the Kazakh SSR Comrade Goldblatt]). *Radianska Bukovyna*, 14 liutoho, 4. [in Ukrainian].

Bezarov, O. (2018). Do pytannia pro prychny zakryttia Yevreiskoho teatru imeni Sholom-Aleikhema v Chernivtsiakh [To the issue of the reasons for closing the Sholem Aleichem Jewish Theater in Chernivtsi]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytyny. Spilnyi ukraïnsko-rumunskiy naukovyi zhurnal*, 4 (20), 72–78. [in Russian].

Borshchahovskiy, O. (1945). «Іа zhyvu» (Premiera v derzhavnomu yevreiskomu teatri) [«I live» (Premiere at the State Jewish Theater)]. *Radianska Bukovyna*, 17 bereznia, 4. [in Ukrainian].

Holdblat, M. (1945). Yevreiskomu teatrovi – dvadtsiat rokiv [The Jewish theater is twenty years old]. *Radianska Ukraina*, 7 zhovtnia, 4. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti [State archive of Chernivtsi region].

Zhabotinskij, D. (2019). Vospominaniya, fakty, obrazy. Stranicy iz zhizni yevrejskogo aktjora [Memories, facts, images. Pages from the life of a Jewish actor]. *Evrejskaja starina*, 1. Retrieved from <https://s.berkovich-zametki.com/y2019/nomer1/zhabotinsky/> [in Russian].

Leichenko, Hr. (1945). «Chaklunka» (Premiera v derzhavnomu yevreiskomu teatri) [«The Witch» (Premiere at the State Jewish Theater)]. *Radianska Bukovyna*, 6 chervnia, 4. [in Ukrainian].

Meleshkina, I. (2018). Dramatychna studiia Kultur-lihy: stvorennia yevreiskoho teatru novoi doby [Culture-League Drama Studio: Creation of the Jewish Theater of the New Age]. *Yevrei Ukrainy: Revoliutsiia y pisliarevoliutsiina modernizatsiia. Polityky. Kultura. Suspilstvo*, 173–185. [in Ukrainian].

Meleshkina, I. (2018). Zbirka yudaiky u fondovii kolekcii Muzeiu teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy (Do 95-richchia vid dnia zasnuvannia Ukraïnskoho teatralnoho muzeiu) [A collection of Judaica in the fund collection of the Museum of Theater, Music and Cinema of Ukraine (To the 95th anniversary of the founding of the Ukrainian Theater Museum)]. *Teatroznavchy zhurnal «Protsenium»*, 52, 15–21. [in Ukrainian].

Meleshkina, I. (2019). *Mandrivni zori. Storinky z istorii Yevreiskoho teatru* [Traveling stars. Pages from the history of the Jewish Theater]. Kyiv: «Dukh y Lytera», 304 s. [in Ukrainian].

Meleshkina, I. (2016). Chernivetskyi period roboty Vseukraïnskoho «HOSETu» (1944–1950) [The Chernivtsi period of work of the All-Ukrainian «GOSET» (1944–1950)]. *Zaporozhskie yevrejskie chteniya: sb. st. i mater.* (ss. 52–63). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

Raitsyn, R. (1945). «Zacharovanyi kravets» (Derzhavnyi yevreyskyi teatr) [«Enchanted Tailor» (State Jewish Theater)]. *Radianska Bukovyna*, 10 kvitnia, 4.

Rubinshtein, A. (1945). «Tevie-molochnyk» [«Tevye the milkman»]. *Radianska Bukovyna*, 28 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Fesenko, T. (1945). «Chaklunka». V derzhavnomu yevreiskomu teatri im. Sholom-Aleikhema [«Witch». In the State Jewish Theater named after Sholom Aleichem]. *Radianska Bukovyna*, 16 hrudnia, 3. [in Ukrainian].

Yuriev, Ya. (1945). Shcho na afishi (V oblasnii filarmonii) [What's on the bill (At the Regional Philharmonic)]. *Radianska Bukovyna*, 28 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Отримано: 27.02.2023

БУЯК Галина – аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46027, Україна (galinabb1604@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3537-6935>

BUYAK Halyna – PhD-student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Street, Ternopil, index 46027, Ukraine (galinabb1604@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Буюк, Г. (2023). Екслібрис у творчості Богдана Хаварівського (1990-ті рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 256–267.

ЕКСЛІБРИС У ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (1990-ті рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати екслібрис як складову культурно-мистецької спадщини Богдана Хаварівського у 1990-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості та системності. Використано методи узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний, локальної історії. **Наукова новизна** ґрунтується на тому, що авторкою вперше в українській історіографії цілісно проаналізовано досліджувану проблему, з'ясовано її вплив на творчий доробок відомих митців України у сфері екслібрису. **Висновки.** Б. Хаварівський не лише особисто активно долучався до культурно-мистецької справи, але й намагався популяризувати творчий доробок відомих митців Тернопільщини у сфері екслібрису, що мало важливе місце для книгозбірень та музеїв. Екслібриси, збережені у приватній колекції Б. Хаварівського, це окремі книжкові знаки, пов'язані з бібліотеками тих чи інших осіб. Митець прагнув ознайомити широку глядацьку аудиторію з мистецтвом книжкового знаку, показати різні за змістом твори, формою і технікою виконання. Активно залучав студентську молодь, яка входила до літературно-мистецького клубу «Срібні октави», до створення екслібрису. На початку 1990-х р. кардинально змінюється не лише тематика екслібриса, але і його сюжетність – історичні мотиви, побутові сценки, портрети письменників, художників та акторів. Б. Хаварівський безпосередньо долучався до експозиції книжкових знаків «Вернімо нашим дітям України», на якій планувалося представити екслібриси понад двадцяти професійних художників України. Був ініціатором відзначення 125-річчя від дня народження Б. Лепкого – письменника, громадського діяча, готував Всеукраїнську виставку «Журавлі повертаються додому» (життя і творчість Б. Лепкого в екслібрисі), на яку запрошувала митців з України та діаспори. Доволі позитивний резонанс серед митців мала збірка книжкових мініатюр «Шевченкіана в екслібрисах українських художників», представлена роботами дванадцяти авторів. Мистецькі заходи, ініці-

йовані Б. Хаварівським, сприяли популяризації самобутньої національної культури, залученню митців малої графіки до популяризації їх творчого потенціалу.

Ключові слова: Богдан Хаварівський, Тернопільщина, культурно-мистецька спадщина, митці, екслібрис.

BOOKPLATE IN THE WORKS OF BOHDAN KHAVARIVSKYI (THE 1990s)

Abstract. *The aim of the study is to analyze the bookplate as a component of Bohdan Khavarivskiy's cultural and artistic heritage in the 1990s. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, scientificity, and systematicity. The methods used are generalization, quantitative, historical and comparative, chronological, retrospective, and local history. The scientific novelty is based on the fact that the author is the first in Ukrainian historiography to comprehensively analyze the problem under study, to find out its impact on the creative work of famous Ukrainian artists in the field of bookplate. Conclusions.* B. Khavarivskiy was not only personally actively involved in cultural and artistic affairs, but also tried to popularize the creative work of famous artists of Ternopil region in the field of bookplates, which was important for libraries and museums. The bookplates preserved in the private collection of B. Khavarivskiy's are individual bookplates associated with the libraries of certain individuals. The artist sought to familiarize a wide audience with the art of bookplates, to show works of different content, form, and technique. He actively involved students who were members of the literary and artistic club «Silver Octaves» in the creation of the bookplate. In the early 1990s, not only the subject matter of the bookplate changed dramatically, but also its plotting: historical motifs, everyday scenes, portraits of writers, artists, and actors. B. Khavarivskiy was directly involved in the exposition of bookplates «Let's Give Ukraine Back to Our Children», which was to feature bookplates by more than twenty professional artists of Ukraine. He initiated the celebration of the 125th anniversary of the birth of B. Lepkyi, a writer and public figure, and prepared the All-Ukrainian exhibition «Cranes Return Home» (the life and work of B. Lepkyi in the bookplate), which invited artists from Ukraine and the diaspora. The collection of book miniatures «Shevchenkiana in the bookplates of Ukrainian artists», presented by twelve authors, had a rather positive response among artists. The artistic events initiated by B. Khavarivskiy contributed to the popularization of the original national culture, attracting small graphic artists to popularize their creative potential.

Key words: Bohdan Khavarivskiy, Ternopil region, cultural and artistic heritage, artists, bookplate.

Постановка проблеми. Культурно-мистецька спадщина минулого – важлива складова нашого майбутнього, позаяк реалізується через самобутні образи і символи, створені митцями у сфері малої графіки. Важливе місце у цій сфері належить творчому доробку Б. Хаварівського – філолога, педагога, архівіста, краєзнавця, митця другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що не втратив своєї актуальності, однак не став предметом вивчення істориків та мистецтвознавців, що актуалізує наукову новизну досліджуваної проблеми.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історіографія наукової проблеми представлена публікаціями Я. Гніздовського (Гніздовський, 1983),

П. Нестеренка (Нестеренко, 2010), Т. Сафонова (Сафонова, 2014) та інших авторів. Основу джерельної бази публікації складають понад 40 архівних справ Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.) (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466 «Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, активіст, митець, громадський діяч», оп. 1); альбом екслібрисів українських художників (В'юник, 1977), періодичні видання «Молодь України» (Миколаївський, 1988), «Селянська доля» (Хаварівський, 1992), «Тернове поле» (Курис, 1993) тощо.

Виклад основного матеріалу. Культурно-мистецька спадщина Б. Хаварівського є доволі багатогранною. Основну увагу приділено популяризації ним творчого доробку відомих митців Тернопільщини у сфері екслібрису, що мав важливе місце для книгозбірень та музеїв. При описуванні екслібрисів використовувався прийнятий спосіб: вказувалося прізвище та ініціали власника бібліотеки та художника, без опису зображення. Ймовірно, що однією з перших, відкритих у Тернополі в 1990 р. була персональна виставка Є. Удіна – графіка, художника, майстра книжкової ілюстрації, станкової і прикладної графіки, плакатів. М. Леонтюк стверджував, що перший екслібрис митець виконав для бібліотеки професора Тернопільського державного медичного інституту Е. Бергера, пізніше для журналіста Я. Гулька (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 2).

Митець прагнув ознайомити широку глядацьку аудиторію з мистецтвом книжкового знака, показати різні за змістом твори, формою і технікою виконання. Йдеться про першу виставку на Тернопільщині «100 екслібрисів», приурочену новоствореному «Товариству книголюбів» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1, 1зв.). «Композиція екслібрисів усталена віками і, здавалося б, для художника мале поле для творчості. Та саме у цьому їх приваблива сторона. На них зображують символічний рисунок, який показує суть професії і особистих інтересів...» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1).

Власне для кожної роботи Є. Удіна характерна творча манера оптимального варіанту з поєднанням лаконізму вираження й перевтіленням сюжету в графічний образ (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1). У архівній справі збереглися копії двох екслібрисів, присвячених 450-річчю Тернополя (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 466, арк. 1–2).

Закономірно, що радянський мистецтвознавець І. Дуда популяризував ідеологічні екслібриси «З бібліотеки міста Путили», книжку «Хто такий Ленін» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1). Натомість інший радянський мистецтвознавець Петро Медведик також наголошував на тому, що в екслібрисах «...вдало використана радянська символіка, відчутний подих наших звершень, досягнень науки і техніки» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1зв.).

Варто зауважити, що І. Дуда все ж таки доволі критично оцінював виставку наукової бібліотеки у Тернополі, у якому відбувалася згадувана виставка, він «... не зовсім відповідає вимогам експозиції, не сприяє осмисленню характеру графіки» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1). Ймовірно, що це радянських чиновників не дуже й цікавило. Основне завдання полягало у масовості проведеного заходу. Виставка «100 екслібрисів» була пересувною. Окрім Тернополя, її мали змогу відвідати мешканці Чорткова, Кременця, Борщова, Заліщиків і Бучача, робітники комбайнового і фарфорового заводів, бавовняного комбінату в Тернополі. Планувалося її оновлювати «екслібрисами передовиків сільського господарства і промисловості» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 1). Згадувана проблематика радянського екслібрису добре представлена А. В'юником (В'юник, 1977),

Однак не усі митці радянської доби намагалися звеличувати владу, дотримувалися основних принципів соцреалізму. Зокрема, М. Яців у двадцяти екслібрисах (1986-1988 рр.) зображував Ярослава Ісаєвича, Миколу Колесу, Володимира Малика, Романа Федоріва, Романа Іваничука, Світлану, Антоніну та Валерія Мареничів, Богдана Янівського, 175-й ювілей від дня народження Т. Шевченка, 1000-річчя хрещення України-Руси (988-1988), особистий екслібрис (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 511, арк. 1-20).

Я. Гніздовський писав, що у «...радянській Україні, під час тридцятилітнього занепаду, що нагадує цілковиту темряву, занепав також екслібрис. Він ожив аж у шістдесятих роках, не тільки ожив, він у повному значенні цього слова – забував. Відродження книжкового знаку на радянській Україні тісно пов'язано з рухом, що в літературі й мистецтві дістав назву шестидесятників. За екслібрис взялися тоді молоді митці. Вони внесли в цю ділянку не тільки свій ентузіазм, але й нові ідеї. Ще більш цікавий цей рух і ще більший його внесок у розвиток нашого мистецтва тим, що митці повернулися до самого джерела, з якого вплив екслібрис – до ритовинної техніки» (Гніздовський, 1983).

У листі М. Яціва до Б. Хаварівського від 16 лютого 1989 р. йшлося про те, що його зворушив лист від імені вихованок останнього, які переживають за долю «... нашої культури, яка, на жаль, в дуже запущеному стані», «...приємно почути, що в нас є молодь, яка рветься до духовного життя і прагне хоч якось відмічати ювілеї наших великих предків, особливо геніального Тараса» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 510, арк. 1).

І. Балан, художник (Чернівці) писав, «Дякую за листа, зрозумів Вас правильно, ти більше, що просять 1500 моїх землячок...» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 473, арк. 1). 6 березня 1989 р. О. Мікловда, художник (Київ), повідомляв Богдана Васильовича, що його «... вразила та робота, яку проводить літературно-мистецький клуб «Срібні октави». Видно, що не перевелися на Україні справжні вболівальники за українське слово, за мистецтво, культуру взагалі. Уклін Вам низький і всім 1500 учням спеціального професійно-технічного училища (далі – СПТУ-3). Сподіваюся,

що усі вони причетні до тієї роботи, яку проводить клуб» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 492, арк. 1).

Збірка екслібрисів, виготовлених учнями СПТУ-3 м. Тернополя, зібрана Б. Хаварівським (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 442, арк. 1–172). Сумніви, висловлені художником О. Мікловдою, щодо того, чи усі 1500 вихованців СПТУ-3 задіяні у клубі «Срібні октави», вдалося перевірити, проаналізувавши архівні матеріали. За нашими підрахунками, усього збережено в архівній справі 170 екслібрисів, з них 145 є авторськими, 25 – без авторства (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 442, арк. 1–172). За нашими підрахунками, найбільшу кількість (три зображення) підготувала учениця СПТУ-3 Оксана Лаврик. Це – іноземні автомобілі марки «Seat», «Opel», «Chevrolet» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 442, арк. 5–7). Позитивним явищем був той факт, що з усіх 170 екслібрисів лише 4 присвячено радянській мілітарній символіці (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 442, арк. 12, 86–87, 102). Натомість екслібриси М. Кондри та О. Бадики, учениць СПТУ-3, представлено у приватній колекції Б. Хаварівського (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 442, арк. 49–52).

Оскільки «Срібні октави» – це літературно-мистецький клуб, можемо пропустити, що певна частина учнів СПТУ-3 була задіяна в інших напрямках дозвілленої діяльності навчального закладу. Власне з листа художника О. Мікловди вперше дізнаємося про роботу цієї літературно-мистецької структури, позаяк з біографії Б. Хаварівського не згадується. Ймовірно, що він функціонував формально, зважаючи на таку значну кількість його учасників.

Виготовлення книжкових знаків було справою вартісною. Б. Хаварівський цікавився у одного з відомих майстрів з виготовлення екслібрисів Л. Куриса (Київ) цим питанням. Леонід Мойсейович повідомляв, що термін виконання замовлення становив майже два місяці, була можливість тиражувати книжкові знаки, однак «глибокий друк» був обмеженим від 15–30 примірників у техніці «сухої голки» – до 400–500 у гравюрі на міді. «Власне офорт, або як його ще називають травлений штрих витримує 200–300 якісних відбиток» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 487, арк. 1). Відповідно їхня вартість складала приблизно 50–60 крб. Тираж оплачувався окремо 25 крб. за сотню відбитків (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 487, арк. 1).

Звичайно, що у 1990-х р. кардинально змінюється не лише тематика екслібриса, але і його сюжетність – історичні мотиви, побутові сценки, портрети письменників, художників, акторів тощо. Важливо, щоб митець відображав «...смаки і вподобання власника домашньої бібліотеки» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 515, арк. 2).

5 грудня 1993 р. Держархів Тернопільської обл. спільно з обласним Інститутом вдосконалення вчителів під час січневих нарад організували виставку українських шкільних підручників, друкованих за часів Австро-

Угорщини, Російської імперії, міжвоєнної Польщі, німецької окупації, унікальних видань діаспори (Курис, 1993; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 513, арк. 1). Одночасно відкривалася експозиція книжкових знаків «Вернімо нашим дітям Україну», на якій планувалося представити екслібриси понад двадцяти професійних художників з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сум, Львова, Республіки Крим та багатьох інших міст. До участі запрошувалися відомі майстри малої графіки – Олександр Мікловда, Микола Стратілат, Григорій Корінь, Сергій Хижняк, Микола Каплюхий, Юрій Киянський та інші (Курис, 1993; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 513, арк. 1).

У статті Б. Хаварівського під однойменною назвою «Вернімо нашим дітям Україну» йшлося про те, що на запрошення обласного управління народної освіти Тернопільського облвиконкому, Інституту національного відродження проводитиметься згадуваний конкурс. На нього вже подали свої роботи такі митці, як-от: «Шевченкіана» (Б. Хаварівський), «Байки Є. П. Гребінки (1812–1848)» (В. Манжуло), «Кобзар» (невідомий автор), «Книгозбірня недільної школи христин віри євангельської у Львові» (С. Хижняк), без назви І. Бурми та О. Волочай (Khavarivskiy, 1992; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 512, арк. 1).

Періодичне видання «Тернове поле» також започаткувало серію публікацій книжкових знаків визначних українських громадських та політичних діячів. Зокрема, опубліковано два екслібриси – «З книжок Степана Бандери» та «Книгарня Вячеслава Чорновола» (Курис, 1993; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 513, арк. 1). Варто зауважити, що автором екслібрису «З книжок Степана Бандери» (1992 р.) був уродженець Єнакієвого Ю. Киянський (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 482, арк. 3–4). На конкурс «Вернімо нашим дітям Україну» свої екслібриси надіслали: Г. Корінь, художник-монументаліст (Київ), який писав, що перший екслібрис виконав у 1962 р. Варто зауважити, що у листі, датованому 6 січня 1992 р., автор, уродженець Донеччини, вітається «Слава Україні» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 485, арк. 1). Копії екслібрисів автора подано в архівній справі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 486, арк. 1–26). Окрім Г. Коріня, їх надіслали: С. Хижняк (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 509, арк. 1–2), О. Панасенко (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 500, арк. 1–4), Б. Романов (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 501, арк. 1).

Варто зауважити, що екслібриси Б. Романова, художника-дизайнера Северодонецького виробничого об'єднання «Азот», за 1986–1987 рр. усі російськомовні ((Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 501, арк. 1; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 502, арк. 1–4). Екслібриси О. Волочай за 1991 р. (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 503, арк. 1–2) і А. Худякова, незважаючи на те, що виконані у 1992 р., російськомовні (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 507, арк. 1).

Л. Нікітін, художник з Макіївки, готував екслібриси російськомовні й україномовні (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 497, арк. 381).

В. Липецький та О. Липецька з Симферополя, надсилали на конкурс п'ять екслібрисів (1985 р., 1987-1988 рр. 1992 р.) (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 488, арк. 1). Характерно те, що їхні листи, датовані 1993 р., уже написані українською мовою. Навіть прізвище власноручно змінено з «Ліпецькой» на «Липецькой». Хоча це орфографічно написано не вірно (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 488, арк. 3). Згадувані автори просили надіслати їм каталог виставки «Вернімо нашим дітям Україну», застерігали «...нікому не передавати (бо ні передадуть і не перешлють)...» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 488, арк. 3). Копії екслібрисів В. та О. Липецьких зберігаються в архівній справі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 489, арк. 1–10).

Цікавими й змістовними були книжкові знаки Л. Соболя з Білої Церкви під назвою «Книжечка Тарасика» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 506, арк. 1–2). Згадуваний художник-монументаліст Г. Корінь надслав на конкурс каталог своїх екслібрисів (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 485, арк. 2). Варто зауважити, що в екслібрисах Г. Кореня за 1967–1991 рр. повністю відсутня радянська символіка (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 486, арк. 1–26).

У листі В. Ломаки, художника-оформлювача з Сум, повідомлялося про те, що він закінчив чотирирічну студію образотворчого мистецтва був учасником міжнародних конкурсів, виконав більше 200 екслібрисів, 90 гравюр (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 409, арк. 1). Б. Дроботюк, художник зі Львова, надіслав один екслібрис (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 452, арк. 1–2). На конкурс надслав копії двох робіт: «Книгарня В. Чорновола» (1992 р.) і «Книгарня А. Мокренка» (1992 р.) (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 491, арк. 1–4).

Згадуваний художник О. Мікловда, у листі від 20 листопада 1991 р., цілком справедливо висловлював побажання до організації запланованого конкурсу. Його цікавили умови проведення, відповідальна особа, авторські роботи, чи потрібно було «...створювати нові книжкові знаки, чи це повинні (вірніше можуть) бути старі роботи» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 492, арк. 2). Можна припустити, що організатори конкурсу – обласне управління народної освіти Тернопільського облвиконкому, Інститут національного відродження вперше проводили такий захід всеукраїнського масштабу, тому їй допустилися окремих непорозумінь.

О. Мікловда – авторитет у сфері українського екслібрису. Його творчий доробок на 1988 р. складав понад 160 книжкових знаків. Він учасник численних міжнародних виставок у Канаді, Португалії, Федеративній Республіці Німеччини, Німецькій Демократичній Республіці, Чехословаччині, Польщі, всесвітній виставці гумору. В Ліоні (Франція) за книжковий знак «Екзюпері в екслібрисі» йому присуджено першу премію (Миколаївський, 1988; Держархів

Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 493, арк. 3). Варто зауважити, що книжкові знаки О. Мікловди за 1971-1991 рр. позбавлені ідеологічної складової (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 493, арк. 1–28).

І. Гапаченко також надсилав екслібрис «Кобзар» на конкурс, про що повідомляв Б. Хаварівського (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 478, арк. 1, 3–4). До участі в зазначеному конкурсі зголосився М. Демиденко, художник (Харків), повідомивши про це листом Б. Хаварівського від 15 грудня 1991 р. (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 479, арк. 1). Зауважуємо, що копії екслібрисів, надісланих на конкурс, М. Демиденком, позбавлені ідеологічної зашореності (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 480, арк. 1–20). Ю. Киянський, уродженець Єнакієвого, художник також зголошувався до участі в конкурсі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 481, арк. 2). В архівній справі збережено копії двох екслібрисів автора (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 482, арк. 1–4). І. Колядіна, художниця з Дніпропетровська, також надсилала свій творчий доробок на конкурс (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 483, арк. 1), вони створені упродовж 1991–1992 рр. (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 484, арк. 1–8). Варто зауважити, що інформація щодо переможців конкурсу «Вернімо нашим дітям Україну» не збереглася в архівних матеріалах означеного фонду й періодичній пресі.

1 вересня 1997 р. Б. Хаварівський, на той час директор Держархіву Тернопільської обл., був ініціатором відзначення 125-річчя від дня народження Б. Лепкого – письменника, громадського діяча. Очолювана ним державна структура готувала Всеукраїнську виставку «Журавлі повертаються додому» (життя і творчість Б. Лепкого в екслібрисі), на яку запрошувала митців з України та діаспори. Окрім того, до початку виставки (листопад 1997 р.) планувалося видрукування каталогу, кращі роботи мали відзначатися грошовими преміями, про що передбачалося повідомляти у тернопільських, всеукраїнських та зарубіжних виданнях (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 514, арк. 1).

Організатори виставки сподівалися, що запропоновані «... книжкові мініатюри стануть гідною даниною шани пам'яті автора нетлінних образів Івана Мазепи і Мотрі Кочубеївни, безсмертної пісні «Чуєш, брате, мій», багатьох повістей, оповідань, літературознавчих праць, сотень поезій» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 514, арк. 1).

У відомостях про А. Сивака – художника-графіка, уродженця Донецька, надісланих на конкурс, повідомлялося, що він перші книжкові знаки виконав у 1969 р. Неодноразово був дипломантом міжнародних конкурсів, нагороджений чотирма медалями, цінними подарунками і почесними дипломами. Загалом, його мистецька спадщина нараховувала 814 екслібрисів, 14 персональних виставок, 68 книжкових знаків присвятив творчості В. Висоцького. Він учасник понад 300 виставок всесоюзного, республіканського, обласного та міського рівнів. У тому числі в зарубіжних – Польща, Італія, Чехія,

Німеччина, Югославія, Бельгія, Болгарія, США, Англія, Франція, Швейцарія (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 504, арк. 1).

Деякі роботи автора зберігалися у картинних галереях і музеях Італії, Франції, Польщі, Литви, Німеччини. Вісім робіт придбано Міністерством культури Росії на виставці «Слов'янський екслібрис» у Швейцарії, організованій ЮНЕСКО (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 504, арк. 1). Копії двох екслібрисів А. Сивака, приурочені відзначенню 125-річчя від дня народження Б. Лепкого, збережено в архівній справі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 505, арк. 1–4).

У листі О. Панасенко до Б. Хаварівського від 10 жовтня 1997 р. щиро дякував за запрошення до участі в конкурсі. Однак, у зв'язку з тим, що отримав повідомлення «...надто пізно і у мене бракувало часу попрацювати над екслібрисом глибше, серйозніше. Тому заразін вибачаюсь, якщо Вам не сподобається» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 499, арк. 1). Окрім того, він зауважував, що цей книжковий знак він підготував для харківського журналіста, кореспондента газети «Слобідський край» М. Мельника, «...який дуже захоплюється творчістю Б. Лепкого» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 499, арк. 1). Копії двох екслібрисів О. Панасенка також представлено в архівній справі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 500, арк. 1–4). Л. Нікітін писав Б. Хаварівському, що «...Зробити щось нове вже мабуть не вистачає часу. Але щоб Ви не залишилися без уваги з мого боку, як відсилаю Вам те, що зроблено раніш...» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 497, арк. 2).

Найбільшу кількість екслібрисів на конкурс надіслав М. Неймеш (у двох частинах), художник з Харкова, який перший екслібрис вирізав у 1987 р. Учасник міжнародних виставок, автор близько 300 книжкових знаків (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 494, арк. 1). Микола Степанович писав Б. Хаварівському, що вирішив «...надіслати до Вас свої ЕЛ, хоча ні умов конкурсу не знаю, та й вірності адреси конкурсу, що отримав – не певен. Однак хочу прийняти участь у виставці, бо виставок з українського ЕЛ дуже мало, а я в основному ріжу ЕЛ з україніки» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 494, арк. 1зв.). Вони охоплюють твори М. Гоголя, так звану «гоголіану», Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, 500-річчя Запорізької Січі тощо (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 495, арк. 1–26). Копії екслібрисів М. Неймеша збережено а архівній справі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 496, арк. 1–46).

А. Буренко, художник з Прилук, погоджувався брати участь у конкурсі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 476, арк. 1). Його екслібриси, датовані 1975-1965 рр., 1980 р., 1982 р., пов'язані з творчістю Л. Костенко, Лесі Українки та інших постатей української культури (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 477, арк. 1–10). І. Балан надсилав 11 книжкових знаків, котрі, як він писав, «...мають відношення до життя і творчості Богдана Лепкого» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1,

спр. 473, арк. 2). На нашу думку, екслібриси І. Балана безпосереднього відношення до відзначення 125-річчя від дня народження Б. Лепкого не мають. Зокрема, у архівній справі збережено чотири книжкових знаки, виконані у 1997 р., пов'язані з бібліотеками В. Бабуха, Ф. Павенського, А. Яківчука, М. Яценка (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 474, арк. 1–8). Не усі українські митці мали змогу брати участь у виставці, зважаючи на відсутність попередньої інформації про його проведення (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 475, арк. 1).

Доволі позитивний резонанс серед митців мала збірка книжкових мініатюр «Шевченкіана в екслібрисах українських художників». Представлена роботами дванадцяти авторів: І. Балана – 9 екслібрисів (1986–1988 рр.), А. Буренка – 5 (1970–1996 рр.), І. Гапochenка – 1 (без дати), М. Демиденка – 1 (1965 р.), М. Каплоухого – 4 (1985–1992 рр.), В. Куравського – 4 (1983 р.), В. Леоненка – 1 (1989 р.), Л. Нікітіна – 3 (без дати), М. Неймеша – 3 (1991 р., 1996 р.), П. Олексюка – 2 (1988 р.), Б. Сороки – 4 (1987 р.), М. Яців – 4 (1987–1988 рр.) (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 443, арк. 1–82).

Варто зауважити, що Б. Хаварівський вважався цінителем книжкових знаків, зокрема його колекція згадуваних книжкових мініатюр нараховувала екслібриси таких українських митців, як: В. Манжули, Г. Донця, М. Гrepиняка, Р. Олексіїва, М. Куделі (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 444, арк. 1–4, 17–22, 31–32, 35–36 (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 445, арк. 9–10), М. Котляра, Р. Дреботюка Л. Демиденка, Я. Шевчука, М. Францевої, В. Березового, М. Кондри, І. Балана, В. Вітрука, В. Стадницького, В. Юрчишина і невідомого автора (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 444, арк. 41–50; Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 445, арк. 1–2, 5–8, 11–16, 25–28).

Наприклад, екслібриси М. Гrepиняка за 1962–1994 рр. представлено шевченкіаною (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 447, арк. 1–7), книжковими знаками бібліотек В. Манжули, А. Омельченка, Г. Василадука, В. Вітрука, Б. Хаварівського, О. Криворучка, Єлизавети та Оксани Мінтенко, М. Мінтенка, Д. Ботушанської, І. Мисюка, В. Писаренка, О. Кузьменка, В. Тутуруша, Г. Дем'яна, О. Князь, В. Глібчука, А. Душак, кабінетом естетики СПТУ-3 Тернополя, авторськими роботами (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 446, арк. 1–22), книжковими знаками родини Гrepиняків та інших осіб (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 450, арк. 1–6).

Суттєве змістове наповнення виокремлює шевченкіану. Зокрема, книжкові знаки бібліотек родин Нardід, О. Кузьменка, М. Круля, «людям, які присвятили себе археології» (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 444, арк. 5–16, 23–24, 29–30, 33–34, 37–38), архіву в Варшаві, Чернігівському літературно-меморіальному музеєві М. Коцюбинського, Товариству книголюбів УРСР, книгозбірні музею народної архітектури та побуту УРСР, бібліотеці «Государственного издательства РСФСР «Книга народа» (1923 р.) (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 472, арк. 5–12, 39–40).

У приватній колекції Б. Хаварівського збереглися його власні книжкові знаки (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 467, арк. 1–4), україномовні та російськомовні екслібриси бібліотек Смирнових, І. Кротова, Анюти, з книг Б. Лепкого, М. Романишина, М. Северина, Л. Кузнецової (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 470, арк. 1–18), В. Стефака, Ф. Кубанича, О. Черногуза, О. Климка, І. Богути, книг Ю.Тимошенко (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 472, арк. 1–2, 5–14). Також частково представлено франкіану Краффи-Корбут, з книгозбірні В. Палинського, зі збірки музею І. Франка (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 472, арк. 2–4).

Зазвичай, екслібриси, збережені у приватній колекції Б. Хаварівського, структурно – це окремі книжкові знаки, пов'язані з бібліотеками тих чи інших осіб – роботи Є. Безніска (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 448, арк. 1–2), З. Гаркуса (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 449, арк. 1–2), Л. Денисенка (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 451, арк. 1–2), О. Івахненка (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 454, арк. 1–4), М. Каплоухого (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 455, арк. 1–18; (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 456, арк. 1–12), О. Карпушкіна (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 457, арк. 1–3), В. Купецького (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 459, арк. 1–3), В. Лопати (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 460, арк. 1–4), Я. Омеляна, Б. Сороки (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 461, арк. 1–10), М. Стратілата (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 465, арк. 1–10), А. Хвороста (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 468, арк. 1–8), П. Шпорчука (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 469, арк. 1–10), окремих навчальних підрозділів: бібліотеки школи ім. Т. Шевченка у Володимирі-Волинському (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 458, арк. 1–2), бібліотеки українського суспільно-культурного товариства у Кошаліні (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 462, арк. 1–2), книг середньої школи № 34 ім. М. Шашкевича (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 463, арк. 1–2), кабінету літератури ПТУ № 3 (Держархів Тернопільської обл., ф. р. 3466, оп. 1, спр. 453, арк. 1–2).

Висновки. Екслібрис у культурно-мистецькій спадщині Б. Хаварівського є явищем доволі багатогранним. Б. Хаварівський сприяв організації експозиції книжкових знаків «Вернімо нашим дітям України», був ініціатором відзначення 125-річчя від дня народження Б. Лепкого – письменника, громадського діяча «Журавлі повертаються додому», «Шевченкіана в екслібрисах українських художників». Згадувані всеукраїнські мистецькі акції сприяли популяризації національної культури, історії, залученню митців до відображення свого творчого потенціалу в сфері екслібрису.

Список використаних джерел і літератури:

- Гніздовський, Я.** (1983). Про екслібрис. *Сучасність*, 7-8, 54–62. Державний архів Тернопільської області.
- В'юник, А.** (Упорядн.). (1977). *Екслібриси українських художників. Альбом*. Київ, 248 с.
- Курис, Г.** (1993). Розпочинаємо серію публікацій книжкових знаків визначних українських громадських та політичних діячів. *Тернове поле*, 5 грудня, 2.
- Миколаївський, А.** (1988). Призначається побачення. *Молодь України*, 11 червня, 2.
- Нестеренко, П. В.** (2010). *Історія українського екслібриса*. Київ, 328 с.; іл.
- Сафонова, Т. В.** (2014). Семіотика в екслібрисі символі-тотемі. *Молодий вчений*, грудень, 306–309.
- Хаварівський, Б.** (1992). «Вернімо нашим дітям Україну». *Селянська доля*, 1 вересня, 1.

References:

- Hnizdovskiy, Ya.** (1983). Pro ekslibrys [About Bookplate]. *Suchasnist*, 7–8, 54–62. [in Ukrainian].
Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archive of Ternopil Oblast].
- V'yunyk, A.** (Uporyadn.). (1977). *Ekstlibrysy ukrayins'kykh khudozhnykiv. Al'bom* [Ex Libris of Ukrainian Artists. Album]. Kyiv, 248 s. [in Ukrainian].
- Kurys, H.** (1993). Rozpochynaiemo seriiu publikatsii knyzhkovykh zkhnyakiv vyznachnykh ukrainskykh hromadskykh ta politychnykh diiachiv [We are launching a series of publications of book collections of prominent Ukrainian public and political figures]. *Ternove pole*, 5 hrudnia, 2. [in Ukrainian].
- Mykolaiivskiy, A.** (1988). Pryznachaetsia pobachennia [A meeting is appointed]. *Molod Ukrainy*, 11 chervnia, 2. [in Ukrainian].
- Nesterenko, P. V.** (2010). *Istoriia ukrainskoho ekstlibrysa* [History of Ukrainian Bookplate]. Kyiv, 328 s.; il. [in Ukrainian].
- Safonova, T. V.** (2014). Semiotyka v ekstlibrysi symvoli-totemi [Semiotics in the Symbol-Totem Bookplate]. *Molodyi vchenyi*, hruden, 306–309. [in Ukrainian].
- Khavarivskiy, B.** (1992). «Vernimo nashym ditiam Ukrainu» [“Let's give Ukraine back to our children”]. *Selianska dolia*, 1 veresnia, 1. [in Ukrainian].

Отримано: 09.03.2023

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 39

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ФІЛІНЮКА

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.03.2023 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 20,4.
Тираж 100. Зам. № 1028.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.